

МІЖРЕГІОНАЛЬНА
КАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

І. А. Зязюн

Педагогіка ДОБРА:

ідеали і реалії

ББК 74.03(4УКР)
3-99

Григор

Рецензенти: *Н. Г. Ничкало*, д-р пед. наук, проф., дійсний член Академії педагогічних наук України
С. Д. Максименко, д-р психол. наук, проф., дійсний член Академії педагогічних наук України

Відповідальний редактор / *В. Хронюк*

Схвалено Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 7 від 31.08.2000)

Зязюн І. А.

3-99 Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод, посіб. — К.: МАУП, 2000. — 312 с.

ISBN 966-608-054-0

Життєвий шлях кожної людини сповнений несподіванок і виняткових виявів суперечностей — рушійних чинників життєвого поступу. На прикладі власного життя автор описує напрочуд інтенсивне формування освітньою системою, зокрема вчителем, творчої людської особистості, внесок власних духовних цінностей якої до історичної скарбниці нації є єдиним критерієм перебування Людини у цьому Божому світі.

Книга зацікавить учителів, студентів, викладачів вищих навчальних закладів, кому небайдужий світ культури і "філософії серця" свого народу.

ББК 74.03(4УКР)

- © І. А. Зязюн, 2000
- © О. А. Линник
(дизайн обкладинки), 2000
- © Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2000

ISBN 966-608-054-0

ПЕРЕДМОВА

Дуже швидко спливає життя. Неначе й не було років, коли хотілося якнайскоріше подорослішати. Щоб постати перед людьми, передусім знайомими, мужнім, сильним, потрібним. І, звичайно ж, красивим. Не думав, не мислив поринати у спогади, тим більше писати мемуари. Та суботньої днини другої половини жовтня 1997 року зайшов до робочого кабінету вчитати сигнальний примірник підручника для педагогічних спеціальностей "Педагогічна майстерність", шойно переданого з друкарні. На факсовому апараті — лист із США від докторантки лабораторії порівняльної педагогіки Тетяни Сергіївни Кошманової, колишнього доцента кафедри педагогіки Львівського університету, яку я консультую в написанні докторської дисертації. Вона нагадала мені про своє річне перебування на стажуванні в Мічиганському університеті.

Тетяна Сергіївна, красно дякую їй, подбала про інститут, який вона презентує за кордоном, і про мене, свого наукового консультанта. Подбала своєрідно, додавши до всіляких організаційних та наукових інститутських клопотів свою ідею представлення американському читачеві українського вченого-педагога, тобто мене. Ідея проста: вчений, тобто я, має написати оригінальне повідомлення, рефлексуючи свій досвід. Щоб було і цікаво, і науково, і педагогічно, і сміливо, і неповторно, і т. д., і т. п. Виконувати завдання розпочав у неділю, 25 січня, у святий день Тетяни. Перед початком подумки промовив: Ох, Тетяно, Тетяно!!!

Щоб читач зрозумів ситуацію, в яку я потрапив, наведу повністю зміст листа.

Добрий день, дорогий Іване Андрійовичу!

Вже місяць не можу до Вас пробитися. Ні факсом, ні телефоном, ні електронною поштою. Навіть просила свою колегу зі Львівського університету Т. В. Равчину зателефонувати Вам і передати інформацію, але вона чомусь не відгукується.

Я задумала тут видати книгу з порівняльної педагогіки в душі сучасних антрополого-холістичних течій. Спочатку мала намір писати разом з американським професором: я — про свою систему педагогічної освіти в Україні, порівнюючи її з американською, він — про свою в США, порівнюючи її з українською. Потім я дійшла думки, що книга значно виграє, якщо я зберу в ній більше авторів: шість американських (усі погодилися із задоволенням, причому всі дуже відомі автори монографій, посібників із педагогічної освіти, усі з різних університетів США) і шість українських.

Написала навіть проспект книги для видавців і спонсорів, але не можу вислати через відсутність Вашої згоди на участь у цьому виданні.

А тепер про все послідовніше і докладніше. Робоча назва книги "Culture and Community in Zearniky to Teach". У книзі необхідно висвітлити, як культурні і суспільні фактори впливають на феномен педагогічної освіти (підготовки вчителя) у двох контрастних і навіть протилежних культурах — США і України. Шість американських і шість українських педагогів-дослідників опишуть традиції культури і суспільства, які вплинули на сучасний стан педагогічної освіти у двох країнах. У вступі, написаному разом з професором Криштапі Кларком, ми подаємо структуру роботи, окреслюємо мету, характеризуємо авторів. У заключній частині синтезуватимемо і узагальнюватимемо статті в теоретичній парадигмі концепції з поданням практичних рекомендацій для поліпшення підготовки вчителя на інтернаціональному рівні.

Я хочу, щоб американці, читаючи статті українських професорів, побачили як прогресивних реформаторів, так і сильних прихильників традицій. Я хочу, щоб з наших статей проглядалося і політичне протистояння в нашій педагогіці, і часом невизначені цілі, і жахлива фінансова криза, і все те, що заважає на шляху здійснення реформ.

Робота ця дуже цікава. Американці обіцяють допомогти з виданням. Ми сподіваємося видати книгу одночасно спільним виданням: у США і в Україні. Кошти на видання сподіваємося отримати з Фонду Сороса.

До 1 вересня 1998 року всі статті мають бути відредаговані і перекладені мною на англійську мову, а американські статті — відповідно на українську. Увесь матеріал маємо надіслати до видавництва. Приблизно у січні 1999 року книга вийде друком.

Безумовно, ми не розраховуємо на прибуток. Передбачається, що ця книга буде придбана бібліотеками американських педагогічних відділів університетів для підготовки аспірантів і студентів старших курсів, а також для науково-дослідних інститутів з порівняльної педагогіки і педагогічної освіти США.

Чи погодитесь Ви написати розділ у цю книгу? Я дуже сподіваюсь на позитивну відповідь. Я просто не уявляю книги без вашої авторської участі. Досі пам'ятаю, яке сильне враження справила на мене Ваша нестандартна особистість, коли Ви виступали по телебаченню в Останкіно багато років тому. Хочеться вірити, що Ви погодитесь розкрити систему власних цінностей перед величезною аудиторією. Тим більше що до сьогодні в США немає жодної книги про українську педагогічну освіту ні радянських часів, ні років незалежності. (Між іншим, я гадаю, що за радянських часів вона була кращою — йдеться про педагогічну освіту.) У США є лише три книги про сучасну російську педагогічну освіту і ціле море літератури про радянські роки. Підручник з педагогіки Гончарова і Єсіпова тут перекладений під назвою: "Хочу бути таким, як Сталін".

Якщо Ви дасте згоду — терміново надішліть мені назву розділу і назви 5-6 параграфів, з яких розділ буде складатися. Було б добре, якби Ви змогли написати проспект на кількох сторінках (для видавництва), але часу замало. Якщо не встигаєте, то дайте лише назви розділу і параграфів. Обсяг розділу — до 30 сторінок. Назву можна надіслати мені в США факсом. Якщо це проблематично — надішліть Є. С. Клоусу у Львівський університет, а він мені перешле електронною поштою.

З українських авторів будуть представлені Р. П. Зарівчак (вона зі мною в США), Т. В. Равчина, Є. С. Клоус і я. Сподіваюся, що Ви і, можливо, Н. Г. Нічкало будете співавторами. Якщо вона погодиться, передайте назву її розділу і параграфів разом зі своїми.

Як писати матеріал?

- Від першої особи. Широ описати свій власний шлях у педагогічній освіті як автобіографію, не забуваючи про соціальний фон підготовки вчителя. Американці повинні через суб'єктивне побачити об'єктивне.

- Важливо висвітлити, що український академік, директор інституту дійсно робить, чому він це робить і що він думає про свою роботу?

- Чи розглядаєте Ви викладацьку і дослідницьку роботу як окремі, не пов'язані діяльності, чи навпаки?

- Чи впливають буденні реальності на Вашу парадигму — "викладання — дослідження"? Як?

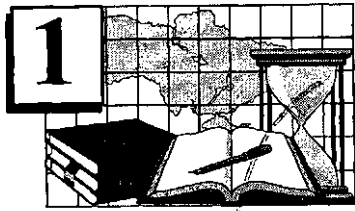
- Американцям цікаво побачити працю українського академіка його власними очима. Опишіть свою роботу, розкриваючи три головні ідеї: викладання, дослідження, себе як цілісну людину, яка робить і перше, і друге.

- Бажано, щоб матеріал в холістичній манері відбивав власне навчання автора, його особистісне зростання, кохання, діалог, владу, кар'єру, ентузіазм, переконання. За що Ви стоїте як вчитель? Які гіркі життєві уроки Ви засвоїли?

Буду в США до кінця грудня. Хочу укласти контракт з видавництвом до свого від'їзду. Ось чому я дуже квалюся і прошу Вас відповісти якнайшвидше. Дуже дякую і чекаю звістки від Вас. До зустрічі.

Т. Кошманова.

Не можна не відчутти ширості й людяності та надто сильного бажання Тетяни Сергіївни зробити справді прекрасну справу: зіставити думки і сподівання педагогів двох країн у важливішому цілесюженні, зробити все можливе для своїх країн і народів, щоб належність до них викликала гордість і піднесеність у кожного, хто ці народи знає, або ж пізнає, або ж репрезентує. Культура народів і держав як найважливіший із показників їхнього поступу завдяки особливій культуротворчій місії педагога, вчителя, який творить найбільшу, найвагомішу, найнеобхіднішу цінність — Людину. Основоположним критерієм цієї цінності є шанобливе, гуманне ставлення до іншої Людини, а отже — до іншої Країни, до іншого Народу.

МОЄ СЕЛО — ЦЕНТР СВІТУ, МОЯ СІЛЬСЬКА ШКОЛА — АКАДЕМІЯ

Як відлітна птаха шовесни повертається у місця кохання своїх батьків, у місця свого з'явлення на світ Божий, так і людина завжди, весною особливо, із сумом згадує місце свого народження, свою першу і єдино й довічно сповідувану і завжди бажану Батьківщину. А подумки, особливо у важкі життєві хвилини, образ місчинки красуні нашої Землі, де мати в муках тебе народила, з'являються в уяві як дар Божий благословенні миті переживань дитинства. І, звичайно ж, спогади.

На лівому боці Дніпра, у придніпровській низині, за 160 км від Києва, за 15 км від провінційного міста Ніжин (певно, від слова "низина") загубилось у роздоллі поліських степів моє невеличке село Пашківка. Буяння трав і пшеничної ниви літньої пори, спокійний і розважливий шепіт лісів і прилісків, спокійненька муркотлива річечка В'юнниця — притока Остра, а останній — Дніпра полишили в мені не лише незабутні враження ще не написаних художниками величких картин, але й, що дивно, неповторне розмаїття запахів, які я завжди розшукую у сучасних парфумах, але не знаходжу.

Знайдуться, певно, люди, горді з того, що народилися в Нью-Йорку, Москві, Парижі чи деінде, і порівнянь багато наведуть щодо їх неповторності і краси, але для мене місцина мого народження — то Рай Божий, то центр Всесвіту, в якому мною зроблені перші кроки до його пізнання.

Перший мій незабутній і найталановитіший учитель — батькова мати, моя бабуса Клавдія. Таких талановитих у своєму житті я зустрів багато. Але вона була Першою. Зимової пори, коли стужа зміїним завиванням робила темну ніч по-вовчому страхітливою, коли ясен під хатою скрипів, неначе велетенський предавній вітряк

ні! вигоні, я, приголомшений, притулявся головою до її колін і слухав трепетно у її виконанні сотні казок, пісень, оповідань про життя її і життя родини, про те, що орди чужинців колись полонили нашу Шмлю, а мужні воїни боронили. До цього часу її спокійний, розважливий голос разом зі мною, коли я внукові своєму, Романові, співаю Тих же пісень, розповідаю про ті ж доблесті мого народу... А тоді... Иука її торкалась моєї голівки і щік, ніжно натягала на мене теплу КОВдру, і я поринав у глибокі сни. Сни з літом, з щастям пізнайшр (нібусиної духовності).

Мій батько Андрій і мати Варвара — діти селян. Привчені до Сільської праці з дитинства, вони вміли себе обійти, заробити на своє проживання, ні на кого не покладаючись. Маючи невеличке приват-НС господарство, вони зводили кінці з кінцями не голодуючи і не жебракуючи. Я народився 1938 року напередодні двох воєн: з Фінляндією і Німеччиною. У 1939 році батько, призваний до армії, брав участь у фінських військових подіях, а в 1941 році, у перший день війни з Німеччиною, важко пораненим потрапив у полон і перебував у німецьких шпиталях до закінчення війни у 1945 році. Визволили його з полону американські війська в одному з невеличких містечок на Ельбі. У 1946 році батько повернувся до нас з матір'ю. Отже, перші дитячі роки проходили без батька.

Для матері і для мене то були найважчі роки. І я їх добре пам'ятаю, звичайно ж, на рівні 4-5-річної дитини. Через село відступали радянські війська після оборони Києва і наступали німецькі у напрямку Харкова і Москви. Людям нашого села повезло тим, що воно не потрапило в зону безпосередніх воєнних дій. Але до цього часу я не можу зрозуміти, як трапилося, що у таку важку годину ні радянські, ні німецькі війська не забрали в односельців, зокрема і в матері, живності. Найбільшою і єдиною цінністю у нас з матір'ю була корівка симентальської породи. Вона прикрашала наше життя своєю присутністю і смачним молочком, вироби з якого — сметана, масло і сир, продані на базарі у Ніжині матусею, поповнювали нашу господу сірниками, гасом, взуттям, одежиною. Життєві труднощі з дитинства примусили мене пізнавати всі види сільської праці, необхідні для фізичного виживання. І у зрілі роки я з радістю і переконаністю можу засвідчити, що ті роки були для мене найрадіснішими і найщасливішими, бо єдиний "мужчина" у сім'ї одним лише бажанням допомогти по господарству наповнював материні очі життєвим блиском.

До першого класу семирічної школи я пішов у 1946 році. Сонячного вересневого дня, повертаючись зі школи, почув схвильований голос сусідки:

— Біжи швиденько до містка, твій татусь повернувся, всі вже там, зустрічають!

Здалеку побачив великий натовп односельців. Така була традиція зустрічати поселян, що залишилися живими після війни і поверталися додому. Миттєво мене охопили дужі руки батька і вперше підняли високо-високо до неба. Ці трудові, теплі і напрочуд надійні руки підтримували мене впродовж усього батькового життя. Він відійшов у вічність на 80-му році життя. І я б дуже хотів, щоб у душі моїх дітей теплилися такі ж ширі спогади і оцінки мого значення для них не лише як батька, але і як божого осередка духовності, людяності, життєвої правди і правдивості. Разом з матір'ю, якій уже за 80, з якою я ще й зараз маю можливість зустрічатися, вони створили для мене, як і для брата Олексія та сестри Галини, справжній університет пізнаної нами життєвої мудрості, батьківської відданості, невичерпної любові і обов'язку передати нам знання, уміння і навички самостійно шукати відповіді на всі життєві проблеми і вирішувати їх на власну користь. Основне педагогічне кредо моїх улюблених і незрівнянних батьків: *твоє щастя у твоїх руках*. В існуючій політичній, будемо говорити, радянській системі вони не могли, як і 90 % населення Радянського Союзу, стати заможними, не турбуватися щохвилини про фізичне виживання себе і своїх дітей. Але не може не дивувати, що у цій системі вони дали дітям вищу освіту і уможливили цим їхній вихід до вершин духовного олімпу.

У повоєнний час розрухи і економічної кризи сталінська політична система узаконила обов'язкову семирічну освіту. Школа була поряд, у центрі села. В ошатних приміщеннях, в яких пахло свіжою фарбою, було приємно перебувати. До того ж, звичайно, дитяча спільнота навчального класу мала свої переваги перед одноманітним домашнім перебуванням.

Наскільки я зараз розуміюся на проблемі ролі вчителя в системі освіти, на залежності навчання від таланту вчителя як його організатора, а часто-густо виконавця багатьох ролей у цій системі, стверджую: у моїй школі працювали талановиті вчителі. До цього часу пам'ятаю першу вчительку Віру Кирилівну Богомаз — неперевершену порівняно з багатьма іншими вчителями. Тепер розумію причину цього феномену. То були у мене ще роки сенситивного періоду, коли

почуття переважали, заповнювали підсвідомість і сприяли її формуванню. Цей вплив збережеться на все життя і вилучити його з духовності людини неможливо. На моє переконання — це найважливіший іч психолого-педагогічних законів: *чим більше позитивної почуттєвості одержує дитина в перші шкільні роки, тим необхіднішою буде потреба у самоствердженні її життєвою радістю і любов'ю від процесу навчання, від спілкування з учителем, з учнями у школі*. Це працюватиме довічно і сприятиме переходу навчання в самонавчання, освіти в самоосвіту, виховання у самовиховання.

Віра Кирилівна працювала з двома класами: першим і третім, бо у школі не вистачало вчителів початкової школи. У класі 40 учнів. Із 45 хв. уроку 20 відводилося першокласникам, а 25 — третьокласникам. (Це не лише моя рефлексія спогадів про власний шестирічний пік, але й пізніший аналіз роботи моєї першої вчительки на основі довготривалих зустрічей і бесід із нею.) Добре пам'ятаю, що моя пам'ять схоплювала не лише інформацію нашого уроку, тобто першокласників, але й інформацію уроків третьокласників. Наприклад, вивчений ними напам'ять вірш виконувався на уроці. Після двох-трьох розповідей учнів я піднімав руку і повторював цей вірш напам'ять. У другому класі я вже добре читав і мав хорошу каліграфію.

Учителька була молода і дуже красива. Добре співала, володіла художнім словом, не раз грала у спектаклях, що ставилися на шкільній сцені. Одне слово, всі учні без винятку нею були зачаровані. І коли вона захворіла, дирекція школи направила до класу іншу вчительку, стареньку, пенсійного віку. Уперше в житті я пережив відчуття глибокого протесту, від якого мені до цього часу ніяково. Посеред уроку я піднявся з-за парти, назвав учительку "старою ішюнькою" — у неї в селі було таке прізвисько — і вийшов з класу. Увечері вона завітала до моїх батьків, розповіла про моє зухвальство і пішла додому. Я ж мав з батьком дуже неприємну розмову, яка також у мене до цього часу на спомині, і не лише вербальною частиною, а й болісними відчуттями місця, яким до цього часу сиджу.

Протест — то ознака мого характеру. Описаний випадок — її перший вияв. За японським календарем я — тигр. Скільки ж було за життя таких випадків, які закінчувалися великими неприємностями для мене. Не перелічиш. Але про батькову руку я згадував уже після неприємностей, а не до їх початку. І картав себе за нерозумну поведінку. Причиною непорозуміння і їх прикрих наслідків, як правило, були люди, яким я не симпатизував. І жодного разу катастрофи не

спричинялися людьми, яких я любив або глибоко шанував. Можливо, належність до тигриного роду допомагала виходити з конфліктних ситуацій не катастрофічно, не трагедійно для мене.

У нашому селі були три чудові, як на той час, бібліотеки: у школі, при сільському будинку культури і при конторі колгоспу. З п'ятого класу я став активним читачем цих бібліотек. Книги створили для мене дивосвіт подорожей. Інформації з вивчених шкільних завдань мені не вистачало. Я запам'ятовував розповіді вчителів на уроках і, відповідаючи у класі, завжди доповнював із самостійно мною прочитаного. Електричного освітлення в селі не було. Газовий світильник у затишному запічку став моїм ліпшим другом і поводитирем у світ Істини, Добра і Краси.

У бібліотеках була вдало дібрана українська класика: Т. Шевченко, І. Котляревський, Л. Українка, П. Мирний, М. Коцюбинський, І. Франко, І. Нечуй-Левицький, С. Руданський. Вони навчали мене досконало володіти рідною мовою і мовленням — надзвичайно красивим, еластичним, вишукано інтелігентним. І якщо я чогось не розумів, прочитане мною все ж збагачувало словниковим урізноманітненням. У п'ятому класі розпочалося вивчення російської і німецької мов. У сьомому класі я із захопленням ознайомився з "Тихим Доном" М. Шолохова і "Анною Кареніною" Л. Толстого. Із задоволенням читав напам'ять вірші В. Гете німецькою мовою.

Вперше в цих бібліотеках я прочитав твори Р. Стівенсона, В. Скотта, А. Конан Дойля, Ф. Купера, Л. Буссенара, М. Твена, О. Дюма, Д. Дефо і багатьох інших авторів, класиків дитячої пригодницької літератури. Кожної вільної хвилини я поринав у дивосвіт фантастики, морських пригод, мушкетерських витівок, гулліверівських сприймань світу.

Звичайно ж, треба віддати належне вчителям, які підтримували мою ініціативу в задоволенні особистісного інтересу. Блискучий знавець української мови і літератури, вчитель п'ятих-сьомих класів П. І. Ткаченко, директор школи, історик І. І. Носенко, вчителька математики М. М. Кукса, вчителька географії Є. М. Резвін усвідомлювали найважливішу освітню закономірність: *життєві досягнення їхніх учнів зумовлюватимуться напруженою працею саморозвитку власних здібностей впродовж усього життя. Особистісна ініціатива та її самореалізація — рушійний чинник життєвого поступу Людини.*

Учителі брали на себе додаткові зобов'язання працювати з учнями вечорами у різних гуртках, зокрема "Юний математик", "Любитель природи", "Рідний край", "Театральні зустрічі", "Уроки красномовства" тощо. Доповіді на цих спільних зібраннях учителів і учнів уможлилювали переживання мною перших успіхів і невдач прилюдних виступів, розвивали здібності психологічного впливу на аудиторію. Особливо яскраві враження залишились від виступів на сцені у театральних виставах. Я грав з моїми однолітками уривки з творів М. Гоголя, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, Л. Українки. Вдалі режисерські й акторські роботи виносилися на суд усього села. Переповнені односельцями найбільші класні кімнати у школі чи в будинку культури, їхня підтримка "артистів" надзвичайно жвавими реакціями робили нас героями не лише під час виступів, а й у наступні дні. З нами по-особливому віталися односельці, намагаючись прокоментувати побачене і допомогти нам своїми "режисерськими" зауваженнями. Дехто з аматорів досяг у сценічному мистецтві великих успіхів. Серед них є і Заслужений артист України — син моєї першої вчительки, артист Київського театру оперети В. І. Богомаз.

Не можу не згадати ще одного мого улюбленого вчителя — Природу. Яка ж вона розкішна і психологічно неповторна у моєму селі і в його довкіллі! На десятки кілометрів, скільки оком окинеш простір — рівнина, без вибалків і підвишень, з потужним чорноземним шаром. Ранньої весни, коли земля починає "парувати", створюється враження ніби знаходишся на дні велетенського глибочезного океану, поверхня якого — голубий-голубий небесний простір, іслені насадження навколишніх сіл виринають з-за обрїю казковими оазами, які приваблюють своєю непізнаністю і розкішшю небачених у повторенні десятків відтінків різноколірних гам. Річечки і озерця вписуються у рівнину непомітним заглибленням, і лише літнє буяння різнотрав'я видає присутність води специфічним сонячним зеленим відтінком, що впадає в око вибухом десятків зелених гармоній. Я відвідав художні музеї в багатьох країнах світу, і завжди еталоном для порівняння природних живописних відтворень була природа мого дитинства. Не втрачаю сподівань, що "свого" художника вона ще знайде.

Весняна повинь Удаю — притоки Сули, яка в свою чергу є притокою Дніпра, дістає усіх навколишніх озерець біля села, заповнюючи їх рибою, яка після нересту не встигає повернутися в основне русло і

стає об'єктом уваги рибалок. Делікатесна риба не сходила з нашого столу, особливо влітку. Ніхто в селі більше за мене риби не ловив. Я знав усі місця її перебування. Переважно з однолітками, а часто густо один, зникав у лепесі і очеретах з ятерами чи підсакою і насолоджувався неповторними запахами озонованої озерної води. І завжди був з уловом, достатнім для смакування приготовленою матір'ю рибою до обіднього й вечірнього столу. А мати моя — шеф-кухар неперевершений. На відповідальних сільських святах жінки завжди запрошували її головним консультантом і виконавцем приготування столу.

Батько, маючи мисливську пристрасть, зробив мене ще й мисливцем. І коли він дозволив самостійно виходити на полювання, я доторкнувся ще одним незвичайним засобом, таким природним і необхідним для наших предків, до пізнання таємниць природи. Незважаючи на погодні умови, з рушницею і мисливським собакою я пройшов не один десяток кілометрів, насолоджуючись перебуванням наодинці з природою. Вона навіть у лютий мороз відкривала мені свою неповторну красу.

Батьки навчили мене мудрості вести домашнє господарство: вирощувати овочі і фрукти, теслярувати, слюсарувати, малярувати. На все це мій батько мав "золоті руки" (сам вибудував прекрасний будинок з віковічної сосни, яку власноручно заготовив у тайзі і спромігся доставити в село) і був моїм незамінним учителем. Я цим дуже гордий і маю превелике естетичне задоволення від процесу фізичної праці, особливо на природі, і від споглядання зробленого мною за законами мого власного сприймання та почуттєвої оцінки. *Природа — моє хобі, радість від спілкування з нею — моє життя!*

Після закінчення з відмінними успіхами семирічної школи постало питання про подальше навчання. Дехто з моїх одноліток обрав професійні школи, інші — загальноосвітню середню школу. Найближча середня школа була за 8 км, найдалша — за 15 км. Мені дуже поталанило тим, що моя бабуся Ганна по лінії матері жила в селі за 12 км від нашого, де функціонувала середня школа. Для одержання атестату цієї школи мені необхідно було навчатися ще три роки у восьмому-десятому класах. Родина бабусі у складі шести осіб радо прийняла мене до себе. Тож у вересні 1952 року розпочалося моє навчання у незнайомій для мене Галицькій (нині — Крутівській) середній школі. Зі всієї округи зібралось 90 бажаючих здобути середню освіту. Вони наповнили два класи по 45 учнів. Мій клас "Б" насе-

лявся "чужинцями" — юнаками і дівчатами з навколишніх сіл. Клас "А" складався з "аборигенів".

З першого дня я добре вписався в групу учнів з явними ознаками переваг гуманітарних уподобань, хоча з усіх сил намагався не відставати також від інших в опануванні фізико-математичних та природничих дисциплін. Класним наставником у нас був І. М. Ярошенко — учитель математики. Про цього вчителя треба говорити окремо, бо він відіграв провідну роль у моєму житті, у моєму духовному розвитку і самовдосконаленні.

Знову ж таки, визначальна роль учителя в роки моєї юності для мене і моїх одноліток була настільки значущою і незамінною, що до цього часу я дотримуюсь переконання, що *вчитель — основоположна сила соціального відтворення — культурного, економічного, політичного. Без нього унеможливаються соціальний поступ, будь-які досягнення держави і народу. Він є безпосередньою продуктивною силою.* Це стверджує історія. Це засвідчує сучасне життя. Без цього неможливе осягне майбутнє. Певно, це загальнопланетарна закономірність.

Директор школи, історик П. Г. Гнатенко, вчитель фізики С. О. Черовко, вчителька української мови і літератури М. Ф. Корнієнко, вчителька російської мови і літератури Н. І. Різка, вчителька хімії (*). К. Лавриненко та багато інших по-різному впливали на нас, по-різному ми їх оцінювали і оцінюємо зараз. Так, певно, оцінюють тепер нас наші учні. Але є серед них постаті яскраві, незабутні, рівнозначні у позитивних оцінках усіх учнів. Так виявляє себе *педагогічний талант.*

Потужним спалахом педагогічного таланту у моєму житті, як і в житті моїх одноліток у класі "Б", про це я добре знаю, промайнув І. М. Ярошенко. Він залишився для мене зіркою першої величини. Таких зірок декілька, але ця — перша. І незабутня божою обдарованістю поваги, любові і вимогливості до нас, ще недосвідчених у житті, ще часто-густо безпорадних у ставленнях один до одного і до оточуючих нас людей. Блискучий дидактик, неперевершений психолог, актор вищого гатунку, музикант і співак. Баритон з великими іокальними можливостями. Завжди підтягнутий, ошатний, вродливий поставою і психологічною духовністю. Його дружина працювала вчителькою початкових класів. Жили вони в шкільному будинку поряд з помешканням моєї бабусі. Виховували чотирьох дітей. Їхній молодший син Микола навчався зі мною у паралельному класі, мав

математичні здібності і часто-густо допомагав мені розв'язувати важкі для мене задачі.

Ми ніколи не бачили, щоб Іван Миколайович використовував на уроках якісь конспекти: усі дійшли одностайного висновку — розумний! Не було жодного шкільного свята без його участі як вокаліста, актора чи музиканта: усі були переконані — талант! Не було випадку, щоб він не поцікавився нашими юнацькими тривогами: усі знали — батько! Жодного разу ніхто із нас не приходив до школи, не підготувавшись з його предметів: усі відчували — вчитель!

У восьмому класі мені надовго запам'ятався урок тригонометрії. Вивчалась тема тригонометричних функцій. Вдома я злегковажив і не підготувався до уроку. Учитель мав звичку, привітавшись з класом, уважно подивитися кожному в очі, принаймні так мені видавалося. Він відчув мою стривоженість і викликав відповідати домашнє завдання. Я ніяк не сподівався на таку його зухвалість, бо минулого уроку одержав за відповідь відмінну оцінку. Добре чую його вердикт поставленим акторським голосом навіть зараз: "Сідай, два!"

Увесь тиждень я готувався до відповіді на уроці з тригонометрії. Не викликав! Готувався другий тиждень — не викликав! Готувався місяць — не викликав. Класний журнал прикрашало гарне "2". Закінчувалася весняна чверть. Вибившись із сил через таке "непедагогічне" ставлення вчителя до мене, я дуже переживав за низьку оцінку. В останній день занять, виголошуючи підсумок, назвавши моє прізвище, вчитель пильно подивився в мої очі, зробив паузу при мертвій тиші класу, бо всі учні мені дуже співчували, і виразно сказав: відмінно. Хіба після такого випадку можна було не готуватися до уроків І. М. Ярошенка?

Усі названі та багато неназваних моїх учителів з обох сільських шкіл (Пашківської і Галицької) здобули освіту в Ніжинському педагогічному інституті ім. М. В. Гоголя. Заснований князем Безбородком у 1820 році як закритий вищий навчальний заклад (ліцей) для дітей дворян, маючи славу історію завдяки видатним випускникам — письменникам, поетам, політичним діячам (зокрема, у 1828 році ліцей закінчив М. В. Гоголь), цей навчальний заклад дав Україні десятки тисяч учителів, імена яких не ввійшли до енциклопедій, але залишилися у спогадах учнів добрими педагогічними діяннями. До цього часу інститут має кращу в Україні бібліотеку старовинних книжкових видань, за віком рівних часу його заснування. Добрі люди зберегли її в роки різних воєн і цим забезпечили належний інтелектуальний і духовний розвиток випускників інституту.

Маючи добре сполучення з Києвом, цей інститут завжди запрошував кращих професорів для науково-практичних студій зі студентами. Духовність випускників інституту передавалася поколінням молоді і забезпечувала наступність наукового, культурного, етичного і естетичного потенціалу, такого необхідного для високого іміджу країни і менталітету її народу.

У 1955 році я успішно закінчив середню школу, одержавши атестат зрілості як своєрідне право на продовження освіти. Захопившись аналізом деяких рефлексивних спостережень власного духовного розвитку, я не залишив поза увагою політичну та економічну ситуацію в середовищі мого перебування як суб'єкта навчання.

У повоєнні роки набув "вселенського" розмаху сталінізм на терені СРСР. Перемогу над фашизмом у Другій світовій війні сталінська ідеологія приписувала винятково мудрості вождя. Десятки мільйонів жертв співвітчизників у війні були забуті на рівні політичної доктрини, але болем і нестатками відзивались фактично у кожній **ШТ**. Повоєнна економічна розруха навалилася великим тягарем на плечі вкрай збіднілого народу, особливо селянства. Мої батьки і родичі, вдень і вночі працюючи у колгоспах, фактично не мали платні навіть на убоге прожиття. Фізичне здоров'я своє і своїх дітей вони підтримували за рахунок присадибних земельних ділянок. Треба піддати їм належне за вміння обробити землю, взяти високий урожай черна, овочів, фруктів і підготувати умови їх зберігання впродовж року. Свято зберігаючи культуру предків і християнську віру Ісуса Христа, моя родина прищепила мені вміння виживати за будь-яких життєвих негараздів, дотримуючись правил надзвичайно гуманної Християнської етики і отримувати велику естетичну насолоду від життя, від людей, від природи, яку у людини не забереш, не знищить її фізично.

Сталінські поплічники доводили людей до відчаю. Зокрема, щорічно організовувались так звані позики. Кожну сім'ю зобов'язували внести певну суму коштів, під які видавали облігації терміном на п'ять і більше років. Пропонувалась мінімальна, але досить велика сума, яку впродовж року треба обов'язково внести до банку. Відмовитись від позики було неможливо, бо використовувались витончені засоби фізичного і психологічного тиску.

Різні види податків, наприклад на живність, на землю, збільшували непомірні витрати з неіснуючого сімейного бюджету. Пам'ятаю реакцію людей на сталінський указ оподаткувати кожне фруктове деревце (здається, у 1952 році). Садочки на присадибних ділянках,

які хоч трохи підтримували вітамінами здоров'я дітей і дорослих, були вирубані. Звичайно ж, дитяча і юнацька психологія не здатна була збагнути справжнє рабство. Наші голови забивали віршами про Сталіна та його прибічників. Ми в хорових колективах співали пісні про вождя, про його велич. Радіо і газети навіювали страх за майбутнє без вождя, який важко захворів.

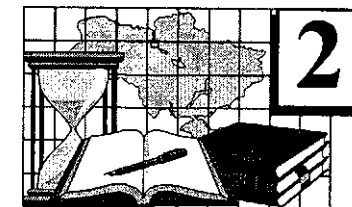
У 1953 році Сталін помер. Люди плакали. Одурманені ідеологією, очікували згубної катастрофи. Але плакали не всі. Я повернувся зі школи, де біля виставленого портрета Сталіна з прапорами усіх республік СРСР збиралися вчителі і учні з почервонілими від сліз очима. Гірко плакав і я. Комсомольський ватажок школи довів до нашої свідомості рішення осередку виставити портрети вождя у домівках учнів з чорним обрамленням і відбути, так би мовити, посмертне оплакування. Я зробив так, як мені рекомендували, сів біля портрета і продовжував плакати. Нікого в той час у світлиці не було. Зайшла бабуся Ганна.

— Що це ти, внучку, надумав? Забери від покуття з іконами цю сатану і перестань плакати!

— Як же ви можете, бабуся, так погано говорити про нашого батька рідного, товариша Сталіна. Вся школа за ним плаче, — крізь сльози вимовив я.

— Дурник ти, дурник! — Бабуся поклала на мою голову руку і продовжувала. — Це нелюд! Це сатана! Він довів усю мою родину до смерті у голодомор 1933 року (бабуся з братом у цей час наймитували в Одесі). Усі померли з голоду, хоч у коморах зберігалось зерно. Мій брат розстріляний ні за що ні про що у 1939. Багато наших односельців не повернулися з катівень.

Мені після цього ще довго думалося, що бабуся помилилася. Що вождь не знав про прикрі діяння, перебуваючи дуже далеко від трагедійних бабусиних подій, у Москві. Та через 11 років зі слів М. С. Хрушова світ пізнав правду про цього сатрапа. Я ще встиг у живої бабусі попросити вибачення за те, що їй не повірив.

ПЕРША ПРОФЕСІЯ. ПЕРШЕ КОХАННЯ. ПЕРША ТРАГЕДІЯ

Літо 1955 року видалося для мене найсумнішим за все моє шкільне життя. Усі неприємності у шкільному віці були зумовлені Моїм характером, моєю непізнаністю людських відносин близьких йені людей, яких я добре знав і які, як правило, бажали мені добра, йручаючи атестат зрілості на випускному вечорі, І. М. Ярошенко /порекомендував мені взяти участь у конкурсі на студентську вакансію в Ніжинському педагогічному інституті. І, відверто кажучи, я сам цього бажав. Але не так сталося, як гадалося.

Молодший син моєї бабусі, рідний брат моєї матері і мій дядько Федосій, випускник школи, яку я шойно закінчив, був студентом п'ятого випускного курсу Білоцерківського ветеринарного інституту. Сіює дитинство я провів з ним, особливо під час тривалого перебу-іШпня у бабусі, до якої спроваджувала мене мати для бодай коротко-часного відпочинку від моїх дитячих пустощів і непомірних претензій на увагу до моєї персони. Будучи для мене неперевершеним авторитетом, дядько заповнив мою душу розповідями про студентські вольності і фантазії, про переваги міського життя, про фантастичну красу історичного міста на Росі, про чарівність професії тваринного Айболита. Вони влили у мою підсвідомість щемливе бажання стати ветеринаром. На щастя, я став лише абітурієнтом цього Інституту. Три вступні екзамени я склав на "добре" і, не витримавши конкурсу, не був зарахований студентом.

Тогочасні мої переживання описати важко, бо неможливо рефлексувати біль душі. З одного боку, я ганьбив себе за невміння показати Уюї знання на більш високу оцінку, з другого — був переконаний, що Мені оцінку спеціально занизили. Останнє до цього часу залишається

зі мною неспростовуваною переконаністю, але тепер я знаю, що у конкурсних іспитах є великий відсоток випадковості і несправедливості, а часто-густо і навмисного вилучення "зайвих" претендентів на одну вакансію.

Мені соромно було дивитися в очі моїх знайомих, бо вибудована в моєму духовно-практичному досвіді установка на постійні перемоги, на мою конкурентну першість раптом зазнала серйозної поразки. Знову ж таки я ще не знав, що перемоги й поразки — неодмінні складові людського життя. У школі і в сім'ї вчителі і батьки вели мене до життєвих радостей, не наголошуючи на можливі вияви потворного і низького, що завжди переживаються кожною людиною як горе. Але, певно, всьому свій час. Дитячі та юнацькі радості — запорука подолання неприємностей. Швидко позбувся цих неприємностей і я.

У моєму селі, за місцем проживання батьків, будинок культури довгий час залишався без завідуючого. Село знаходилося у глибинці, випускників культурно-освітніх закладів бракувало навіть у центральних селах (із середніми школами), зокрема й у Галиці, де я шойно закінчив середню школу. Мене заповонила зухвала думка обійняти незайняту посаду. Не довго думаючи, одного гарного вересневого дня я подався до районного центру, у Ніжин, за 15 км від села. Розпитав людей, де знаходиться відділ культури і постав перед його керівником у ролі прохача щодо свого працевлаштування. Прізвище завідуючого — Майборода. Воно лишилося в моїй пам'яті завдяки видатним композиторам України, братам Майбородам — Георгію і Платону. Але не тільки.

Завідуючий поставився до мене досить уважно, з розумінням мого становища, про яке я довірливо йому розповів. Не довго думаючи, він швидко написав наказ про моє призначення завідуючим сільським будинком культури і в той же день, увечері, я приголомшив керівників сільської ради наказом з печаткою про явлення нового лідера культурного напрямку в селі.

В обов'язки завідуючого входило декілька функцій, невиконання яких дуже гнітило односельців: із заходом сонця двері будинку мають бути відчиненими для вільного входу громадян (популярні настільні ігри збирали щовечора 10-20 неодружених хлопців для звиятного двобою у шахи, шашки, доміно); щотижня районна кінопересувка демонструвала кінофільм — залу для глядачів необхідно заповнити; щосуботи і щонеділі потрібно організувати танці, забезпечивши присутність і виконання музики; національного значення свята вимагали

доповідача з означеної теми для проведення урочистого засідання. На цьому функції "нормальних" завідувачів закінчувалися. Решту робочого часу вони відбували канцелярським і та іншим прислужництвом голові та секретареві сільської ради.

Написаний за два дні проект моєї діяльності викликав у сільсько-го начальства бурю негативних емоцій. Проект передбачав організацію театрального і хорового колективів, оркестру народних інструментів, декількох гуртків за інтересами молоді, зокрема радіолюбителів, юних художників, мистецтвознавців, лекторів. Реалізація цих проектів вимагала серйозної фінансової підтримки, що, зрозуміло, змусило голову сільської ради сказати мені декілька популярних у еслі, давно усталених жаргонних фраз типу "пішов ти..." і т. п. Однак пан голова не знали, що цей план був складений за підтримки директора школи, дуже популярної в селі людини — І. І. Носенка. Більш того, Іван Іванович ознайомив з проектом колишнього вчителя школи, а нині голову колгоспу І. Г. Лавриненка, учасника війни, Інваліда, який не лише підтримав мої ідеї, а й пообіцяв їх фінансувати. **Одне слово**, після всебічного обговорення проекту на засіданні правління колгоспу, з виділенням якихось коштів* голова сільради мене пошанував уже іншими словами, більш гуманними і емоційно врівноваженими.

Розпочалися мої культурологічні будні. Комсомольці села обрали мене своїм лідером, завдяки чому я міг тепер не лише просити **МО**-лодих людей взяти участь у роботі будинку культури, а й давати їм доручення від комітету комсомолу. Новорічний вечір був незвичайним для односельців яскравою театральністю, продуманою режисурою, сценічним виконавством. Він підняв у свідомості передусім дорослих односельців мій авторитет і викликав пошану до намагань включити їхніх дітей та онуків у цікаві, добре організовані, інтелектуально та емоційно наповнені заходи, які сприяли їх культурному врядуванню.

Так само добре був організований вечір 10 березня, присвячений дню народження Т. Г. Шевченка. Вперше виступив змішаний хор дітей і дорослих, оркестр народних інструментів, підготовлені інсценувані уривки з п'єси Т. Г. Шевченка "Назар Стодоля". Режисером, виконавцем і диригентом був директор школи. І я йому, дорогому Івану Івановичу Носенку, світла йому пам'ять і царство небесне, донині вдячний за таку щедрю підтримку наших молодіжних ініціатив. Він продовжував виконувати педагогічну місію уже не з учнями

своєї школи, а з її випускниками, сповідуючи золоте педагогічне правило: *вчитель має бути вчителем протягом усього життя*.

Я швидко завоював популярність не лише в своєму селі, а й у районного начальства. Не міг нарадуватися моїм успіхам завідувачий районним відділом культури. Запримітили мене й у райкомі комсомолу, бо нерідко його працівники бували у нашій організації, начувані про наші ініціативи та їх успішне здійснення. Здається, у червні 1956 року у райкомі мене повідомили про ініціативу українського комсомолу взяти шефство над будівництвом комсомольських шахт у Донбасі. Просили повідомити комсомольців і провести серед них агітаційну роботу щодо добровільного входження до загону будівельників Чернігівської області, який відбуде до місця призначення у вересні у будівельний трест "Антрацитжитлопромбуд".

Затріпотіла моя душа, завжди схильна до нового, незвичного, тим більш авантюрного: може спробувати? Виникали, звичайно, сумніви, але десь далеко, у глибинних закутках моєї підсвідомості запалився вогник потреби на самостійність, на незалежність від батьків, на пошуки нового у цьому розмаїтому світі. І коли я готувався до виступу перед комсомольцями з агітацією вступати до будівельної дружини, то вже був переконаний — їхати! Зачитавши на зборах звернення центральних органів комсомолу про молодіжну ініціативу політичного значення відбудовувати економіку Донбасу, я коротко закінчив так: особисто я даю згоду, хто зі мною?

Не без вагань погодився мій добрий товариш, активний учасник здійснення ініціатив у будинку культури М. І. Ткаченко. Ми з Миколою написали заяви до райкому і почали готуватися до від'їзду. Звичайно, наша ініціатива трактувалася неоднозначно. Дехто співчував, дехто закінчував категорично: дурні! Батько й мати поставилися співчутливо, але у них теплилося сподівання на мою відмову від цього задуму. Сумніви закрадалися і в мою душу, але я відкидав їх переконаністю: відступати вже пізно. Дуже мене відмовляв, як неї дивно, голова сільської ради, а ще більше — завідувачий районним відділом культури. Останньому я щиро подякував за довір'я, запевнивши, що шаную його добру душу за таке добре, батьківське піклування про мене, про мою долю.

Донбас зустрів нас гарним сонячним вересневим днем. Загін у складі тисячі юнаків і дівчат потягом прибув на станцію Довжанська Луганської області. За 4 км від станції нас розмістили у гуртожитках будівельного тресту "Антрацитжитлопромбуд", що знаходився

у м. Свердловську. Другого дня представники тресту запропонували мам низку організацій і закладів, у яких на термінових курсах можна було здобути шахтарську чи будівельну професію для будівництва й експлуатації шахти "Чернігівська". Я обрав шахтарську професію і на третій день перебування на Донецькому кряжі став учнем гірліччо-промислового училища № 5. Оскільки учнівські вакансії на машиніста шахтного електровоза і шахтного електрика були зайняті, мені запропонували професію шахтного прохідника.

З моїм товаришем односельцем Миколою ми ознайомилися з шахтарським містом. Великих захоплень воно не викликало. Обох іще вразила ландшафтна одноманітність: дерева ледь кволють. ПерОїшжали акації і американський клен. У день знайомства з містом («уц сильний вітер. З найближчих шахтних териконів пилюка різко (шла по обличчю. Таких відчуттів удома ми не мали. Там ми завжди Перебували в лагідному дотику ніжного оксамитового повітря, тут потрапили під шквал породної пилюки териконів. Удома нас оточу-Шіли біленькі хатинки з розкішними садочками вишень, яблунь, І руш, слив, горіхів. Тут по землі розповзалися чорні, непривітні ба-ШКИ, які поглинали на наших очах шахтарів, що поверталися з робочої зміни. Удома розкішні верби, липи, каштани, ясени тішили по-І нмд найдосконалішими візерунками природної гармонії, тут пану-ишло рослинне убозтво. Зелень різнотрав'я, до якої ми звикли і не ІКШІчали, тут раптом постала перед нами сивою ковилою. Удома ми ІІ Мли смачну джерельну воду, тут рідина з кранів віддавала болотною багнюкою. Біля прохідної шахти 14-17 ми вперше побачили шахтарів, які щойно повернулися з вибою. Блиск зубів і очей на чорному фоні облич вражав незахищеністю людини перед якимись не-ШІДійними силами примусу і жорстокості. Одне слово, потрапили з»ШЮ в пекло. Замислений Микола, повернувшись до мене, сумно ска-Ши; "Іване, їдьмо додому. Я тут не витримаю".

І Іс поділяти думки товариша я не міг, але й повертатися в село і переживати оцінку власних легковажних дій з боку людей, що мене Шиють, видавалося для мене неможливим. Цього ж дня я відіслав Миколу додому, а сам залишився в гордій самотності власних сум-ШНІи, переживань і сподівань на краще.

У ремісничому училищі прийняли мене добре. Термін навчання в ШіОму — 2 роки. Ознайомившись із моїм атестатом зрілості і характеристикою з останнього місця роботи, директор Г. О. Шашкін, гірничий інженер, з добрих і чуйних людей, на яких мені в житті щастило,

зарахував мене в групу, яка навчалася майже дев'ять місяців. При цьому він пообіцяв, за моїм бажанням, поговорити з директором гірничого вечірнього технікуму наступного року взяти мене студентом третього курсу.

Училище повністю забезпечувало учнів триразовим харчуванням, одягом, гуртожитком, що мене цілком задовольняло. Курс загальноосвітніх дисциплін мене зовсім не хвилював. Теоретичну частину спеціальності прохідника шахтного вибою з моїми добрими шкільними знаннями фізики, математики, креслення та за допомогою викладача спецтехнології я також швидко опанував. Практичні заняття в майстернях училища, де оволодівав навичками слюсаря, хоч і не вдавалися на рівні відмінника, все ж оцінювалися майстром виробничого навчання позитивно. В училищі було 400 учнів, однак серед них не було мені рівного в організаційних справах щодо проведення вечорів відпочинку, декламації поетичних творів, виступу з лекцією тощо. Вихователі училища відразу зарахували мене до свого активу і в січні рекомендували на посаду секретаря комітету комсомолу училища. Посада була платною на рівні посадового окладу майстра виробничого навчання. Так несподівано я ввійшов до складу педагогічного колективу училища.

Посада комсомольського лідера дала мені змогу репрезентувати училище на рівні моїх спроможностей перед містом у цілому. Звичайно ж, це була моя особистісна репрезентація серед лідерів комсомолу. А їх було в районі понад 500. Державною мовою в Україні в цілому, тим більше в Донбасі, була російська. Раптово виникла нагальна потреба виступити від міста українською мовою. Якщо мені не зраджує пам'ять, з Києва до Свердловська завітала група українських письменників для виступу перед будівельниками нових шахт і шахтарями. Їх треба було привітати українською мовою. Зупинилися на мені. Добре підготувавшись, я непогано виступив, задовольнивши передусім місцевих лідерів. Поступово я входив до числа молодих людей, на яких можна було робити політичну ставку. Цим особливо цікавився райком партії. Кадрові питання були чи не найголовнішою функцією комуністів правлячої партійної еліти.

У січні 1958 року я одержав посвідчення кадрового шахтаря — прохідника шахтного штреку. Це була моя перша професія. 29 хлопців з моєї групи, я був 30-й, дістали призначення на різні шахти тресту "Свердловвугілля"; мене дирекція залишила в училищі. У зв'язку зі скороченням платної посади секретаря комітету комсомолу мене

'Шрахували вихователем із виконанням обов'язків секретаря комітету комсомолу на громадських засадах.

Невдовзі на шахті Бірюківська сталася аварія, в яку потрапили і Наші хлопці. Обвал штреку забрав життя двох моїх однолітків, а третій, надзвичайно талановитий і обдарований хлопець з Черкащини Віля Борсюк, став інвалідом на все життя через травму хребта. Це був мій кращий приятель. Ми жили з ним в одній кімнаті, ділили радість і горе. Нас об'єднала туга за родинами, за нашими селами. Ми стали рідними братами за переживаннями і оцінками навколишнього світу. Цей завжди веселий і ніжний душею, дуже красивий хлопець лежав тепер самотній у лікарні, нікому не потрібний і всіма забутий. Він нагадував мені давньоєгипетську мумію. Мене настільки ірзала ця трагедія, що я проклинав час і мить, коли обрав Донбас для життєвої кар'єри. Заздрив Миколі Ткаченку, який повернувся додому, від чого я рішуче відмовився. Тепер я шахту знав не лише з боку високої зарплатні, а й з боку постійного ризику кожного шахтаря найдорожчим, що має людина, — життям. Щодня в шахтах району траплялися аварії, часто-густо з жертвами. Того часу їх, як Правило, замовчували. Лише сльози рідних і близьких ставали оцінкою цих жахливих трагедій. Трагедія на шахті Бірюківська на все Життя стала для мене критерієм оцінки мого земного існування. Якщо мені ставало невимовно важко у житті чи в роботі, я ставив ішред собою запитання: а що, Іване, у шахті легше?

Мій перший прихід у шахту 14-17 на практику дістав своєрідну Оцінку бригадира.

— Як звати? — запитав.

— Іван.

— Як Іван, так дурень! Як Ванюшка, так і дурник! Ти дванадцятий Іван у бригаді. З 18 чоловік. Чого це ти, друже, шахту обрав для професії? Грошей захотів? — Я щось невизразне пробурмотів у кідповідь. А він продовжував.

— Яз Полтавщини, а ти звідки?

— З Чернігівщини.

— Обидва ми Івани!

За цим пролунали слова на мою адресу, дуже пікантні і цілеспрямовані. Лише пізніше я зрозумів, що грубоші до того, хто вперше відвідав шахту, обравши її місцем заробітку, у бригаді вважалися захистом від підземної смерті. Після цього я дістав завдання навантажити породою вагонетку, яка після підриву стволу штреку була розкидана на чималій відстані. Відверто скажу, що моя голова була

значно міцнішою за мої руки, хоч ці частини тіла мають різне функціональне призначення. Фізично я не був підготовлений до важкої, переважно ручної роботи у шахті. Я зійшов десятима потоми, був фізично виснажений, навантаживши лише половину вагонетки.

Підійшов бригадир, подивився на мої страждання і вимовив:

— Досить, Іване, досить. Норма за зміну на кожного члена бригади 10 вагонеток. Запам'ятай!

Я жажнувся від сказаного бригадиром. Як це можна зробити? Але то був своєрідний тест для мене, щоб я, борюнь Боже, не подумав, що шахтарська зарплата видається даремно. Справді, 10 — то норма. Але вона виконувалася породонавантажувальною машиною ЕПМ-4.

За два місяці практики я зрозумів, наскільки важка фізична праця. Власне, такого фізичного навантаження я більше у житті не мав. Досі переконаний, що шахтарська праця дуже потрібна, але вона особлива, дуже жорстока щодо людини і потребує надзвичайної уваги і поваги. І тим більше високої зарплатні. Бодай вчасної її виплати. Хоч треба сказати, що на той час зарплатня шахтарям видавалася вчасно, суворо за графіком.

Моя основна робота продовжувалась у звичному ключі, хоч і набула певних особливостей. Щодня з 18-ї до 20-ї години мені необхідно було перебувати в гуртожитку, організовуючи дозвілля учнів училища. Разом з учнівським самоврядуванням ми створили декілька гуртків за інтересами, зокрема театральну студію, керівництво якою я взяв на себе. Ми здружилися з місцевою молоддю, яка залюбки проводила з нами дозвілля. Обрали п'єсу популярного автора і щоденно відбувалися репетиції за мою "режисурою". Лише тепер я знаю складність режисерської професії, ознайомившись із театральною педагогікою К. Станіславського, В. Немировича-Данченка, М. Чехова, М. Кнебель, Л. Курбаса, В. Василька, Б. Захави. Юнацький запал видавався мені "талантом". Насправді то було природне прагнення до самореалізації "Я-концепції", далекої від досконалості. Моя неповторність, успадкована трохи від батька-матері, трохи набута від учителів, трохи від самостійного пізнання людської психології, а трохи від культурницької діяльності після школи, дозволили мені разом з "акторами" вибудувати цікаву театральну дію, яка принесла нам перше місце серед аматорських театрів регіону. Перші місця вибороли також духовий оркестр училища і танцювальний ансамбль. У присутності учнів і викладачів училища учасники були відзначені подякою директора та цінними подарунками. Я одержав 24-денну оплачену путівку в санаторій на березі Чорного моря.

Мое перше кохання, мое перше захоплення жіночою вродою припадає на донбасівський період. До цього часу мене обходила своєю уїською ця дивна "хвороба" природи. А тут раптом увійшла в душу, Шиолонила всі її закутки. Потреба у спілкуванні, потреба у милуванні набула такої вогненної сили, що вночі я марив снами зустрічей і перозлучень. Цю дуже красиву дівчину звали Галею. Я називав Гашосоєю. її батько працював шахтарем, вона навчалася у десятому класі. Мати завідувала дитячим садком. Взаємність нашого першого кохання дуже стурбувала батьків, особливо матір. Вони мене частенько запрошували на гостину до себе. Матір молила мене і Бога, щоб ми не одружилися, поки Галюся одержить атестат зрілості.

Нашому коханням заздрили. Наше кохання оберігали. Нашу незлучність вважали сім'єю. Про наше кохання знали всі знайомі, учителі в школі і мої колеги в училищі. У той час великої популярності набула пісня "Давно не бувал я в Донбасе". До цього часу мені на душі млосно і водночас радісно від того далекого-далекого кохання, який у моєму житті повторення не мав, та й мати не міг. Мелодія цієї пісні настільки задушевна, що того часу її виконуючи, я мни велике задоволення від того, що ніколи не опинюсь у ситуації з оловного героя. Бо я кохав і був коханим. Я не думав про розлучення, бо це було неможливо.

Давно не бувал я в Донбасе,
Тянуло в родные края,
Туда, где донныне осталась в запасе
Шахтерская юность моя.

Осталась она неизменной,
Хотя от меня вдалеке
Там девушка Галя живет неизменно
В шахтерском своем городке.

Отчаянно Галя красива,
Заметить ее за версту.
Бывалые парни глядят боязливо
На гордую ту красоту.

И вот, наконец, я в Донбасе.
Вот беленький домик ее.
Седая хозяйка на чистой террасе
Спокойно стирает белье.

Стою я в сторонке безмолвно,
Душа замирает в груди.
Прости меня Галя, Галина Петровна,
Не знаю за что, но прости.

Прости за те юные годы,
За то, что не в этом краю,
Искал и нашел я похожую очень
На давнюю юность твою.

Пробач, читачу, за цитування тодішнього шлягеру, але з пісні слів не викинеш, хоч, на жаль, мелодії не відтвориш. Галюся завжди просила мене її співати. Ритм вальсу створював завжди домашній затишок і своєрідну ауру безмежно, довічно закоханих юнака і юнки. Ця пісня — єдиний живий пам'ятник моєму першому незабутньому коханню.

Із золотою медаллю Галя закінчила школу. І ми вирішили взяти участь у конкурсі на студентські вакансії в Ростовському університеті: вона на факультет філології, я — філософії. Батько Галі за інвалідністю пішов на пенсію. Її сім'я переїхала до м. Сніжного Донецької області. У мене наближалася відпустка, під час якої ми мали готуватися до вступу до університету.

До відпустки залишилося два дні. Рано-вранці я отримав телеграму: "У нас горе. Приїзди. Мама". Надвечір я тихо зайшов до світлиці. Побачивши мене, мама Галі, закинувши руки за голову, затулила. Те тужіння до цього часу відгукується в мені морозом по тілу. Галя з батьком потрапила в автомобільну аварію і обоє загинули. Від горя я закам'янів, довго не міг вимовити слова. Поховав я Галю і її татуса і занімів серцем. До цього часу вірний першому коханню моїми обважнілими віком спогадами.

Трохи пізніше, у студентські роки, читаючи виступи О. Довженка перед кіномитцями і літераторами, я записав його думку, яка підкреслювала мій тодішній стан: "...коли при першому польоті на Марс мій улюблений брат чи син загине десь у світовому просторі, я нікому не скажу, що переборюю труднощі його втрати. Я скажу, що я страждаю. Я прокляну небесні простори і буду плакати ночами в своїм саду, заглушуючи шапкою ридання, щоб не сполохати соловейка з квітучої вишні, під якою цілуватимуться закохані". Я страждав, я проклинав себе, що не наполог, щоб Галюся залишилася зі мною, а відпустив її з батьками. Донбас мені видавався злою мачухою, від якої хотілося втікати світ за очі.

Повернувшись до Свердловська в училище, зайшов до кабінету директора Гарольда Овдійовича, виплеснув своє горе і попросив його допомогти виїхати з міста. Він зателефонував своєму товаришеві, директорові гірничо-промислової школи № 72 шахти ім. Воло-

дарського П. Гундареву і той видав наказ після погоджень у Луганській облтехпрофосвіті про моє призначення заступником директора з культурно-масової роботи. На цій посаді я відпрацював три дні і з дозволу директора відбув у відпустку. Вирішив відвідати батьків на Чернігівщині і наскільки це можливо забути про такий жорстокий до мене Донбас. Моє серце розривалося, душа обливалася кров'ю.

Потяг Луганськ — Київ прибув до столиці погожого липневого ранку другої половини місяця. Залишивши речі у камері схову, я сів у тролейбус і доїхав до університету. Університетський парк справив на мене найприємніше враження. Тут було затишно, спокійно, по-вобливному вчисто. Розкішні дерева готувалися до липневої спеки, а політі газони щедро віддавали присутнім озоновані запахи придеснянського водозабору. У ландшафтному парковому акваріумі Ч масштабними вимірами Чорного і Азовського морів, з екзотичними рослинами, у журливому плескоті фонтанів зграйками юрмились золоті рибки. Поодинокі пенсіонери після вранішнього теренкуру замріяно відпочивали на ошатних паркових лавках, а заклопотані перехожі поспішали назустріч новому дню, наповненому непередбачуваними приємними і неприємними випадковостями.

Мені легко дихалося, добре відпочивалося біля величного Тарасового пам'ятника. Я ще був сповнений потрясіннями моєї першої життєвої трагедії, такої підступної і невблаганної, такої моторошної і злої, що хотілося кричати до неба і сонця про несправедливості цього неозорого світу, в якому людина є зовсім непомітною пилінкою, невидимим атомом безмежної космічної молекули. Але я відчув приплив сил, які збільшували навколо мене простір від лихого зашморгу потворної чорноти і безвиході, поступове набування міри свого власного самоусвідомлення і самокерування.

Вранішня казковість парку набувала окреслень буденності спекотного липневого дня зі своєрідним відчуттям переходу літа в осінь. Навколо юрмилися хлопці і дівчата — веселі, щирі, розкуті. Два хлопці сіли біля мене, відкрили підручники української літератури і поринули в перечитування текстів авторських рефлексій про письменників і поетів, драматургів і мистецтвознавців. Вони готувалися до вступного іспиту в університет.

— І все-таки твір писатиму з російської літератури. Українська в мене — слабина. У нас із вчителькою не склалися стосунки. Вона мене ненавиділа. — Так сказав юнак поруч зі мною.

— У Мене були добрі стосунки. Але я, відверто кажучи, вже встиг усе забути. Вступаю до університету третій рік. І цього року конкурс у істориків дуже великий, мабуть, знову не пройду за конкурсом. — Так відповів другий.

Хотілося втрутитися в розмову, але раптом спливла думка: чи не спробувати й мені використати відпустку для вступних іспитів. Рвучко підвівся і попрямував до червоного університетського корпусу. Переглянув оголошення, зупинився на філософському факультеті. Філософську спеціальність для мене ми обрали з Галюсею, коли разом омріявали наше спільне студентство в Ростовському університеті. За кілька хвилин став до черги у приймальній комісії, отримав інформацію про необхідні документальні оформлення і вже через три години, взявши у камері схову на вокзалі атестат зрілості та інші документи, тримав посвідчення абітурієнта і направлення до гуртожитку університету по вул. Ломоносова, 35. На документах стояла дата: 29 липня 1959 року.

У кімнаті гуртожитку з книгою і зошитами в руках сидів юнак. Познайомилися. Олег Поляруш. Абітурієнт філологічного факультету. З Кіровоградщини. Золотий медаліст, має складати один іспит. Щойно закінчив школу. У мене відстань від дня закінчення школи і отримання атестата зрілості дійшла позначки 4 роки. Вступні іспити з двох предметів: з української літератури (вір), з історії СРСР. І в мене, і в Олега перший іспит за розкладом 5 серпня. (Пізніше нас доля поєднала однаковими посадами ректора педагогічного інституту: мене — Полтавського, його — Кіровоградського.)

Переживання передіспитної пори в пам'яті не утрималися. Але підсвідомість до цього часу тримає невдоволеність собою від втрати шкільних знань, від очікування кінцевого результату — перемога чи поразка. Поразку я вже переживав. Одне мене тішило: про поразку знатиму лише я. Про мій вибір філософського факультету Київського університету ніхто, крім мене, не знав.

Шостою серпня я привітав Олега з відмінною оцінкою і зарахуванням його студентом університету. Того ж дня він відбув до батьків. Мені ж довелося задовольнитися оцінкою "4". Приголомшила конкурсна цифра на філософський факультет: 15 осіб на одне місце. Заяв було 230, конкурсних місць — 15. Щоправда, 7 місць відводилися абітурієнтам з робочим стажем від двох і більше років, а нас таких було 18. Отже, у мене невеликий конкурс, треба витиснути двох абітурієнтів. Видавалося, що ще одна "4" зробить мене студентом най-

престижнішого вузу. Але наступний іспит звів нанівець усі моїсподіання: з історії СРСР я отримав "3". Сім балів, я відчував, замало для перемоги у конкурсі. Знову в душу закрався розпач, знову давили невиплакані сльози. Мене переслідувало невезіння.

Того ж дня я виїхав до батьків. Благо, приміським потягом до Ніжина можна було у той час доїхати за 3 години. Ще 15 км до села і подолав пішки за 3 години і материні сльози радості були для мене втіхою повернення до батькової оселі. Дванадцятирічний брат Олексій та десятирічна сестричка Галя були в захваті від моїх гостинців, лише батько, як завжди, був по-мудрому піднесено-стриманим. Його міцний тютюн віддавав улюбленим запахом дитинства, бо не раз, ховаючись у кукурудзі чи гарбузах, я висмалював закрутку і посоловилем поглядом вишукував питун, аби смачною колодязною водою уменшити гіркоту в роті. Крім того, мій батько був завзятим пасічником. Тримав щорічно 10-15 вуликів. Запах меду і батькового тютюну — неперевершена гармонія для мого носа. Я нею так насолоджувався, я до неї так завжди прагнув, я нею так надихувався, особливо в медокачці після першої розкрутки наповнених медом рамкових щільників, що мені вистачало надовго в думках відтворювати цю неземну розкіш пахощів. І хоч не відразу забув про мої негаразди і переживання, все ж вони значно притупилися. *Молодість естетичними позитивними почуттями швидко катарсизує душу від негативізмів і врівноважує її із середовищем.* Це властиво всім віковим етапам людини. Естетичні почуття є важливим засобом лікування людини від психолого-психічної недуги. Я швидковилікувався і після 19 серпня, Преображення Господнього, храмового дня у нашому селі, мені вже дуже хотілося повернутися до триклятого Донбасу. Там залишилися моя юнацька самостійність і свобода. Там залишилося моє перше кохання.

Напередодні 25 серпня моя родина влаштувала, як і завжди, проводи у наступні шукання мною власного життєвого шляху. Дещо з цього шляху мені вже було відомо. У перших числах вересня мене мали призвати до армії. За такої розкладки ще три роки поспіль віддалили б мене від вищої освіти. Усією родиною провели мене до вантажівки, яка везла до Ніжина останні, але дуже цінні для солону, відомі на терені СРСР і багатьох країн світу "ніжинські огірки". За якихось 30 хвилин я придбав квиток до станції Довжанська, добре влаштувався у вагоні приміського потягу і через 3 години був у приймальній комісії Київського університету: необхідно було забрати

атестат зрілості, щоб, бува, не загубився на пошті, як це іноді траплялося. Потяг Київ—Луганськ, що проходив через станцію Довжанська, відбував від перону залізничного вокзалу о 20-й годині, так що для вирішення своїх справ я мав доволі вільного часу. Секретар філософського відділення С. Д. Жданов, добрий і ширий чоловік, сказав:

— Вітаю тебе, Іване, зі званням студента. Ти виборов конкурсне місце на філософський факультет Київського університету.

Голова моя запаморочилася. Закрутилася, завихрилася душа радістю, з грудей ладна вистрибнути. Красиве, радісне, піднесене, солодке слово "студент" стало тепер невід'ємною частинкою мого буття. Вручений мені матрикул і студентський квиток, певно, так мене одухотворив, що якийсь чоловіча зупинив, вимовивши:

— Молодий чоловіче, не щезайте! Будемо Вас фотографувати до університетської газети!

У першому номері університетської газети за вересень 1959 року є фотографія групи першокурсників різних факультетів університету. Іноді це фото потрапляє мені на очі. На ньому я дуже щасливий.

НАЙПРЕКРА СНИША ПОРА — СТУДЕНТСЬКІ РОКИ. ПОЕЗІЯ КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

У зв'язку із вступом до університету мене щиро й сердечно приїтали донбасівські друзі. Я всім їм щирозердо подякував за співпрацю, за добре ставлення до мене, за співучасть у реалізації деяких моїх Перших педагогічних задумів і проєктів. А 1 вересня ми, 15 студентів філософського відділення історико-філософського факультету Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, розпочали слухати лекції Провідних українських філософів, відвідувати семінарські заняття, перші наукові студентські пошуки, ознайомлюватися з історичними ГИ культурними пам'ятками найдавнішого міста Київської Русі.

Змінилося середовище перебування, окреслилися зовсім інші функції, основна з яких — саморозвиток власного досвіду, власної духовності. І засіб тут єдиний — інтелект, його спроможність інформативного самозбагачення і самовідтворення. Щиро зізнаюсь, що Інформативність мене вже не задовольняла. Набутий досвід між-Людських стосунків цілеспрямовував на вибірковість, а отже, й на нерівнозначне ставлення до предметів, різноманітність яких не обходила обов'язковості. Із вступом до факультету філософії нам пропонувався значний за обсягом курс вищої математики, фізіології вищої Нервової діяльності, біології, хімії тощо. Філософія розглядалася як методологія фізико-математичних і природничих наук. І це зрозуміло. Існуюча політична система з її ідеологічною доктриною не припускала філософської рефлексії в царину політики, економіки, Ідеології, освіти, соціальної психології, та власне й самої філософії. Значна частина викладачів чесно виконувала свій обов'язок, читаючи лекції, не звертаючи уваги на суб'єкти навчання. Так само значна частина студентів, якщо не всі, чесно виконувала студентський обов'язок: з'являлася на лекції і семінари, вступала в дискусії і зовсім

ігнорувала викладачів "нефілософських" дисциплін і вичитувані ними предмети. Ці предмети філософам були непотрібні.

Найбільшу загрозу для філософів становив предмет, якому виділили велику кількість годин, — історія КПРС. Крім того що цей предмет ігнорував проблему розвитку логічного мислення студента, бо вимагав лише повторення сказаного, він на рівні нашої підсвідомості весь час торкався розбіжності проголошуваних політичним олімпом ідей з реальним станом справ в економіці країни і в психології її народу. З першого дня перебування в університеті наша група вступила в конфлікт з усталеними університетськими традиціями, з професурою, що їх сповідувала. Це нічого доброго їй (групі) не обіцяло. Одне було добре: нас було лише 15. В усій Україні, з великою кількістю вузів, зокрема й університетів, було лише одне філософське відділення. На всіх курсах навчалось 60 студентів (на Україну з 50-мільйонним населенням). Закрити їм рота було дуже легко. На історичному відділенні навчалось 500 студентів, з них у групі історії КПРС — 150. Історичні факультети мали всі університети і більшість педагогічних інститутів. Закривати їм роти не було ніякої необхідності, бо вони не відкривались супроти надзвичайно сугестивованої політичної, а відповідно й ідеологічної міфологеми начебто вже побудованого соціалістичного суспільства з близькоосіяжними обр'ями комуністичного.

Філософська професура відзначалася самостійністю і, як правило, відмежованістю від тенденційного проповідування ідеології. Великий курс історії філософії, особливо давньої, формував у нас порівняльні аналогії не на користь тих обмежень, які нас супроводжували. Філософські школи давньої Японії та Індії, Стародавнього Китаю та Єгипту, Стародавньої Греції, Стародавнього Риму урізноманітнювали наші переконання щодо зв'язку філософії з гуманітарними науками, зокрема психологією, педагогікою, теорією літератури та різних видів мистецтва.

На філософському факультеті працювало декілька яскравих особистостей, які на студентів мали винятковий вплив авторитетом і науковим доробком. Передусім **Павло Васильович Копнін** — доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри діалектичного матеріалізму, який потім очолив Інститут філософії Академії наук України, а пізніше — Інститут філософії Академії наук СРСР. Його надзвичайна обізнаність із світовою філософією, з новими філософськими школами Заходу, його інтелігентність і повага до студентів

Нижди збирали на його лекції студентів усього університету, які цікавилися філософією. Курс теорії пізнання, який він читав, робив у Наших душах революцію. Його логічна послідовність, виконавська Майстерність лектора на рівні видатного актора, доторкування філософською проблематикою до всіх життєвих сфер викликали у нас зачеплення і бажання наслідувати всі позитиви цієї талановитої людини. Не можна залишити поза увагою обговорення його книги "Діалектика як логіка" в актовому залі університетського корпусу На бульварі Т. Шевченка. Тенденційна ідеологічна опозиція зібрана завдати П. В. Копніну удару. Та розум перемогти неможливо, Особливо коли йдеться про розум таланту. Дискусія продовжилась і наступного дня. Усім потрапити на неї було неможливо — не було ИЛЬбих місць. Опозиціонери не витримали яскравих логічних до(СІГ)ів їхньої обмеженості з боку нашого талановитого улюбленого ПУДагога і змушені були вийти із зали під гучні вигуки і свист студентів. Для філософа-початківця це був приклад відданості ідеї, чесності і порядності великого філософа як людини і як ученого.

Володимир Іларіонович Шинкарук під час мого студіювання на філософському відділенні готувався до захисту докторської дисертації. Інтересом його наукового пошуку була німецька класична філософія, зокрема філософська система Гегеля і Канта. Його статті, а потім книги ми перечитували, готуючись до семінарських занять, його лекції уважно конспектували і вони були добрими помічниками під час екзаменаційних сесій. До цього часу я зберігаю записані на його лекціях конспекти як добрий спогад про студентські роки і **Про** талановитого вченого-педагога. Із відкриттям філософського факультету в Київському університеті Володимир Іларіонович був першим деканом, а тепер більше двох десятиліть очолює Інститут філософії Національної академії наук України. До цього часу для мене він — уособлення педагогічного і наукового таланту. До цього часу для мене він — учитель, а я — його учень. Нещодавно я і ще багато його учнів — послідовників і прихильників порадили за визнання його як ученого світового рівня. Він удостоєний нагороди за видатні заслуги. Правління директорів Американського Біографічного Інституту в США визнало Володимира Іларіоновича Шинкарука Найдостойнішою людиною, чиї фахові досягнення і праця на благо суспільства стали підставою для постійного занесення до біографічного довідника *п'ятсот впливових керівників*, досвід яких служитиме

для натхнення сучасників, а також для прийдешніх поколінь. Оригінальне видання довідника для постійного запису і експозиції виставлено в Бібліотеці Конгресу США у Вашингтоні. Дата виходу в світ — осінь 1997 року.

Вячеслав Александрович Кудін. Доктор філософських наук, професор. Коли підійшов час вибору спеціалізації і керівництва з боку вченого першими науковими розвідками, мій остаточний вибір мав чітку визначеність: професор В. О. Кудін. На моє щастя, професор не заперечував. З першого курсу я не пропустив жодного засідання університетського студентського наукового клубу "Естетика, творчість, життя", які відбувалися двічі на місяць. Щомісяця на засіданні головував професор Кудін — завідувач кафедри естетики університету, а ще — президент клубу (студент-філософ випускного курсу). За час мого навчання відбулося 100 засідань. Я підготував вісім доповідей. Остання з них — "Народне мистецтво України: минуле, сучасне, майбутнє" — зроблена на матеріалах дипломної роботи, яку я успішно захистив перед державною комісією і був рекомендований для навчання в аспірантурі кафедри естетики філософського факультету. Для вступу в аспірантуру необхідно було мати дворічний стаж викладання філософських дисциплін і рекомендацію кафедри за місцем роботи.

50 засідань клубу відбулися на філософському факультеті, а 50 — у різних закладах Києва: в музеях, на кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, на кіностудії науково-популярних фільмів, в оперному і драматичних театрах, в театральному інституті і консерваторії і т. д., і т. п. Було цікаво і захоплює, творчо і корисно.

Неабияке враження справляла працьовитість професора. У вільний від лекцій час він завжди працював у науковій бібліотеці університету, вивчав англійську мову на курсах іноземних мов, був прекрасним спортсменом: легко туди і назад перепливав Дніпро у найширшому місці. Його добре знають студенти американських і англійських університетів: він читав у них курси філософії за авторськими програмами.

Він — науковий керівник моєї кандидатської дисертації "Особливості естетичного сприймання людини", захищеної у 1968 році; він науковий консультант моєї докторської дисертації "Становлення і розвиток естетичного досвіду особи", захищеної у 1977 році. У моїй біографії професор Кудін — ціле життя. Він завжди ставився до мене так, як я хотів. Я ж завжди його шанував і шаную як рідного батька.

Пін старший мене за віком на 13 років, а за педагогічною майстерністю — на ціле життя.

Я назвав лише трьох талановитих педагогів, життя і педагогічна творчість яких для мене і моїх колег по навчанню — студентів факультету були прикладом для наслідування і формування нас як педагогів. Проте їх було значно більше. У зрілі роки можу стверджувати: *безталанних педагогів немає. Не подобається педагог за певними якостями — вчись у нього не повторювати його помилки. Працюй постійно над собою — це чи не важливіша ознака таланту, а отже, і педагогічних досягнень. Посередній викладач чи нижче від посереднього рівня завжди недопрацьовує і через це не досягає вершин майстерності, а отже, й впливу на психологію суб'єктів навчання.* Оскільки молодість до відвертості і нестерпності категорична і не терпить фальші, то всіма фібрами душі заперечує випадковість вибору професії педагогом і повсякчас натякає про це йому своєю повагою до нього.

Окремо, до найвищих уможливлень душевності і позитивної почуттєвості, аж до піднесеності хочеться сказати добре слово про декана факультету **Порфирія Макаровича Овчаренка**. Йому вже було близько 60, коли я розпочинав навчання в університеті. На другому курсі мене обрали комсомольським лідером факультету, тому багато питань студентського життя і в гуртожитках, і в бібліотеках, і в групах доводилося розв'язувати з деканом. Для студентів, що на громадських засадах виконували різні організаційні доручення на факультеті, впродовж доби були відкритими двері не лише кабінету декана, але і його квартири. Це, правда, міг зробити і кожен студент факультету, вирішуючи особисті питання. Наш декан був занадто демократичним і заклопотаним найрізноманітнішими влаштуваннями студентських справ. Це було його життя, наповнене надмірними турботами про свій обов'язок. Учасник війни, інвалід війни, він мав у собі стільки ширості, людяності, задушевності, що їх вистачало на всіх: і на студентів, і на викладачів. Мені не доводилося зустрічати людину, в якій так поєднувалися б серйозність, добродушність, доіротворність, розсудливість, наполегливість і талант дипломата.

Двічі стояло питання про моє виключення з університету. Двічі мене рятував декан. Уперше це сталося, коли на студентських комсомольських зборах університету я різко виступив проти стилю роботи викладача політекономії В. К. Логвиненка. Будучи добре обізнаним •) політекономією, маючи добру дидактичну підготовку, викладач

завжди підкреслював свою зверхність над студентами постійними приниженнями за поняттєву політекономічну невправність, за відсутність навичок наукового аналізу економіки і політики з огляду "Капіталу" К. Маркса. Марксистська кафедра політекономії і її завкафедрою Л. І. Кухаренко в моїй критиці антипедагогічних дій викладача вбачали небажання філософів поділяти марксистсько-ленінське вчення і політику Комуністичної партії. Декан був на прийомі у ректора, академіка І. Т. Швеця, завдяки чому мене не виключили з університету за політичними мотивами, як наполягала кафедра політекономії. Знаю, що проти виключення був секретар комітету комсомолу І. Ф. Надольний і секретар парткому Г. П. Міщенко. Порфирій (так його скорочено й ніжно називали всі студенти) викликав мене до свого кабінету, посадив біля себе і влаштував довгу мовчанку. Це був його педагогічний засіб, коли він хвилювався і вирішував нелегку життєву проблему студента.

— Синок, скажи мені, який у тебе стаж роботи після школи?

— Чотири роки, Порфирію Макаровичу, — з радістю відповів я, бо нарешті моторошна тиша в кабінеті декана закінчилася.

— О-о-о! Цілком достатньо, щоб не бути дурником! Іди й не попадайся на мої ясні очі.

Подібне сталося через рік. Факультет стривожився поведінкою студентів нашої групи, які вигнали з аудиторії професора кафедри історії КПРС за примітивне читання лекцій. Професор, як правило, не відривався від конспекту і читав дуже занудно. Такого ще в університеті не було! Щоб професора, та з аудиторії, та історії КПРС?! Знову дамочків меч було занесено наді мною як нібито організатором цієї акції. Виконавцем наступу на філософів був сам О. А. Бородін, завкафедрою історії КПРС. Цього разу Порфирій подався до ЦК партії, там були у нього впливові друзі, і довів, що винен справді професор, бо не міг не бути занудою, не вивчивши напам'ять так необхідні студентам історичні знання про "найісторичнішу партію".

Тепер декан був зі мною більш категоричним, але менш багатослівним. Його резюме коротке, але досить виразне:

— Дурник! — Сказавши це, Порфирій Макарович вийшов швиденько з кабінету. Він справді створив драматичну ситуацію, відповідну його дефініції. Але всі студенти знали: прекрасне, ніжне, неповторне Порфирійове слово "дурник" означало схвалення студентської поведінки. Усі студенти факультету знали про це з першої хвилини на-

ІСіання на факультеті за переказами тих, хто пізнав на собі тет-а-тетні деканські оцінки. Вони виголошувалися лише наодинці зі студентом.

Щодо мене, то я оцінку Порфирія Макаровича сприймаю зараз, Ні значній відстані життєвого шляху, не лише романтично, а й трагічно для мене. Без його заступництва не бачити мені університетського диплому. Це були 60-ті роки — роки шаленого наступу ідеологічного компартійного істеблішменту на духовні свободи людини, (Окрема на вияв у студентському середовищі свободи політичної думки) і політичних оцінок, свободи гордості за належність до величної української нації та її культури.

Надзвичайно популярними серед студентів і викладачів факультету були щорічні "Порфирійові маївки". Завжди 2 травня за сонячної днини весь факультет запрошувався деканом у Голосіївський лісіт Порфирійову галявину. За дошової погоди всі залишалися вдома, Світило сонце — всі знали, що Порфирій на галявині. Набиралося тут до сотні бажаючих зустрітися зі справжньою весною: теплою, Привітною, запашною. Влаштувалися різноманітні ігрища, що доводили присутніх до гомеричного сміху. Потім усі — і виконавці, і Глядачі — відпочивали на теплій зеленій травневій травичці. Кожен іріїв із собою щось перекусити, але декан накладав "вето" на одноосібний обід. Призначена ним команда "зеленого ресторану" варила ЮШку чи куліш, кожен одержував деканів пайок — і влаштувався ІСред довгою скатертиною, як правило, лежачи. Не обходилося і без деканової склянки сухого вина. Після обіду знову ігри: футбол, волейбол, гилка, "свиня" та ін. Враження до цього часу не забулися і чисто-густо сонячної пори 2 травня на Порфирійову галявину приходять посивілі учні привітати один одного з весняним святом СВОГО вчителя.

Хто не бував у Києві, той не бачив найпрекраснішого з прекрасних міст у світі. У ньому легко дихається, у ньому приємно перебувати. Потужні легені зеленого ошатного вбрання наповнюють довкілля дубовими і липовими, сосновими і каштановими, березовими і вербовими духмяностями. Підкріплені озонованими дощами і різпоцвіттям розкішних приміських луків, вони утворюють гармонію чапахів, яка, поєднуючись з гармонією кольорів, оточує кожную людину казковими уявленнями раннього дитинства.

Декілька гуртожитків університету розміщувалися на вул. Ломоносова. У п'ятому гуртожитку жила наша група філософів. Тут закінчувалося місто. Фруктові сади приміських сіл окреслювали межі

перших забудов нового університетського містечка. Щодня нам доводилося долати тролейбусами чи автобусами значну відстань до перехрестя вулиці Володимирської і бульвару Шевченка до червоного і жовтого корпусів університету. Та вечорами ми поверталися до просторів сотень гектарів змішаних лісових насаджень і різнотрав'я Голосіївського лісу та прилеглих до нього луків і садів.

Незабутнє враження справляє правий берег Дніпра від Володимирської гірки і до будівель Лаврського комплексу та території нинішнього ботанічного саду. Із пагорбів правобережжя простори лівого берега із забудовами Дарниці викликають почуття захоплення і величі, а огляд пагорбів з Дніпра тішить душу ніжними кольорами "зеленої гармонії" київського ландшафту і невимовної краси золотих куполів придніпровських церков. Сотні інших прикладів свідчатимуть про особливу неповторну красу Києва. Лише перебування у ньому виховувало "філософію серця", ту незбагненну силу позитивної почуттєвості, про яку так виразно сказав свого часу студент Києво-Могилянської академії Г. С. Сковорода. Наповнене ж постійним інтересом власного інтелектуально-почуттєвого самозбагачення серце кожного з нас позитивними почуттями прекрасного і піднесеного стимулювало і генерувало наші прагнення, наші потреби до самоосвіти, до самовиховання, до саморозвитку.

Належність до студентської сім'ї Київського університету викликала завжди захоплення і здивування наших близьких і знайомих. Надзвичайно великими були конкурси до цього престижного вузу. До цього часу дивуюся і я тією випадковістю, що уможливила мені, сільському хлопцеві, дійти до найвищих можливостей опанування гуманітарною інформацією на рівні високих наукових стандартів. Поряд зі мною навчалися також студенти із сільських шкіл. На нашому та інших курсах їх було не менше 50 %. Сільська школа за рівнем організації навчального процесу, високим рівнем підготовки учительського корпусу, безсумнівно, конкурувала з міською. Сучасний рівень її конкурентоспроможності значно нижчий, а це зменшує культурний поступ великої кількості обдарованої молоді, обмежує її духовний розвиток, можливість здобути вищу освіту, а отже, включитися у процес соціально-духовного розвитку України.

Щорічно починаючи з 1 червня для мене наставав найважчий період навчання в університеті. Підходив час літньої екзаменаційної сесії і моєї роботи в піонерських таборах вожатим. Три місяці можна було не турбуватися про харчування, бо досить пристойне матері-

іішне забезпечення піонерських таборів і наявність висококваліфікованих кухарів урізноманітнювали бідне студентське меню впродовж ІШОчального року бодай на 90 днів. До того ж за три місяці можна ОУЛО значно поповнити надто обмежений особистий бюджет, щоб придбати на наступну осінь і зиму більш-менш пристойну одяжину і Підкласти якусь суму на харч. Але необхідно було сумістити роботу в піонерському загоні зі складанням 3-4 екзаменів без посередніх оцінок, щоб не втратити стипендію. Розпочиналася неймовірна круговерть. У загоні, як правило, було 30 піонерів. Зміна продовжувалася «4 дні. Треба було належно організувати не лише відпочинок дітей, **II. ІЄ** й урізноманітнити їхній духовний розвиток з використанням табірних можливостей. Зайнятість з дітьми з 8-ї до 22-ї з тихою годиною від 15-ї до 16-ї. Для підготовки до іспитів залишався нічний час. Нідчувалася велика втома, але жодного року (таких було три) я не втратив стипендію за наслідками літньої екзаменаційної сесії, маючи високі екзаменаційні оцінки. Заробити їх можна було тільки напруженою працею.

Перше піонерське хрещення я отримав на республіканській Станції юних натуралістів у 1960 році. Її директор Л. П. Манорик оздоровлювала щорічно 450 юних натуралістів з різних областей України. Щозміни відпочивало 150 учнів шкіл республіки, починаючи з п'ятого класу і кінчаючи випускним, тоді — десятим. Мені поталанило, що мій загін складався з учнів 9-10-х класів. Знаючи, що маю готуватися до іспитів, вони влаштували самоуправління і за всіляких табірних ситуацій моя присутність у загоні була номінальною: я міг студіювати підручники і конспекти чергового іспиту. В день іспиту я мав від дирекції дозвіл відлучитися в університет, а загін, залишившись без вожатого, виконував усі функціональні обов'язки самостійно. Без мене вони виборювали завжди перше місце. Зі мною також не останнє.

За табірну зміну загін мав змогу відбути шість екскурсій у музеї та історичні місця Києва, відвідати два спектаклі в театрах міста. Одне слово, кожен день був насичений пізнавально-розважальною програмою та доглядом за ділянками і великим фруктовим садом та нарком республіканської станції юних натуралістів. Для мене важливим у цій роботі з дітьми було набування педагогічного досвіду, пізнання дитячої і юнацької психології.

Наступного року три місяці було віддано роботі з дітьми в таборі Південної залізниці "Берізка" під Немішаєвим, а ще наступного —

два місяці в республіканському таборі "Молода гвардія" на березі Чорного моря біля Одеси. Я відчув у собі здатність працювати з дітьми і мати від цього морально-естетичне задоволення. Воно не покидає мене до цього часу, правда, вже в іншому амплуа, але знову ж таки на педагогічній ниві. І звичайно ж, мені хотілося в студентські роки і хочеться в професорські почути оцінку мене моїми учнями як учителя бодай на рівні моїх власних оцінок улюблених учителів. Сподіваюся, що саме так і станеться. І я цього широко хочу.

Більше б таких учителів, як у мене, і таких учнів у них, як я.

Надзвичайною організаційно-виконавською школою для мене була робота в будівельному загоні в Казахстані у 1963 році. З України того року у цілинний край виїхало більше як 10 тисяч студентів. З Київського університету — 800. Комітет комсомолу університету призначив мене командиром загону. Ініціатором мого висунування був секретар комітету І. Ф. Надольний. Підготовку до виїзду ми розпочали у листопаді формуванням загонів на восьми факультетах університету. У грудні студенти розпочали набувати будівельні професії. Інструкторами-педагогами на факультетах стали студенти випускних курсів будівельного інституту. Штаб будівельного загону в складі двох моїх заступників і командирів факультетських загонів затвердив навчальний план і низку заходів щодо оснащення їх необхідним будівельним реманентом і матеріалами, продуктами харчування, ліками, спеціальним обмундируванням та ін. Виїзд до Казахстану було призначено на 25 травня.

Ректор університету І. Т. Швець видав наказ про переведення студентів-будівельників на самостійний графік навчання. До 20 травня вони мали скласти всі заліки та іспити, інакше поїздка студента в Казахстан відмінялася. У ситуації, що склалася, заліки та іспити стали не найважчими з випробувань для студентів, бо залежали від них самих. Проблема самозабезпечення усім необхідним кожного студента, університетського загону в цілому і факультетських загонів зокрема змусила всіх нас шукати нетрадиційні шляхи постачання новоутворених структур фактично без їхнього фінансування. Нашим помічником став перший проректор університету В. В. Цветков. Ніхто з нас не почув від нього таких непопулярних на той час слів: "немає", "не можу", "незаконно", "не передбачено" тощо. Маючи виняткові організаційні здібності, високий рівень відповідальності за виконання посадового обов'язку, Віктор Васильович фактично сам поклав на себе функцію шефа будівельного студентського заго-

ну від ректорату університету. До 1 травня ми були повністю забезпечені усім необхідним для виконання нової для нас професійно-технічної роботи будівельного профілю. Група студентів за дорученням штабу загону виїхала 5 травня до Кустанаю для забезпечення наших загонів за місцем дислокації будівельними матеріалами, зокрема будівельним деревом (надто дефіцитним у Казахстані), цеглою, цементом, оздоблювальними матеріалами.

25 травня спеціальним потягом Київ — Кустанай — Аркалик будівельний загін Київського університету відбув у радгоспи Казахстану виконувати неспецифічну функцію для студентів-гуманітаріїв. Йій оцінки можна давати цьому не першому й не останньому експерименту в СРСР щодо швидкого подолання розриву між ідеальним суспільством, створеним відірваним від життя уявленням партійного керівництва, і жахливою економічною розрухою, що панувала в країні. Можливо, це був тест на відданість молоді партійному істеблішменту, але він коштував економічно надто дорого і власне й відбивав хаос, що панував у радянській системі. Та нам, тоді молодим та сповненим ентузіазму, видавалося все це таким рідним і необхідним, що ми прагнули швидше прибути до будівельних об'єктів, щоб зробити свій внесок у будівництво світлого й сподіваного майбутнього.

З Аркалика вантажними автомобілями студенти разом із будівельним спорядженням і різноманітним збіжжям для організації більш-менш пристойного життя в незвіданій чужині були перекинуті до припустельного міста Тургай, за 400 км від залізничної станції. Прибули в Тургай надвечір, вивантажилися, щоб їхати далі до будівельних об'єктів. І тут з'ясувалося, що ми — непотрібні. Моя розмова з начальником територіального управління А. М. Ковтуном, українцем за походженням, все-таки його переконала, що ми до роботи підготовлені, що будівельні матеріали, зокрема й дерево, невдовзі прибудуть, якщо ще не прибули до найближчого залізничного вузла, і централізовано будуть доставлені в Тургай, що нам потрібно лише вирішити постачання загонів продуктами харчування. Начальник навіть був задоволений з того, що студенти не відмовляються будувати катони (зимові приміщення для овець) і будинки для чабанів у найвіддаленіших куточках Тургайського району, зокрема і в Каракумах. Пустеля розпочиналася за річкою Тургай, яка протікала за 800 м від міста. Ще більше він зрадів, коли дізнався, що в кожному загоні є дипломований інженер-будівельник, у якого є технічна

будівельна документація на всі об'єкти будівництва, крім житлового, з розробленими кошторисами і централізованим виділенням коштів, про що повідомлені усі банки Казахстану, зокрема й районний тургайський. Андрій Михайлович зв'язався з керуючим банком і той підтвердив правдивість моєї інформації. Домовилися, що штаб загону розміщуватиметься в Тургаї. В його розпорядження буде надано автомобіль, засоби зв'язку, зокрема і з будівельним студентським штабом у Кустанаї.

Розмову ми закінчили в сутінках, і Андрій Михайлович дав розпорядження своїм заступникам розмістити студентів на ніч у школі, у міському спортивному залі та в будинку культури. Я йому запропонував вийти до студентів. Здивуванню його не було меж, коли на пустирі, метрів за двісті від управління він побачив наметове містечко. У цей час хлопці запустили дизельну електростанцію, містечко спалахнуло світлом. У просторому штабному наметі я зібрав командирів загонів, представив їм Андрія Михайловича.

— Якщо ви і ваші загонівці будете такими організованими в праці, як у влаштуванні на ніч, у нас з вами проблем не буде. Тримайте зі мною зв'язок через ваш штаб. Відстані у нас великі. Тому виділимо вам вечірню годину радіозв'язку для вирішення усіх ваших організаційних і будівельних справ. Завтра в усіх загонах за місцем розташування функціонуватимуть мобільні радіостанції. Виїзд до об'єктів завтра о 10-й годині. Бажаю успіху.

О 10-й годині наступного дня усі загони виїхали на будівельні майданчики. Відстань між крайніми точками розміщення загонів сягала 400 км (між радгоспами "Енбек" і "Акуль"). За два дні п'ять потужних тягачів привезли першу партію будівельного дерева на тургайську пилораму. Мене знайшов Андрій Михайлович. У нього була цікава для нас пропозиція. У районі налічувалося багато об'єктів житлового будівництва, які не забезпечувалися будівельним деревом, придатним для виготовлення вікон. Такого якісного дерева, який доставили, район не одержував декілька років. Якщо ми передамо це дерево району, він забезпечить наші загони усім необхідним для будівництва катонів і будинків, зокрема цеглою, цементом, шифером, оздоблювальним матеріалом та й деревом. Воно функціонально відповідатиме будівельним стандартам, але розпилюванню не підлягає. Із запропонованого кругляка можна було робити підпірки і крокви для катонів та і все інше для дахів будинків. Я вагався. Чи не станеться так, що дерево віддам, а нічого не матиму нато-

Мійть. Андрій Михайлович мене запевнив, що наші стосунки будуть НІфитетними, довірливими і взаємовигідними. Я ризикнув і не проі (їдав. Наступного дня усі загони одержали усе необхідне для етапного будівництва катонів і будинків. Ми розробили гантівські графіки постачання і виконання робіт і за допомогою засобів радіо-Пі'язку добилися роботи без простоїв.

Через два тижні тургайський степ і Кара-Куми в особі чабанів поширювали про студентів казкову інформацію: працюють день і ніч, ш'ляко допомагають місцевому населенню, чемні, культурні, винятково шанобливі до аксакалів, можуть поділитися останнім тощо. Я день і ніч був у поїздках. Штабу виділили новий автомобіль ГАЗ із цистерною для перевезення води. Замість цистерни нам дозволили поставити вантажний кузов. Шофер-казах Джапаспай був скоріше Іюликим начальником, бо я не дозволяв йому, хіба що в час полювання на сайгу, жодного разу сісти за кермо. І він з того був дуже гордий, представляючи мене родичам своїм особистим шофером. Напередодні поїздки до Казахстану я одержав права водія і з великим задоволенням набував досвіду водіння. За кермом я відпочивав. І до цього часу для мене немає кращого відпочинку.

Джапаспай мав родичів на великих просторах тургайського краю. Ми повертали до кожної юрти чабана, і нас сприймали як найближчих рідних жителів юрти, віддаючи найвищі почесті, незважаючи на час: рано-вранці чи пізно вночі. Джапаспай полюбляв кумис і арак (горілку). Після першої чарки він поважно повідомляв, що я студентський командир. Тоді вся увага аборигенів зверталася на мене, і Джапаспай виконував роль перекладача. За третьою чаркою він сильно роздвоювався на "Я" і "Ти", однак обидві його половини хотіли ще випити і він сідав у машину з добре посоловілими очима і відразу поринав у сон. Ми жодного разу не залишались на ночівлю у родичів Джапаспая. Керувати автомобілем у степу темної ночі дуже приємно. "Начальник" спить. Я — увесь увага. Раптом роздоріжжя: куди їхати? Із труднощами виводжу зі сну командира. Запитую, якою дорогою їхати. Показує вправо і миттю впадає в ще глибшу сплячку з потужними виверженнями хропіння. Через три години побачив передранішні вогні Тургаю.

Ніколи не сподівався, що пустеля так насичена життям, тваринами й рослинами, що пустеля, в даному разі Кара-Куми, має багато озер із неймовірною кількістю риби, гусей і качок, що вона утримує тисячній стада сайги, тисячі диких свиней. Мої хлопці, знаючи про це,

взяли мисливське і рибальське спорядження в необхідній кількості. Завжди до обіднього столу подавалися риба чи м'ясо сайги, чи гусятина. Кустанайське обласне мисливське управління дозволило нам у певній кількості відстріл дичини для додаткового харчування студентів. Мене декілька разів зупиняла мисливська інспекція і констатувала факт відстрілу двох сайгаків. Дозвіл, що я пред'являв на відстріл, забезпечував мене від штрафних санкцій. Браконьери, крім великого штрафу, позбавлялися мисливських рушниць і особистого транспорту.

У загін я завжди прибував з дичиною. Обов'язково з двома сайгаками і качками згідно з дозволом. Батько дав мені свою рушницю на час поїздки до Казахстану, і вона виручала не лише мене, але й моїх колег. Зрозуміло, я мав і мисливський квиток та дозвіл на мисливську зброю. Здобути сайгу було дуже легко. Стада чи окремі сайгаки люблять пастися недалеко від уторованого шляху. Вони мають одну особливість: пробігти деякий час паралельно автомобілю і обов'язково перейти дорогу. Дістати їх мисливським зарядом — то вже справа техніки. Щодо качок і гусей ще простіше: необхідно заглибитися в очерети чи осоку озер і почекати трохи їх лету. Одне слово, батькова мисливська школа добре прислужилася мені в Казахстані.

Якось до нас у загін приїхав з інспекторськими повноваженнями К. І. Масик. Він працював тоді у відділі студентської молоді Київського обкому комсомолу. Їдучи у загін, ми скористалися відкриттям полювання на качку і приїхали до студентів із гарними трофеями. Завжди, зустрічаючись, ми про це згадуємо, бо на великому пустельному озері з незліченною кількістю гусей і качок полювало лише два мисливці. Такого більше у нашому житті не було.

Наближався кінець серпня. Ми успішно закінчили всі будівельні роботи. Приймальні комісії всім об'єктам поставили оцінку "відмінно". Студенти були задоволені великою зарплатою, яку місцевий банк переслав до одного з банків Києва. 30 серпня в Тургаї відбулися урочисті проводи студентів. Кожен з них отримав цінний подарунок і грошову премію у розмірі середньомісячної зарплатні. Іншими словами, студенти-будівельники за три місяці мали чотиримісячну високу зарплатню. Порівняйте: студентська стипендія відмінника університету становила 55 крб., а студент-будівельник мав у кишені більше 2000 крб. І хоч праця була надзвичайно важкою, але і заробили також чимало.

Підбиваючи підсумки роботи студентів, А. М. Ковтун зазначив, що всі найідеальніші сподівання щодо благополучного закінчення

Студентського трудового семестру були значно перекриті здобутими результатами. Зі студентами до Києва відбувала представницька делегація з Тургаю, щоб подякувати деканатам і ректоратові Київського університету за велику економічну допомогу найвіддаленішому району Казахстану і вручити університету і факультетам пам'ятні сувеніри за звитяжну студентську працю. Загін відбув до Аркалика, її я залишився у Тургаї до 15 вересня здавати об'єкти комісії центрального студентського будівельного штабу. Ця комісія також на "відмінно" оцінила нашу роботу.

Разом з членами комісії я вилетів рано-вранці до Кустанаю, а о 16-й годині літак Кустанай—Київ приземлився в аеропорту "Бориспіль". Враження були незвичайними. Пустеля, до якої звик, яка запрограмувалась у підсвідомості пісками з бідною рослинністю, вересневим різким похолоданням, раптом постає перед очима морем Київської зелені, теплом, ошатною архітектурою світового міста. Ну і, звичайно, кількадечний душевний супровід: велике естетичне вдоволення від виконаного важливого завдання, яке три місяці тому видавалося незрозумілим і невиконуваним, а тепер стало живим і всіма визнаним. Вранці наступного дня мене прийняв ректор І. Т. Швець і перший проректор В. В. Цветков. Делегація з Тургаю створила заго-ну університету гарний імідж не лише в ректораті і деканатах, але й у найвищих державних інстанціях, і про це із задоволенням говорив ректор. Зайшов я також до декана П. М. Овчаренка. Він так мене добре зустрів, він так широко висловлював своє задоволення нашими успіхами і тим, що я впорався з функціями організатора і керівника загону, що я належно представив факультет на університетському рівні. Трохи пізніше навички організатора-будівельника мені ще раз допоможуть здобути визнання і авторитет, але вже на вищому, державному рівні.

Настав 1964 рік, п'ятий рік мого перебування в університеті, а отже, останній у моєму студентському житті. Наближався час написання дипломної роботи, підготовка до сесійних і державних іспитів, і це не могло не турбувати. Прийшов і час мого одруження. За роботу в Казахстані я заробив достатньо коштів на влаштування студентського весілля, але батько з матір'ю наполягали відбути його в селі разом із студентами.

Наречена моя Марійка, з якою я підтримував дружні стосунки впродовж останніх трьох років, погодилася стати моєю дружиною. Народилася вона на Кіровоградщині, у містечку Мала Виска у робітничій родині. Працювала малярюм у будівельному управлінні,

а з 1 вересня стала студенткою першого курсу економічного факультету Інституту народного господарства. Весілля призначили на 7 листопада, вихідний день у зв'язку з річницею Великої Жовтневої соціалістичної революції. Я зайшов до В. В. Цветкова за допомогою: виділити на 6-8 листопада університетський автобус для поїздки однокурсників на моє весілля у сільській батьковій господі. Віктор Васильович мені допоміг. Разом з односельцями радість моєї сім'ї відсвяткували й мої друзі студентських років. Весілля вдалося на славу. Повернувшись до Києва, поринули в науку і навчання. Мені додалися ще й приємні сімейні турботи.

З ранку до ночі у вільний від лекцій час уся група філософів-п'ятикурсників працювала в читальній залі бібліотеки Академії наук України, що біля червоного корпусу університету. Вихідних у нас не було: неділя — звичайний робочий день. Зі мною працювала й моя Марійка, пристосовуючись до нового ритму — ритму студентського життя. Однак ми не відривалися від мистецького життя Києва: бували на прем'єрних виставах провідних театрів Києва, не залишали поза увагою й гастролей різних театрів Москви та інших міст Союзу. Більше того, моя Марійка блискуче виконувала індійські танці, будучи водночас неперевершеною майстринею виготовлення індійського вбрання для танців. Жодна студентська урочистість не відбувалася без її участі. Сцену любив і я. Ми обоє були щасливі з того, що могли дати радість людям у час їхнього дозвілля.

Відчуваючи близькість одержання диплому, кожен із нас розмірковував про місце майбутньої роботи. Я вже мав чотири пропозиції з кафедр вузів Львова, Полтави, Луганська і Дніпропетровська щодо викладання естетики і філософії. Найкращі умови забезпечував Дніпропетровський сільськогосподарський інститут, надаючи молодому фахівцеві житло. Відвідавши кафедру, я прочитав лекцію для студентів і викладачів, узяв участь у студентському концерті, на якому був присутній ректор інституту професор О. Т. Лисенко. Олександр Тихонович запросив мене на бесіду, після чого я остаточно зупинився на Дніпропетровську.

Асистентську практику і захист дипломної роботи, державні іспити я відбув з найвищою оцінкою. П. М. Овчаренко на випускному студентському балі вручив диплом і побажав мені найскорішого повернення на факультет, до аспірантури. Відійшла в небуття романтика студентських років, розпочиналася самостійна педагогічна робота. Я домігся викладацької посади у вищому навчальному закладі.

ТРУДОВ/ АСИСТЕНТСЬКІ БУДНІ

25 серпня 1964 року я прибув виконувати обов'язки асистента філософських дисциплін кафедри марксизму-ленінізму Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. Цей інститут мав найкраще розміщення серед чималої кількості вузів Дніпропетровська: на правому березі річки, біля розкішного парку імені Т. Г. Шевченка, за якихось 600-800 м від Дніпра, у найтихішій і найчистішій, далекій від промислових шумів і викидів частині історичного міста України — одного з її історико-культурних центрів.

Мене прийняв ректор, який розпорядився про виділення кімнати з меблями у гуртожитку для викладачів. Гуртожиток розміщався у дворі інституту. Надана мені кімната була просторою і цілком задовольняла мої тодішні запити. Мав досить часу для ознайомлення з містом. Воно справило на мене гарне враження.

Щоправда, рослинність порівняно з київською була біднішою і характеризувала географічне його положення ближче до Донбасу, ніж до центральних областей України. Центральний проспект міста прикрашали акації, здатні виживати у широтах півдня з їх постійними засухами.

У місті діяли два драматичні театри, декілька музеїв, зокрема історичний та художній, музей Д. І. Яворницького. Декілька палаців культури, зокрема й студентський у парку, поряд із моїм помешканням, запрошували відвідати спектаклі гастрольних театрів та концерти видатних оперних та естрадних зірок. Я виношував проекти моєї майбутньої роботи зі студентами, особливо при викладанні курсу естетики. Дніпропетровськ був і залишається провідним студентським центром України. Університет, гірничий, металургійний, медичний

інститути, Інститут інженерів залізничного транспорту, декілька філіалів київських та харківських вузів з бібліотечними центрами надавали можливість наукового саморозвитку для викладачів, особливо для початківців, таких, як я.

Найперше необхідно було опанувати методику асистентської роботи, показати студентам рівень мого інтелекту і дидактичного забезпечення у сфері філософських дисциплін: діалектичного та історичного матеріалізму, естетики і етики. Ознайомившись із програмами, побачив, що розпочинати слід із самого початку. До цього часу я вивчав філософію для складання заліків та іспитів, тепер необхідно її засвоїти для викладання студентам. Це можна здійснити лише самостійно і цілеспрямовано, орієнтуючись на кінцевий результат. Що тут основне — знання студентами основних питань теми чи щось інше? Відчувалося: щось інше! Але що саме? Цього я ще не знав, але розумів: *догматика навчання знаннямого цілеспрямовання обмежує свободу людини, не дає їй можливості самореалізуватися творчо, індивідуально, неповторно, ненав'язливо, суб'єктивно.*

Моя асистентська робота полягала в тому, щоб після лекції професора чи доцента на потоці (як правило, це були другі курси різних факультетів) провести семінарське заняття з групою. Таких груп на курсі було від чотирьох до шести по 25-30 студентів у кожній. Одну тему семінару доводилося читати по 4-6 разів часто-густо на двох-трьох факультетах. Отже, відповідно підготувавшись до заняття, повторивши його декілька разів, можна було більш-менш пристойно опанувати предметну інформацію і виробити власну методику її донесення в інформаційно-пізнавальний обшир духовного світу студентів.

Щоденне навантаження становило 6-8 годин при мінімальній зарплатні, тому доводилося брати додаткові години в інших вузах і філіалах вузів, щоб зводити кінці з кінцями. Переважно це були заняття зі студентами-заочниками: перевірка контрольних робіт, декілька занять перед початком сесії та проведення іспитів. Набиралася відповідна кількість годин і відповідна платня за кожну годину. У такий спосіб можна було бодай мінімально підтримувати скромний сімейний бюджет.

Мушу сказати, що асистентська робота з власне навчальної філософії, з діалектичного та історичного матеріалізму мене не влаштовувала. Я не мав спеціалізації з цих дисциплін, я фактично не мав до них ніякого інтересу. Моя студентська любов, мій життєвий вибір —

естетика. Мій кумир-професор, мій улюблений лектор — В. О. Кудін. Мені хотілося його наслідувати, продовжувати його педагогічний і науковий досвід з естетики. За студентські роки я зібрав пристойну бібліотеку з естетичної проблематики: близько 400 різних наукових розвідок, з них майже 200 монографій і підручників. І тому я з радістю прийняв пропозицію завідувача кафедри вести 32-годинний курс естетики на всіх факультетах. Асистентові читати лекції не дозволялося, мені зробили виняток у зв'язку з відсутністю викладача на кафедрі і моєю спеціалізацією з естетики на філософському відділенні університету. У студентські роки я опрацював усі теоретичні джерела з естетики, які були в бібліотеках Академії наук України і університету. Усі джерела я конспектував, тому мав декілька пристойних фоліантів, які знадобилися для лекцій і для наукової роботи.

Я просто був закоханий у таких знаменитих теоретиків естетики, як Платон, Аристотель, Леонардо да Вінчі, Пікко Делла Мірандола, Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, А. Баумгартен, Г. Гегель, І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Л. Фейєрбах, Ф. Шиллер, Л. Толстой, І. Франко, О. Лосев. Опанувавши в університеті великі за обсягом курси психології, фізіології вищої нервової діяльності, соціальної психології, соціології, я підходив до естетичної проблематики з власною інтерпретацією. Вузівська програма була приводом для висловлювання моїх власних оцінок і бачень естетичного світу людини. Отже, я мав деякі перспективи для виявлення науково-педагогічних спроможностей як викладач-початківець вузу.

Першого вересня інститут віншував першокурсників посвятою у студенти. Ця врочистість відбувалася в Українському драматичному театрі імені Т. Г. Шевченка у присутності викладацького корпусу. Концертну програму вів я. Тут хочеться сказати кілька слів про мої сценічні уподобання і їх розвиток у Київському університеті.

З першого курсу я записався при студентському клубі університету в студію художнього слова, незмінним керівником якої впродовж п'яти років був О. С. Скрипниченко. Яскраво виражених сценічних даних я не мав, особливо зовнішніх і мовленнєвих. Однак від природи був музикальним, добре володів природною гармонією відтворення ритміки і мелодії народної пісні. З дитинства гарно співав. Але особливим моїм природним надбанням було відчуття народного гумору. Я легко міг зіграти характерну сценічну роль у декількох інтерпретаціях чи виконати інтермедійну сценку. І це відразу помітив Олександр Сергійович, запропонувавши мені виконувати

гумористичні художні твори. Він допоміг мені скласти двогодинну програму для самостійного концерту з творів О. Вишні, В. Чечвянського, О. Ковіньки, С. Руданського, І. Котляревського. Цікаво, що всі твори я вивчив на рівні внутрішнього мовлення під час поїздок в автобусах і тролейбусах на заняття до університету. Більше того, я здійснював власну режисерську інтерпретацію.

Щотижня 45 хвилин Олександр Сергійович працював зі мною індивідуально, розвиваючи мою сценічну майстерність, пропонуючи режисерські виконавські варіанти. Особливо я йому вдячний за методики постановки голосу і дихання, опанувавши які я ніколи не мав і до цього часу не маю проблем із горлом, які б значні навантаження не доводилося витримувати. З першого курсу університету я був серед лідерів — виконавців гумористичних творів і конференсьє концертів університетської художньої самодіяльності, яка славилась у Києві академічною хоровою капелюю, прекрасним народним ансамблем "Веснянка", ансамблем народного танцю "Молодість", оперною студією, студентським театром, студією художнього слова тощо. Кожен із цих художніх колективів мав власну програму на два відділення. І звичайно ж, окрасою студентських свят були колективні концерти, ведення яких часто-густо доручалось мені художньою радою студентського клубу. Основне завдання конференсьє полягало в тому, щоб узяти на себе відповідальність за ритм концерту, за створення атмосфери довірливості між виконавцями і глядацьким залом, за створення в залі специфічної атмосфери психологічної заразливості, про яку свого часу сказав К. С. Станіславський як про закономірність сценічного успіху. Мені це вдавалось робити різними репризами, виконанням одного-двох гумористичних творів, музично-пісенними вернісажами. У Києві не було сцени, з якої я не виступав би, включаючи і сцену оперного театру, Жовтневого палацу культури, театрів української і російської драми. Жодного разу я не терпів фіаско, навпаки, завжди мав успіх. Із художніми колективами університету я побував у багатьох містах України, тому мій вихід на сцену Дніпропетровського драматичного театру не випадковий. Тут я був підготовлений краще, ніж для читання першої лекції з естетики перед студентською аудиторією.

Рекомендацію для сценічного дійства дав мені випускник філософського відділення В. С. Чернишов, який ушгдва роки працював асистентом кафедри, на яку я дістав державне призначення. Він був добре обізнаний з моїм сценічним хобі і завжди захоплювався вдали-

ми виступами. Набутий ним авторитет серед партійних, комсомольських, ректоратських лідерів інституту уможливив ситуацію довіри до мене з боку організаторів урочистостей, а отже, й мого позитивного іміджу при вдалому виступі у межах відразу всього інституту, що вдається не кожному новачкові. Це, власне, поодинокий, якщо не абсолютний виняток. У позитивному результаті мого першого виходу на інститутський загальний виступ ні він, ні я.

Мною володіла якась особлива піднесеність, що не так часто трапляється в буденному житті, зокрема і в сценічній діяльності. І сталося чудо повного єднання всіх виконавців концертних номерів на сцені з присутніми в залі глядачами. Немало аплодисментів і повторних викликів на сцену дісталось і конференсьє. Перед початком моєї роботи в інституті я вже був шанованим серед викладачів і керівництва, бо мав для цього дуже цінні для вузу якості: художньо-виконавські. Незабаром приєдналися до них організаційні, викладацькі, наукові.

Перша моя лекція з естетики відбулася не в сільськогосподарському інституті, а в Інституті інженерів залізничного транспорту. Завідуючий кафедрою марксизму-ленінізму мого інституту доцент Гудзенко мешкав поруч із завідуючим кафедрою філософії залізничників доцентом Фрайманом. У нього також на кафедрі не було викладача естетики і він на засадах взаємопідтримки звернувся до свого колеги за допомогою, а той назвав мене. Я не відмовився і дуже швидко пошкодував. У залізничників лекції потокові для двох-трьох факультетів. Заняття лише лекційні. 32-годинний курс естетики за програмою вищого навчального закладу вимагав від мене відповідної підготовки 16 лекцій. Це не так мало для викладача-початківця, якщо взяти до уваги моє семінарське навантаження.

На першу лекцію до мене запрошується завідуючий кафедрою. Відмовити йому не можу, і водночас відчуваю не властиве мені хвилювання. Як то воно буде? Розумію, що лекцію необхідно читати не студентам, а завідуючому кафедрою. Відомий на Дніпропетровщині філософ, блискучий оратор — і раптом у мене на першій лекції. Заходимо в аудиторію. На 450 посадових місць аудиторія вщерть заповнена студентами четвертих курсів. Аншлаг! Треба радіти, а моя душа "в п'ятках".

Завідуючий кафедрою представляє мене як молодого лектора, який щойно одержав диплом викладача філософських дисциплін Київського університету. У нього перша самостійна лекція перед

студентами. Це і відповідально, і водночас урочисто. Відкриваються двері, входять колеги-філософи з квітами, з дипломом посвяти мене в педагога. Після урочистостей надають мені місце за кафедрою. З викладачів на лекції залишається лише завідувачий.

З горем пополам першу половину пари я витримав. З оголошених мною основних питань лекція була написана. Часто звертаючись до конспекту, втрачав логічну послідовність, забував приклади з художніх творів. Дуже хвилювався: у горлі пересохло, піт з мене лив рікою. Одне слово — перша лекція. На перерві завідувачий звертається до мене:

— Ще раз вітаю з педагогічним хрещенням. У Вас виходить усе блискуче. На другу півпару не піду: є справи. Зберіться психологічно, менше хвилюйтеся. Розповім Вам бувальщину. Одного знаменитого оратора запитали: "Як це Ви можете так артистично, так проникливо і логічно виступати перед аудиторією?" Знаєте, що він відповів? "Коли я виступаю перед аудиторією, я завжди думаю, що переді мною... отара баранів!" Бажаю успіху.

Доцент Фрайман за декілька секунд прилучив мене до істини, до якої я не міг дійти за 5 університетських років. У цій отарі я побачив передусім себе. Коли приходив на лекцію, я абсолютно був байдужим до того, що читатиме професор. Я ніколи не цікавився ідеями у тому обсязі, у якому їх бачить автор — професор. Іншими словами, лекція завжди авторська, завжди єдина, неповторна, завжди мистецький твір, якщо маєш здатності відповідно його подати.

Перед студентською аудиторією на другій півпарі я постав у іншому амплу: не нав'язувати студентам систему якихось знань, а разом з кожним із них заглибитися в таємниці надзвичайно цікавої і оригінальної науки про почуттєвий світ людини і його вияв у процесі сприймання реальної дійсності, творів мистецтва та інших витворів людського розуму і людських рук, у процесі творчої самореалізації людини, нарешті, в усіх різновидах буденного життя людини, а отже, кожного зі студентів і мене в тому числі. Жодного разу я не підійшов до конспекту. Включилась у мою педагогічну дію моя підсвідомість і допомогла мені так захопити і себе, і студентів, що лекція закінчилася гучними оплесками, неначе гарний, художньо-повноцінний концертний номер зі сценічних лаштунків. Не встиг я доїхати на кафедру, як колеги вже знали про високу оцінку моєї лекції і навіть про те, що вона закінчилася оплесками. Що курс був прочитаний успішно, засвідчили заліки. А доцент Фрайман вивів мене на ролі провідного

естетика в області, оскільки був головою методичної ради з питань філософії при президії обласного відділення товариства "Знання". Тут можна було додатково підробити певну суму коштів у сімейний бюджет, бо лекції у товаристві добре оплачувались.

Я вів семінарські заняття після лекцій доцента Н. І. Золотовської, яка мала значний педагогічний стаж і була прекрасним, шанованим педагогом серед студентів і викладачів інституту. Її кваліфіковані консультації з методики проведення семінарських занять із діалектичного та історичного матеріалізму дуже допомогли мені. Немає потреби заглиблюватися в тонкощі читання семінарів, однак слід підкреслити їх важкість для студентів інших курсів, на яких філософія вивчалася. Передусім категоріальним апаратом, відсутністю методичних розробок з різних філософських тем, наповненістю курсу великою кількістю першоджерел, особливо з рішень партійних з'їздів та пленумів ЦК КПРС, надто віддалених за тематикою від філософської проблематики. Не легше було й історикам КПРС. Тут узагалі першоджерела наскрізно базувалися на матеріалах з'їздів і пленумів. І не кожен викладач міг їх належно науково і логічно послідовно подати студентам. Кафедра працювала напружено. Щодня студентам надавалися консультації. Над кафедрою постійно висів дамоклів меч різних інспекторських перевірок. Надумали навіть інспекторську термінологію: виживання знань. Що залишилося у пам'яті студентів після двох років навчання із суспільних дисциплін? Власне, на четвертому курсі від студентів вимагалися знання за другий курс. Уся система засвоєння, зокрема гуманітарних дисциплін, зводилася до запам'ятовування. Вважалося, що пам'ять є комуністичним світоглядом, комуністичним переконанням, комуністичною етикою і т. п.

Із студентських років у мені весь час не затухав протест проти нав'язування навчальними програмами, особливо з гуманітарних предметів, стереотипів, які спрямовувалися на знищення власних оцінок і переконань. Перебуваючи в умовах постійної регламентації власних думок і стилю поведінки, я відчував, що гальмуються мої спроможності пізнавати нове, оригінальне і використати його для формування власного "Я". Це пригнічувало мій дослідницький інтерес. Уся система навчання практично виключала найпродуктивніший із методів формування "Я-концепції" — **самостійність в основних видах пізнання і життєдіяльності**. Це гальмувало можливості швидко і продуктивно набувати навички і вміння використовувати одержані

знання і зумовлювало орієнтації на готові зразки. Розвиток здорової самопереконаності вимагає передусім довіри до власного життєвого досвіду, яким би скромним він не був, поваги до своїх реальних почуттів. *Особистіший смисл і позитивна роль останніх полягає в тому, що лише в них утримуються сигнали про реальні взаємовідносини особистості з довкіллям.*

Розвивати "Я" означає шукати нові і більш адекватні способи поведінки, мислення, сприймання і оцінки, постійно перевіряти свої передбачення і судження, не боятися ставити перед собою важкі запитання. Особистість у процесі саморозвитку обов'язково знаходить інформацію про реальні наслідки власних дій, зокрема про те, які реакції і почуття викликають вони в інших людей. Оцінка такої інформації — найважливіший із моментів у цілеспрямованій корекції "Я-концепції".

У сучасній психології "Я" розглядається як один з компонентів особистості, як ставлення індивіда до самого себе. Поняття "Я" відбиває єдність і цілісність особистості з боку її внутрішнього світу, тобто що відомо індивідові про самого себе, яким він бачить, відчуває і уявляє самого себе. Воно містить такі складники:

- уявлення про свою індивідуальність (ідентичність);
- конкретну єдність інтересів, схильностей, ціннісних орієнтацій;
- сформовану і чітко визначену самооцінку і самоповагу.

У змісті "Я" вирізняються "почуття Я" — переживання себе як суб'єкта діяльності. У "Я-концепції" — уявлення про себе як про об'єкт самоспостереження. У змісті "Я-концепції" виявляються такі компоненти, як справжнє "Я" (яким я бачу себе зараз, у даний момент), динамічне "Я" (яким я прагну стати), фантастичне "Я" (яким би я хотів бути), ідеальне "Я" (яким я повинен бути, послуговуючись опанованими моральними, естетичними, фізичними зразками), уявлюване "Я" (маска з прихованими справжніми переживаннями) тощо.

Усі ці складники "Я" — похідні від соціального досвіду особистості і залежать від її ідентифікації з певно визначеною соціальною групою. Індивідуальне "Я" усвідомлюється в результаті дії зворотних зв'язків, які ідуть від суспільства у вигляді соціальної оцінки. Отже, самоусвідомлення як частина особистості є розуміння тих вимог, які ставляться суспільством перед індивідом. Іншими словами, "Я" є водночас і суспільством.

Кожна людина усвідомлює, що її нормальна життєдіяльність як соціальної істоти уможливується лише за умови збереження стабільних і надійних зв'язків із суспільним середовищем і що порушення цих зв'язків завжди є загрозою для благополуччя. Передумовою стійких зв'язків із середовищем є стійкість внутрішнього "Я". Єдність і стійкість "Я", у свою чергу, визначає послідовність і стійкість поведінки особистості. Характеристика психологічної стійкості особистості — найважливіша з характеристик людини. Показником стійкості є відчуття переконаності власними спроможностями забезпечувати себе у розвитку духовності, передусім власного культурного поступу. Людина, "Я" якої стверджує правильність її поведінки, відчуває завжди самоповагу як самовпевненість. Розлад "Я" — "розмивання контурів", деперсоналізація неминуче призводить до дезорганізації діяльності людини, незахищеності, дискомфорту, невпевненості у собі. Чіткість контурів внутрішнього "Я" окреслюється межами відчуття самовпевненості особистості, тобто впевненості у собі, у своїх рішеннях, коли людина діє впевнено без зайвих сумнівів і внутрішніх зневір.

Відчуття власної впевненості необхідне людині не лише у професійній діяльності, воно необхідне їй практично в усіх цілеспрямованих повсякденного життя. *Впевненість у собі, як правило, — результат переживання людиною своїх можливостей у вирішенні тих завдань, які ставить перед нею життя, і особливо тих, які вона ставить перед собою сама.* Самовпевненість як показник переконаності у своїх можливостях, стійкості поведінки уможливується тоді, коли самооцінка адекватна реальним можливостям особистості.

У визначенні умов виховання (розуміючи його як вплив на людину соціокультурних чинників) самовпевненість може стати додатковим важливим джерелом психолого-психічних резервів освоєння нових аспектів життєвої практики. У цьому випадку основою самовпевненості є звичне орієнтування людини на реальні можливості успішного опанування нового виду діяльності через знання, почуття, життєвий досвід, навички тощо. Така людина часто-густо стає своєрідним центром групової кристалізації у суспільстві, зокрема у мікрогрупі.

Розвиток відчуття впевненості у собі полягає у виробленні людиною відповідно до її можливостей внутрішніх установок і адекватних їм спрямованостей і домагань. Вони зумовлюють формування здібностей, усіх основних психологічних підструктур особистості і,

що дуже важливо, її емоційно-почуттєвої, естетичної сфери. *Невпевненість у собі, як і надлишкова самовпевненість, часто стають причинами негативних естетичних почуттів, гальмівних і спотворювальних факторів нормального відбування життя і діяльності людини.*

Самовпевненість започатковується в ранньому дитинстві, особливо інтенсивно її розвиток відбувається в юності, триваючи все життя. Тому першим етапом її у будь-якому віці є формування чіткого образу "Я", іншими словами "Я-концепції". Для цього необхідні відповідна надбудова, психологічна установка на вироблення власних життєвих програм з критичним, дослідницьким ставленням до світу і до самого себе; пошук, прагнення пізнати нові особливості навколишньої дійсності; готовність шукати нові способи вияву власного мислення і поведінки, тобто в кінцевому результаті — більш глибоке і змістовне розуміння самого себе.

Запропонована теоретична викладка мого теперішнього розуміння основи основ духовного світу людини у його започаткуванні, розвитку і вияві через власне "Я", звичайно ж, не турбувала мене на початку моєї педагогічної діяльності. Але вся моя підсвідомість на рівні інтуїції спрямовувала мене і мою педагогічну дію на ставлення до студентів у такий спосіб, щоб знайти у кожного з них неповторний творчий початок і його підтримати, спрямувавши на саморозвиток. **Оцінки за знання** з філософії — єдиної гуманітарної дисципліни в негуманітарному вузі — як засобу примусу зубрити і механічно відтворювати певну суму знань для мене не існувало. Тим більше для мене не існувала негативна оцінка, якої за педагогічне життя я не виставив жодного разу. Негативна оцінка — не ознака, що студент до занять не готувався. Навпаки, рівень підготовки починаючи з другої зустрічі зі студентами мене завжди задовольняв. Непідготовлених до занять студентів практично не було. **Свої оцінки** я до цього часу ставлю за самостійну думку, за самостійне осмислення ситуацій, пов'язаних з означеною для обговорення проблемою, за логіку мислення і намагання його вдосконалювати. Тут можна сказати про декілька педагогічних засобів включення кожного студента у напружену працю з розвитку свого "Я", зокрема засобами філософських дисциплін, але основний з них — бажання кожного студента вступити у дискусію на семінарському занятті. І, звичайно, естетичне задоволення від дискусії. На моє переконання, не було випадку в практиці спілкування, щоб студенти не відчували комфорту і задоволен-

ня, радості й захищеності при опануванні логіки філософії і філософствування на моїх заняттях. Лише за таких умов їхні "Я" і "Я-концепція" могли набувати виразності самоствердженням ексклюзивних творчих начал, зумовлених їх природою і здатностями цю природу розвивати і вдосконалювати в єдиному необхідному цілепокладанні — Людина.

Незабаром після початку навчального семестру в інституті до мене переїхала дружина, успішно закінчивши перший курс Інституту народного господарства. Вона була на восьмому місяці вагітності, тому ми вирішили спробувати перевестись до одного з дніпропетровських вузів. Четвертого листопада вона подарувала мені доньку, і ми тепер були дуже щасливі з нашою первісткою Оленкою.

Не можна не сказати про мої сімейні економічні труднощі, які врізалися в пам'ять і зумовлювалися політичним становищем у країні. Хрущовська керівна еліта доживала останні місяці свого панування на Олімпі і випустила з уваги надто складне матеріальне становище "будівників комуністичного суспільства", яким нещодавно пророчилися з трибуни партійного з'їзду міфи "кисільних річок" і вселенського благополуччя. З прилавків магазинів шезли майже всі продукти харчування. Неякісний хліб наполовину з кукурудзою діставався лише після вистоювання у довгих чергах. Купити доньці молоко можна було в обмеженій кількості у спеціальному магазині для немовлят. Концентрати для немовляти як замітники материнського молока, яке у дружини зникло через неякісне харчування, можна було придбати лише у спекулянтів за дуже високу ціну. Про м'ясо, масло, ковбаси годі й згадувати. На підприємствах^ яких у промисловому Дніпропетровську було вдосталь, людям почали видавати пайки. Інтелігенція, до якої я мав честь прилучитися з одержанням вузівського диплома, залишилася наодинці зі своїми проблемами фізичного виживання та ідеями будівництва світлого майбутнього, закладеними в головах "речниками" ідеологічних інституцій. Слід віддати належне керівництву інституту, зокрема ректорові, професору О. Т. Лисенку. Два навчально-дослідних господарства інституту щоденно постачали його співробітникам і викладачам молоко по півлітра на душу і раз на тиждень та до свят — 1 кг м'яса на сім'ю. Ректор особисто був цим заклопотаний і у такий спосіб для вузівської інтелігенції була вагома підтримка для фізичного виживання. І звичайно ж, студентська їдальня обслуговувала і викладачів інституту за спеціальними талонами. Кожного дня можна було придбати сімейні обіди. Якоюсь мірою мої

сумніви щодо правильності вибору сільськогосподарського, а не гуманітарного вузу спростовувалися можливістю бодай найнеобхіднішого забезпечення сім'ї харчуванням.

У Дніпропетровську я вперше відчув серйозне негативне ставлення до політичної системи Радянського Союзу. І не від того, що бракувало найелементарнішого для життя: селянські діти і я, зокрема, це переживали постійно. Як не дивно, але таке почуття зумовилось благополуччям після зміни лідера політичної системи. Відразу ж, на другий день після приходу до влади Л. І. Брежнева, в усіх без винятку магазинах Дніпропетровська з'явилися м'ясо, ковбаси, молоко, яйця, якісний хліб. У мою душу вперше увійшло переконання недовіри до політиків. Воно, власне, мною генерувалось. Переді мною постало питання: заради чого живе і діє політик? Заради того, щоб добратись до влади і забезпечити власне благополуччя, чи заради того, щоб, нехтуючи власним благополуччям, дбати про благополуччя своєї країни і свого народу. Є третій шлях — водночас благополучний політик і благополучний народ. Таке досягається довгими роками, але трагічної долі зазнає народ, політики якого ошукують його матеріально і духовно. Якщо на другий день після сходження на політичний олімп нового лідера з'являється все необхідне для життя, отже, воно приховувалося від людей, над ними знову експериментували, як у голодомор 30-х років. Чим тоді сталінські лідери різняться від брежневських? Як тут не навести разючий, сенсаційний приклад, опублікований московським журналом "Родина" (№ 1, 1994). Йдеться про те, що в колишньому архіві Політбюро ЦК КПРС виявлено документ — записку Наркома внутрішніх справ СРСР Я. Ягоди секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну від 27 липня 1935 р. Ягода інформує "вождя", що на інвентарних складах московського Кремля зберігався сейф покійного Я. М. Свердлова. Ключі від сейфа було загублено. 26 липня сейф було відчинено і в ньому виявилось таке:

- золотих монет царського карбування на суму 180525 крб.;
- золотих виробів, багато з яких з коштовним камінням — 705 предметів;
- кредитних царських білетів — на суму 750000 крб.;
- сім чистих бланків паспортів царського зразка;
- сім паспортів, заповнених на Я. М. Свердлова, його родичів та друзів.

Цим прикладом я засвідчую виникле у дніпропетровський період мого життя переконання, яке не залишає мене і донині: політикам,

їхнім діям, їхнім обіцянкам не можна довіряти. Вони, як правило, народ обкрадають і матеріально, і духовно. Кажуть: не без винятку. Я ще такого винятку в житті не зустрічав. Більше того, я ще не бачив, ще не відчував на державному рівні поліпшення від дії політика матеріального чи культурного життя в Україні — моєї одвічній і єдиній Батьківщині. Щоправда, про одну таку життєву зустріч не на державному, а на регіональному рівні я матиму нагоду повідати. Але вона ще більше посилила переконання у брехливості політичної системи, в якій довелося жити. Це моє переконання врятувало мене тричі від щедрих і дуже вигідних для мене пропозицій перейти працювати у політичні компартійні органи, про що я скажу пізніше. Одне я завжди був і тепер стурбований запитанням: чи можлива правдива політика навіть у випадку, коли волею обставин до неї потрапляє порядна і чесна людина?

Я швидко вписався в ансамбль викладацького складу кафедри і інституту в цілому. Молодість давала можливість встигати у багатьох справах: у виконанні викладацьких функцій, у додатковій різноманітній роботі у студентських клубах і об'єднаннях, у читанні лекцій від товариства "Знання" та концертних виступах із художніми колективами інституту у місті та районах області, у науковій роботі, у роботі на громадських засадах у складі партійного бюро інституту.

Наукову роботу я розпочав підготовкою до складання кандидатських іспитів з іноземної мови та філософії. Перший можна було складати на кафедрі іноземної мови інституту, де я працював, а другий — в університеті, на кафедрі філософії, при якій була аспірантура філософського факультету. Треба було складати ще й третій іспит, із спеціальності, але за місцем мого перебування в аспірантурі. Дб річного плану першого року самостійної педагогічної роботи було введено складання кандидатського іспиту з іноземної мови — найважливішого іспиту, бо він вимагав систематичного розмовного практикуму і великої кількості перекладів із фаху за майбутньою аспірантською спеціальністю.

Великою радістю для мене були листи і святкові листівки професора В. О. Кудіна. З теплими словами спогадів про мої перші успіхи на кафедрі естетики, про побажання здоров'я і успіхів завжди додавалося: ми Вас чекаємо на кафедрі. Не знаю нічого радіснішого і милішого у своєму житті за ті теплі, добрі спомини про мене, безсумнівно, одного з найвидатніших педагогів Київського університету.

Та спомини були не лише приємні, а й такі, що серйозно мене дратували, особливо пов'язані з виключеннями мене з університету.

У Дніпропетровську мені бракувало столичної творчої свободи, тієї можливості використовувати вільний час для власного духовного вдосконалення у провідних бібліотечних центрах Києва. А так хотілося залишитися наодинці з монографіями у затишних наукових залах бібліотеки Академії наук України чи історичної бібліотеки, університетської чи бібліотеки імені КПРС (нині — Парламентська). Та будні асистентського життя вимагали свого: семінари, лекції, підробітки, і знову — дамоклів меч екзаменаційної аспірантської сесії. Двічі на тиждень по дві години на заняття я витрачав для належного опанування німецької мови і десятки годин — для перекладу спеціальної фахової літератури. Фізичних сил мені додавав такий близький і бажаний уявний образ кафедралів-естетиків, завжди готових допомогти порадою, в червоному корпусі університету і постійна дописка як постскрипtum професора Кудіна: ми Вас чекаємо на кафедрі. Якою ж переможною естетичною почуттєвістю я був сповнений, коли у травні склав на "добре" кандидатський мінімум з німецької мови.

Перший рік асистентського буття я закінчив більш ніж успішно. Авторитет на кафедрі і в інституті в цілому здобув. Я шанував студентів, вони віддячували мені тим же. Високої поваги я заслужив у ректора О. Т. Лисенка і його доброго товариша, партнера з шахової гри, професора М. О. Бекаревича, провідного вченого-агронома України, доброї і милої людини, Інтелігента з великої літери.

Якось надвечір недільного вихідного дня ми зустрілися за вудочками у радгоспі "Самарський" — навчально-дослідному господарстві інституту, де розмішався студентський табір відпочинку. Річка Самара — притока Дніпра у його верхів'ї, на той час була багата рибою. Одне задоволення для рибалки було посидіти годину-другу на березі цієї невимовно мальовничої річки. Слово за словом ми прийшли до єдності багатьох наших інтересів, особливо тих, що стосувалися рибалки. На його очах я не переставав витягати підлящиків, а іноді і ляща з прибережного виру. Його вудочка була байдужою. Він не знав, що моє місце з минулого вечора було посилене різними приладами і я час від часу закидав на поплавок розпарену макуху в цупкій глині. Він уявлення не мав про наживку, якою я користувався. У нього на гачку був традиційний "свіжий" червоний

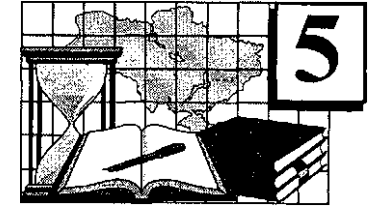
черв'як, не дуже принагідний для риби, особливо щойно викопаний. Насамкінець, Микола Омелянович не знав, що теоретично і практично змагатися зі мною у рибалці — справа марна. Тут я був справжнім професором. Моя дитяча захопленість рибалкою була настільки сильною, що я зібрав і простудював у студентські роки всі джерела, в яких можна було почерпнути щось із "психології" риб і їхнього заохочення перебраться до рибальського садка. Звичайно ж, моїм учителем, як і кожного рибалки-достойника, був Сабанєєв. Але повз мою увагу не пройшов жоден мисливський і рибальський журнал, який зберігався у київських бібліотеках. З філософськими фоліантами на моєму робочому місці в бібліотеці завжди були журнали з мисливства і рибальства. З ними я відпочивав. З них я відкрив такі ласощі для риб, які дозволяли мені ніколи не приходити з рибалки без риби. На цій рибалці рибні ласощі були зі мною, і професор підсів до мене, тримаючи підсаку для діставання з річки обважнілої рибини. Дуже швидко ми з професором мали відро риби. Для справжньої юшки не вистачало окуня. На моє щастя, з Дніпра повернулася рибальська шхуна, і рибалки, побачивши мій улов, викинули мені двох окунів кілограмів по два кожний, для юшки.

З професором Бекаревичем ми повернулися до студентського табору, розвели багаття і за годину-другу великий рибальський казан викидав парю з себе такі пахощі, що зголоднілій людині вони видавалися найприємнішими зі всіх відчутих нею впродовж життя. Юшка на свіжому повітрі з курячого бульйону, окунів та білої риби (червоної у нас тоді бракувало), затовченої пристарілим свинячим салом! Боже мій, що то за смак! Микола Омелянович дав таку оцінку: "Подібного у житті я не куштував!". На всі останні роки його життя, коли б і де ми з ним не зустрічалися, коли б і де не перемовлялися по телефону, він перед привітанням промовляв: "Дякую за юшку!". З його вуст я був посвячений у неперевершеного рибалку і оригінального кухаря, творця "свинячої юшки". Він чомусь вважав мене автором присмачування цієї страви "старим" салом. Насправді в історії української кухні це звичайна приправа, про яку я довідався з вуст і досвіду мого батька. Крім юшки батько приправляв пристарілим салом з бодні козацьку кашу, яку в нашому селі називали "крутяком". А мати з цієї приправою подавала до столу незвичайний за смаком борщ.

Відразу після складання кандидатського іспиту з іноземної мови я приступив до студювання філософії за програмою кандидатського

мінімуму. Історія філософії, діалектичний та історичний матеріалізм з першоджерелами близько 300 назв хоч і не викликали в мене занепокоєння, однак вимагали часу для поглибленого ознайомлення і осмислення. Паралельно з філософією необхідно було також готувати кандидатський іспит з естетики. Моє планове річне завдання передбачало розрахунок з філософією у травні, а з естетикою — у червні 1966 року. Здача кандидатського мінімуму уможливила вступ до аспірантури без іспитів і дворічний оплачуваний термін для написання кандидатської дисертації.

Для складання іспиту з філософії я прикріпився до кафедри філософії Дніпропетровського університету. Очолював її Б. М. Шляхов — відомий науковець і педагог з естетики, мій добрий, ширший і вимогливий консультант як у підготовці іспиту, так і в первинній розробці розширеного плану і структури майбутньої дисертації. Борис Михайлович був у дружніх стосунках з В. О. Кудіним і характером та навіть і зовнішністю був схожий на нього. Ми зустрічалися на наукових і методичних конференціях, виступали з лекціями перед слухачами вечірнього університету при обкомі партії, виїздили з лекціями у райони області. І мені дуже не хотілося здатися Борисові Михайловичу і його колегам з кафедри непідготовленим. Про це, зрозуміло, довідалися б і колеги з кафедри естетики Київського університету. Принаймні мені так видавалось. Я написав розширений реферат із філософської проблематики, як на мене, добре підготувався до іспиту і склав його на "відмінно". У червні також на "відмінно" склав естетику і був зарахований аспірантом на кафедру естетики філософського факультету Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

АСПІРАНТУРА: ПЕРШІ КРОКИ НАУКОВОГО СТАНОВЛЕННЯ. ПЕДАГОГІКА — МОЄ ЖИТТЯ

У вересні 1966 року я знову на повні легені вдихнув наповнене першими осінніми духмяностями чисте-пречисте повітря наддніпрянських пагорбів, а з ним — неземні "пахощі" академічної свободи. О, я вже добре знав ціну вільної хвилини для здобування інформації, особливо наукової. Уся душа моя огорталась тремтливістю від особливої психологічної атмосфери в читальних залах київських наукових бібліотек. Як на театральному спектаклі, вибудованому за законами художньої істини, коли душа наповнюється піднесеністю і благородством, так і в читальному залі я відчував подібне, торкаючись до згаскої у книгах і журналах людської почуттєвості, одвічної спонуки шукань істини і її програмування мовними логічними конструкціями в наукових, філософських, белетристичних, художніх, критичних працях.

Мене радо зустрів П. М. Овчаренко. Запросив до кабінету, подякував за працю в Дніпропетровську. Про мене дуже добре відзначалися його друзі, за допомогою яких він врятував мене від виключення з університету. Вони ж знали про мене від ідеолога обкому партії А. Я. Пашенка. За два місяці до мого вступу до аспірантури з ним відбулася досить гостра розмова. А сталося ось що.

Виконуючи обов'язки члена партійного бюро інституту і відповідаючи за сектор культурно-масової роботи, я виступив на одному з районних зібрань партійного активу з міркуваннями щодо естетичного виховання студентів. На цьому активі був присутнім секретар обкому партії з ідеології. На другий день він запросив мене на бесіду, маючи до того розмову з ректором і секретарем партійного бюро інституту. О. Т. Лисенко перед моїм відбуттям до обкому розмовляв

зі мною і попередив про можливі пропозиції секретаря щодо роботи в обкомі партії. Олександр Тихонович порадив не давати згоди, інакше плани щодо подальшого наукового поступу були б надто обмежені і взагалі на найближчу перспективу неможливі.

Справді, Андрій Якович Пашенко запропонував мені посаду інструктора в ідеологічному відділі. Мовляв, ми тут порадилися, а ви добре себе зарекомендували і т. ін. Розпитав мене про сімейні справи, про житло, натякнувши про можливість одержання квартири в обкомівському будинку і солідної зарплатні порівняно з асистентською. Розмова була зваженою і розсудливою.

— Дуже вам вдячний за таку довіру до мене і високу оцінку моєї роботи, — відповів я секретареві. — Але я рекомендований до аспірантури, маю скласти останній кандидатський іспит і братиму участь у конкурсі на вакантну аспірантську посаду філософського факультету Київського університету.

Секретар на моїх очах змінив милість на гнів і різко зауважив:

— Певно, ви не в ладах з партійною дисципліною, юначе. У нас раз пропонують. А щодо аспірантури, то ми помірковано, чи варто вам у ній навчатися. Завтра дайте остаточну відповідь. До побачення.

Його слова були сталеві, погляд жорсткий, владний. Відчувалася постать "високого Олімпу". Щось у моїй душі надірвалося, захиталося, запаморочилося.

— Ну де тобі в біса взятися на мою голову такій оказії, думав я, повертаючись до інституту. Так усе добре складалося, так усе добре налагодилося. І на тобі — такий обвал.

Пригнічений зайшов до ректора, розповів про ситуацію, розхвилювався.

— Нічого, нічого переживати, Іване Андрійовичу! Не сприймайте близько до душі сказане секретарем. Він також людина, розуміє, певно, ваше становище, доживемо до завтра і знову відмовимося від пропозиції. Головне, що ви витримали в обкомі, не дали згоди, а тут уже якось витримаємо разом.

Наступного дня я зателефонував у приймальню секретаря. Його не було на місці. Передав помічникові про відмову на пропозицію працювати інструктором партійного органу і з острахом став очікувати результату. Минуло кілька днів. "Олімп" мовчав. Я не знаходив місця. В усякому разі, втішав я себе, буду брати участь у конкурсі наступного року. Згодом мене зустрів в інституті Олександр Тихонович і розповів про розмову із секретарем А. Я. Пашенком.

Йому сподобалася моя поведінка, логіка моїх переконань щодо наукового вдосконалення і сама ідея вступу до стаціонарної аспірантури. Повеселішало в мене на душі, але залишилась гіркота пережитих хвилювань. На все життя цей випадок став мені доброю школою: *ніколи не перечити людським бажанням, завжди допомагати їх здійсненню, особливо коли йдеться про стратегічний вибір життєвого шляху.*

Порфирій Макарович поспівчував мені, бо я йому докладно розповів про "обкомівський випадок", побажав наукових успіхів і підбив підсумок нашої розмови:

— У тебе все попереду! Навтішаєшся!

Однак як-не-як, а залишилася позаду перша пропозиція про роботу у високому політичному всесильному органі радянської імперії — обкомі партії. Таких пропозицій я ще матиму дві. І знову ж таки сам Господь Бог врятує мене від спокуси стати партійним чиновником. Зваб і переваг у тому була незліченна кількість. Але були й недоліки. Головний з них — рабське підпорядкування вищому за рангом панові начальнику. Це наскрізь суперечило моїй натурі, моему психотипові. За природою мені властиве переконання: свободи не купиш. В умовах "рабської" залежності я завжди вибухав і розривався, як мильна бульбашка. Знищуючи у собі "раба", завжди залишав прямих "експлуататорів-рабовласників" і знаходив опосередкованих. Ніколи не давав спокою ні прямим, ні опосередкованим експлуататорам своїм зовні врівноваженим, а насправді досить імпульсивним характером.

Аспірантура поставила переді мною одразу декілька важких проблем. Найосновніша — сімейна. По-перше, виплачуватиметься лише стипендія, дружина залишається з півторарічною донькою і турботами студентки-заочниці та посадою лаборантки кафедри з відповідними функціональними обов'язками. Вимушений звернутися до матері та батька за допомогою: чи не доглянуть за донькою? Умовляти не довелося, тому Оленку відправили в село, до батьків, а самі роз'їхалися у різні кінці за місцем нашої роботи. Душі наші розривалися і за донькою, і одне за одним. Та іншого виходу не було. Не хотілося втрачати хоч яке, але вже власне житло, та й обоє вже пристосувалися до дніпропетровської "провінції", мали там друзів, добрих сусідів, ладних допомогти нам у скруті. Особливо приятельські стосунки склалися з сім'єю Михайла Борисовича та Ніни Василівни Олішевців — фахівців з політекономії. Обоє родом з Пирятинського району

на Полтавщині, що межує з Чернігівщиною. До того ж ми з дружиною дорожили авторитетом, який нам створили колеги по кафедрі, викладачі та студенти інституту. Над Дніпром будувалися два дев'ятиповерхові будинки для викладачів інституту, і ректор нам пообіцяв виділити двокімнатну квартиру після мого повернення з аспірантури. Маючи такі тили, можна було не турбуватися про майбутнє, і спокійно працювати.

Аспірантура — особливий період становлення науковця. Якщо він захоплений ідеєю, має від цього почуттєве задоволення, то дні і ночі спливають непомітно і пошукова праця набуває поетичних окреслень у роздумах, у зіставленнях, у наукових розвідках. Перший тиждень роботи в бібліотеці засвідчив послабшання навичок, набутих у студентські роки. Кортіло швидше закінчити відсиджування за робочим столом, позбутися набридливого запаху злежалого, з невідмивною пилюкою, бібліотечного паперу та ще в умовах прекрасного міста студентської юності, в якому є друзі і колеги, такі ж молоді і завзятливі не лише у пізнанні наук, але і в життєвій буденності з днями народжень і одружень, туристськими походами і науковими дискусіями, поетичними вечорами і прекрасними театральними виставами.

У моїй підсвідомості постійно спливали асистентські будні восьми-, а іноді й десятигодинного горлового навантаження, після якого обважніла голова шукала притулку і поринала у гіпнотичні сни якихось незрозумілих баталій і фантастичних витворів життя неземних цивілізацій. Бажання йти з бібліотеки вгамовувалось. Вироблялась установка на пошук цікавих ідей та відповідей на їх алогізми і неструктурованість. Я взяв за правило щоденно конспектувати не менше двох сторінок реферованої літератури і без них із залу бібліотеки не виходити. Крім філософської, психологічної, педагогічної, соціологічної та іншої гуманітарної літератури я переглядав усі без винятку журнали, які надходили до бібліотеки, і у багатьох з них, здавалось віддалених від філософії людської почуттєвості, знаходив щось для запису і кореспондування до параграфів дисертації. Бувало й так, що за робочу зміну в бібліотеці я конспектував 4-6 сторінок і тоді без вагань міг поїхати до доньки чи до дружини, готуючи там наукові статті, без яких захист дисертації не дозволявся, або ж опрацьовуючи сторінку-другу дисертаційного тексту. Дуже допомагали студентські конспекти першоджерел із фондів бібліотеки Академії наук України ім. В. Вернадського. До цих джерел дістатися тепер ніхто не міг після жакливого спустошливого пожежі.

За рік роботи у моєму розпорядженні для написання дисертації обсягом 150-180 сторінок було близько 700 сторінок реферованої літератури. Тут я діяв за правилом Горького: "Для того щоб написати хороше оповідання, необхідно зібрати матеріал на цілий роман". До наукових збірників подано 4 статті, вихід яких очікувався з дня на день. Можна було приступати до оформлення дисертації. На це я відводив три місяці. Неначе й небагато, але все-таки 90 днів. Дві сторінки дисертаційного тексту щоденно! Від цього правила я не відступав. У той час дисертацію дозволялося писати українською мовою. Нею я володів добре і з задоволенням перерахував написані сторінки. Філософський текст набував оригінального, цікавого і, як на мене, поетичного звучання.

На першому році аспірантури в першому семестрі кафедра філософії Інституту народного господарства запросила мене вчитати курс лекцій з естетики на других курсах. Маючи певний досвід, я знайшов спільну мову зі студентами і зацікавив їх проблемами естетики для власного духовного самовдосконалення. У другому семестрі таку пропозицію я дістав від філософів Київського театрального інституту імені Карпенка-Карого. Тут курс естетики сягав 74 годин, з них 32 години семінарських занять. Звичайно, остання пропозиція мене зацікавила як фахівця з естетики. Я вже простудіював усі томи К. Станіславського, твори В. Немировича-Данченка, М. Чехова, М. Щепкіна.

Читати лекції у театралів мені запропонував В. О. Кудін. Невдовзі після мого вступу до аспірантури Вячеслав Олександрович обійняв посаду ректора театрального інституту і, звичайно ж, поєднувати ректорську роботу з читанням курсу естетики йому було важко, якщо не сказати — неможливо. Вперше моїми слухачами стали гуманітарії, спеціалізація яких безпосередньо розвивалась у руслі естетичної проблематики.

Торкнуся ще одного вміння, яким я володів уже досконало та іноді використовував для завоювання авторитету. Ще на другому курсі, слухаючи лекції професора Харченка з фізіології вищої нервової діяльності, я дуже захопився проблемою гіпнозу. У лікарні імені Павлова професор на хворих демонстрував нам, студентам-філософам, методики їх лікування. Всю літературу з психотерапії, яка була у київських бібліотеках, опрацьовував і законспектував. Із студентських років я добре володів технікою гіпнозу, виступав з лекціями від товариства "Знання", демонструючи психологічні досліди на

присутніх. Завжди за відомими психотерапевтам методиками обирав до десяти гіпнотабельних учасників лекції і досягав необхідного результату. До мене зверталось багато людей за допомогою. Сотням хворих, особливо дітям, давав консультації і лікував. Значній частині я допоміг позбутися заїкання, куріння, алкоголізму, нічного не-тримання сечі, різних легких неврозів, бородавок, лишайів тощо. До цього часу у галузі психотерапії я можу змагатися з найвищими авторитетами, бо не обходжу найостанніші дослідження у цій важливій науці про особливості людської психіки і людської підсвідомості. Завдяки психотерапії у практичній педагогічній дії я можу досягти всього, чого забажаю. Ніколи не користувався цими таємницями психіки на шкоду людині. Лікарський, а тим більше педагогічний принцип "не зашкодь" є сутністю мого життя і моїх переконань.-

Із практичного життя людини художнього типу я усвідомлював деякі закономірності і, погоджуючись працювати зі студентами — акторами та режисерами, хотів долучитися до експерименту вивчення творчих можливостей людської особистості. Після декількох навчальних лекцій я запросив студентів четвертого курсу і їхніх педагогів на мою спеціальну вечірню лекцію "Емоційно-почуттєва сфера особистості та її використання у розвитку творчих здібностей актора". Колеги-філософи з кафедри пророкували мені повне педагогічне банкрутство, бо сягав сфер фахової компетентності кращих педагогів знаменитого Київського театрального інституту. Особливо переживав за мене доцент Д. П. Кирик — прекрасний філософ-логік знаменитої школи Львівського університету, вдумливий і талановитий дослідник творчості Г. С. Сковороди. Він уболівав за основну ідею моєї лекції, яку я хотів розгорнути через сквородинську "філософію серця", через педагогіку П. Д. Юркевича і М. В. Гоголя.

Педагогам я запропонував своєрідний тест-оцінку творчих спроможностей кожного з присутніх на лекції студентів з акторської майстерності, зажадавши від них виставити до початку лекції оцінки від "3" до "5", тобто "задовільно", "добре", "відмінно" кожному студентові групи. Такі ж оцінки зобов'язувався виставити і я після деяких психологічних вправ зі студентами. Зрозуміло, перед початком лекції я звернувся до студентів із проханням добровільно кожному з них дати чи не дати згоду на участь в експерименті. Ніхто не відмовився. Була створена група експертів-викладачів для ведення протоколу цього невеличкого наукового експерименту. Досягли домовленості з педагогами не оголошувати наших оцінок, щоб не поставити

студентів у незручне становище напередодні випускних спектаклів, одержання диплома кожним та призначення на роботу в театри України. Зіставлення оцінок і фіксацію їх у протоколі брала на себе група експертів.

Інформацією про почуттєвий світ актора, про його "філософію серця" у власній "Я-концепції" і "Я-концепції" глядача у контексті психолого-педагогічної системи К. С. Станіславського присутніх, певно, я не здивував. Одначе вияви творчого потенціалу студентів у гіпнотичному стані, корекція їхньої сценічно-вербальної дії самими педагогами і залишення у підсвідомості акторів цієї корекції назавжди присутніх на лекції педагогів та студентів приголомшило і шокувало. Але найбільше здивування після лекції у професорів викликала повна ідентичність оцінок рівня сценічної майстерності акторів, виставлених ними і мною. Вони ніяк не могли збагнути мого проникнення у психологічний світ студентів, у святая святих їхніх творчих природних і набутих спроможностей виявляти себе в акторській дії. Вони відразу збагнули можливості використання цієї методики на етапі відбору абітурієнтів до вузу. На другий день після вечірньої лекції мені стало працювати у театральному вузі Києва легко і творчо. Я був потрібним і викладачам, і студентам. Як ніколи, відчував себе педагогом. Як ніколи, бажалося бути на "десятому небі" уваги і поваги до свого рівня наукової і педагогічної • компетентності, яку я завжди здобував постійною і напруженою працею. І донині мені хочеться поспілкуватися зі студентами-акторами, надзвичайно чутливими до почуттєвих впливів. Дуже вдячний народній артистці України, професору В. І. Зимній, яка надає мені такі можливості.

Всюди, де працював після театрального інституту, я намагався досягти і, як правило, такого "десятого неба" досягав. Принаймні в очах тих колег, які не ставилися до мене упереджено. Педагогічна робота стала для мене справжнім мистецтвом, за допомогою якого вдавалося входити у внутрішній світ студентів і переживати з ними дивні катарсичні стани, збудники і зумовлювачі оптимізму у не-легкій педагогічній творчості. У театральному інституті мені посправжньому вдалося збагнути змістовну сутність катарсису і до цього часу користуватися ним як винятково потужним засобом впливу на підсвідомість людей, що працюють зі мною.

К а т а р с и с (від грецьк. *κιθαγία* — очищення) — психічне явище, відоме ще за часів античності. У переказах філософа Ямвліха про Піфагора та його учнів зверталася увага на те, що Вчитель естетичні

переживання при сприйманні музики трактував як засіб для очищення душі. Геракліт, за свідченнями стоїків, говорив про очищення вогнем. Платон логізував учення про катарсис як звільнення душі від тіла, від пристрастей чи насолод. Аристотель відзначав виховне і очищувальне значення мистецтва. Завдяки мистецтву, вважав він, люди досягають полегшення і очищаються від напруження своїх пристрастей. Визначаючи впливовість трагедії, Аристотель писав: "Трагедія є наслідуванням дії важливії і закінченїї, з певним обсягом, зумовлюваним мовленням, прикрашеним по-різному в різних його частинах і здійсненим засобами співчуття й жаху **очищення подібних пристрастей**" (*Аристотель*. Соч.: В 4 т. — М., 1983. — Т. 4. — С. 651).

Цікаво інтерпретував катарсис Л. С. Виготський у контексті психології активності: "Ми переконані, що ніякий інший термін із вживаних до цього часу у психології не відбиває з такою повнотою і яскравістю того центрального для естетичної реакції факту, що болісні і неприємні афекти піддаються деякій розрядці, знищенню, перетворенню в протилежні і що естетична реакція як така, по суті, зводиться до такого катарсису, тобто до складного перетворення почуттів. У такому перетворенні афектів, у їхньому самозгорянні, у вибуховій реакції, що зумовлює розрядку тих емоцій, які тут же були викликані, і полягає катарсис естетичної реакції" (*Виготський Л. С.* Психологія искусства. — М., 1968. — С. 274).

Психологічне наповнення катарсису сучасна наука визначає як емоційне потрясіння, переживане людиною під впливом творів мистецтва, спосіб звільнення від негативних почуттів і думок, стан внутрішнього полегшення. З огляду на це катарсис можна вважати основоположним засобом **саморегуляції**, подолання і витіснення суперечливих негативних, нерідко досить важких і болісних, переживань переживаннями позитивними.

Сутність катарсису цікаво простежити за його виявами у спостереженнях Дейла Карнегі (*Карнегі Д.* Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. Как перестать беспокоиться и начать жить. — М., 1989). У його книзі наведено чимало способів самокерування психічними реакціями витіснення негативних почуттів, викликаних важкими життєвими ситуаціями. Як практик, Д. Карнегі наблизився до відкриття засобів катарсису, зумовлених внутрішніми особливостями спілкування людини самої із собою,

чвернув увагу на технологію саморегуляції, врівноваження позитивних і негативних почуттів, їхньої автаркії (за Г. С. Сковородою).

Д. Карнегі звертає увагу на своєрідні стани "стурбованості", у яких постійно перебуває людина. Не знаходячи у нього наукового визначення цих станів, можна уявити під ними групу психічних явищ надмірної психофізіологічної мобілізації організму (домінантні стани, стрес, фрустрація, тривога, фобії тощо). Визначаючи природу "стурбованості", якою насичене наше повсякденне життя, Д. Карнегі пропонує два основоположні "неспецифічні" засоби її позбавлення, катарсису від неї.

Перший передбачає таке. Усім добре відома особливість психіки генерувати не завжди виправдану "стурбованість" не лише при думці про уможливлення реалізації власних планів і намірів, але навіть при пригадуванні минулих турбот. Для катарсису від цих явищ рекомендується регулярно виконувати своєрідні психічні дії щодо "відгородження минулого і майбутнього залізною завісою" від сьогоденного періоду для того, щоб жити в "герметизованому відсіку" лише сьогодення. Цей психологічний засіб дозволяє якнайкраще використовувати 24 години поточної доби.

Другий засіб спрямовується проти дезорганізуючої сутності негативних емоцій і почуттів. Як правило, будь-яка життєва неприємність, викликавши певні внутрішні переживання, не дозволяє реально визначити розміри "катастрофи" і окреслити раціональні способи подолання її наслідків. Позбутися цієї безпомічності можна лише уявленнями "найгіршого, що може статися". Порівняно з цим біда зменшується. Заспокоївшись у зв'язку із цим і набувши вижареності думки, людина, як правило, знаходить шляхи поліпшення свого становища. Набутий у такий спосіб душевний спокій надає життю нової енергії, яка, власне, і врятовує становище.

Велику увагу в саморегуляції поведінки засобами катарсису Д. Карнегі відводить аналізу особистісних помилок, бо вважає доцільним "існування лише єдиного засобу у цьому світі здобувати користь з минулого, який полягає у спокійному аналізі наших минулих помилок, щоб ніколи не повторити їх у майбутньому, а потім про них якнайшвидше повністю забути".

Як приклад "самооцінки і управління собою", своєрідного "самокатарсису" Д. Карнегі описує стиль праці над собою якогось Хауелла. Останній вів щоденні записи своїх зустрічей і справ, а наприкінці кожного тижня здійснював їх "якісний аналіз". Він визначав помилки і

створював моделі "безпомилкових ситуацій", набуваючи досвіду ліпшого життя з автаркійними станами. Ця система самоаналізу, за визнанням Хауелла, при користуванні нею з дня на день, з року на рік дає найвагоміші позитивні результати.

Варто наголосити, що подібно, але більш жорстко щодо себе діяв видатний американський просвітителі Бенджамін Франклін, який працював над власними помилками шовечора. При цьому він знайшов у себе 13 серйозних недоліків. Ось три з них: схильність даремно витрачати час, вибухати емоційно через дрібниці, полемізувати і суперечити. Намагаючись подолати їх, він щодня впродовж тижня присвячував боротьбі з одним зі своїх недоліків і вів щоденник, в якому визначав переможця. Далі розпочиналася праця над подоланням іншого недоліку і так безперервно впродовж двох років (*Гримак Л. П. Резервы человеческой психики. — М., 1989. — С. 265-273*).

Наведені приклади — саморефлексивні і саморефлексивні. Однак у Д. Карнегі є чимало методів автокомунікації як засобів катарсису для ефективності самовиховання і самозбереження себе у нормі автаркії. Зокрема чітко окреслена психорегульована роль відводиться засобам реалізації потреби людини виговоритися. Він вважає, що переживання на самоті, прагнення приховувати свої неприємності призводять до великого нервового перенапруження. Тому людині необхідно реалізувати потребу поділитися з кимось своїми тривогами, занепокоєннями. Зцілююча сила слів, що зумовлюють наші внутрішні проблеми, ще достатньо не вивчена. Разом з тим безсумнівно, що суб'єкт знаходить полегшення від внутрішньої тривоги, якщо йому надати можливість висловитися. Ймовірно, що в процесі мовлення ми глибше осмислюємо проблему, що хвилює нас, бачимо її в окресленнях змістовності і загрозливості. Важливим психокоректуючим, катарсичним засобом є метод керованого монологу. Використовуючи його, людина уможливорює спокійну, цілеспрямовану мову із самою собою в присутності близького товариша, який лише підтримує стан мовленнєвої потреби. У такий спосіб краще усвідомлюється проблема і в доброзичливій обстановці уможливорюється її вирішення виходом із тяжких ситуацій.

Важливого значення мовленню із собою надає і Д. Карнегі. "Кожного ранку працюйте над собою, — радить він. — Ми багато говоримо про важливість фізичних вправ, які виводять нас із напівсну, в якому ми часто-густо перебуваємо. Але ми ще більше потребуємо духовних і розумових вправ, які щоранку стимулювали б

нас до дії. Не забувайте говорити собі підбадьорливі слова. Хіба щоденна підбадьорлива розмова із собою виглядає нісенітно, легко-важно і по-дитячому? Ні, навпаки, у цьому сама сутність здорової психології. Бесідуючи з собою щогодинно впродовж дня, ви можете навчитися керувати своїми думками. Думайте про мужність і щастя, про силу і спокій. Бесідуючи із собою про речі, не байдужі для вас і яким ви вдячні, повстанете духом, і ваша душа заспіває".

Це своєрідне самонавіювання може використовуватися, крім того, в самостійній методиці самовпливу, яку можна було б назвати зарядкою позитивних станів, а отже, знову ж таки катарсисом від надміру індіферентності чи від негативних почуттів. Така зарядка у Д. Карнегі має назву "Саме сьогодні".

- Саме сьогодні мене осягне щастя. Щастя міститься в мені самому; воно не є результатом зовнішніх обставин. Я щасливий настільки, наскільки до щастя рішучий.
- Саме сьогодні я намагатимуся пристосуватися до цього життя, яке мене оточує, і не буду намагатися пристосувати все до моїх бажань; я сприйму мою сім'ю, мою роботу, обставини мого життя такими, якими вони є насправді, і намагатимуся повністю з ними погоджуватися.
- Саме сьогодні я потурбуюсь про свій організм. Я зроблю зарядку, доглядатиму за своїм тілом, позбудуся шкідливих для здоров'я впливів і думок. Мій організм охоче виконуватиме всі мої вимоги і установки.
- Саме сьогодні я намагатимуся приділити увагу розвитку свого розуму. Я осягну щось корисне. У мене немає лінощів до розумової роботи. Я прочитаю з інтересом те, що вимагає зусиль, роздумів, зосередженості.
- Саме сьогодні я приділю увагу моральному самовдосконаленню. Для цього я зроблю людям щось добре, корисне і виконаю дві справи, які мені не хочеться робити.
- Саме сьогодні я буду до всіх доброзичливим. Я намагатимуся виглядати якнайкраще, буду люб'язним і щедрим на похвали, не чіплятимуся до людей і не намагатимуся їх виправити.
- Саме сьогодні я намагатимуся жити лише нинішнім днем, не прагнучи вирішити проблеми мого життя відразу. Я легко виконуватиму будь-яку, навіть рутинну роботу.
- Саме сьогодні я визначу програму своїх справ, я запишу, що збираюся робити кожної години. Ця програма позбавить мене поспіху і нерішучості навіть у тому разі, якщо я не зможу її вчасно виконати.

• Саме сьогодні я не боюся життя і власного щастя. Я люблю тиму і віритиму, що ті, кого я люблю, люблять мене.

У даному разі маємо справу з аутогенним тренуванням — важливим засобом урівноваження почуттєвої сфери. Обставини не визначають наше щастя чи нещастя. Важливо, як ми реагуємо на обставини. Саме це визначає наші почуття.

Ще римський філософ-стоїк Сенека наголошував: "Усе залежить від думки: на неї оглядаються не лише честолюбство і жадоба розкоші, і скупість; наш біль співвідноситься з думкою. Кожен нещасний настільки, наскільки вважає себе нещасним" (Браш *М.* *Класики філософії*. — СПб., 1907. — Т. 1. — С. 320). Французький філософ-гуманіст М. Монтень девізом свого життя мав подібну думку: "Людина страждає не стільки від того, що відбувається, скільки від того, як вона оцінює те, що відбувається" (*Монтень М.* *Опыты // История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли*. — М., 1962. — Т. 1. — С. 625). Не менш виразна і народна мудрість: "Людина ніколи не буває так щасливою чи нещасливою, як це видається їй самій".

У педагогічній дії є два рівнозначні суб'єкти за змістовною сутністю — Людина і Людина. Вони мають створювати один одному відчуття спокою, рівноваги, благополуччя, щастя. Як це зробити, знає передусім педагог. Він має навчити цього своїх учнів незалежно від предмета викладання. Навчити ненав'язливо, нетенденційно, мимовільно. *Навчити своєю Поведінкою, своїм Статусом, своїми Знаннями, своєю Людяністю, своєю Свободою, своєю Любов'ю, своїм Щастям, своїм Талантом.* Усе це в мене було в моїй педагогічній і всякій іншій роботі. Все це у мене є для майбутнього спілкування з людьми, з моїми учнями, з моїми колегами. Я прошу у Бога одного — часу для Добра Людям. Часу не в розумінні життєвої пролонгованості, а часу в добі, такій швидкоплинній і обмеженій, що не вистачає приділити його Людям стільки, скільки вони того бажають. Я Богові завжди дякую за те, що він обрав мене це Добро генерувати і кореспондувати. Шкодную, що поряд зі мною він ставив нелюдів, які заважали мені робити Добро, терзали мою душу, намагалися принизити і знищити. Але Бог у мені не помилився. Жодного разу в житті я його не зрадив. З його допомогою я завжди перемагав. Можу засвідчити, що жодного разу в житті я не мав поразки. Про це добре знають мої недруги, які потерпали, як правило, від моєї витримки, але ще більше знають і з того радіють мої ширі друзі, разом з якими я робив і продовжую робити Добро — моє основне і єдине багатство на цій грішній і жорстокій Землі.

Невпинно спливав час в аспірантурі. Попри всі позабібліотечні навантаження правило двох щоденних сторінок виконувалося неодмінно. Зауважу, до речі, що я дотримуюсь його з того часу все своє науково-педагогічне життя. Це дозволяє бути постійно обізнаним із сучасним інформаційним потоком, завжди ознайомлюватися з новинками у моїй науковій галузі і з суміжних з естетикою наук, особливо психології, соціальної психології, соціології, фізіології вищої нервової діяльності тощо. Великим святом до цього часу для мене залишається відвідування виставок щомісячних надходжень нової літератури до бібліотек міста. У такий спосіб майже щомісяця ознайомлююсь із двома-трьома фундаментальними монографіями і декількома часописними розвідками, переглядаючи всі надходження з гуманітарного профілю. Користуюсь також комп'ютерною системою Інтернет.

У січні 1968 року відбулося перше обговорення моєї дисертації на кафедрі. Незначні зауваження та побажання колег швидко опрацьовано та враховано і в лютому кафедра рекомендувала дисертацію до захисту. Вчена рада факультету призначила захист на вересень.

Час, що залишався до захисту, поділений на два основні підперіоди: підготовка дисертації до захисту (передрук, написання і тиражування автореферату та проведення соціологічного дослідження глядачів театрів та концертних залів Києва). Щодо другого підперіоду, то він мене цікавив лише в науковому плані. Мені хотілося зіставити здобуті результати з тими, що їх мали соціологи у 20-х роках, з цікавою і всебічною характеристикою киян як глядачів і цінувальників театрального мистецтва.

Працюючи над організацією і методикою проведення дослідження, якого в Україні ще не було, я звернувся до соціологів філософського факультету щодо математичного забезпечення вибірки та включення у процес дослідження великої групи студентів-соціологів — першої такої спеціальності на філософському факультеті. Наша програма дослідження дістала схвалення на кафедрі естетики, в дирекціях київських театрів та кіноконцертного комплексу "Україна". Завдяки допомозі і сприянню програмі провідного оперного соліста Ю. О. Гуляєва — людини надзвичайної популярності не лише серед оперних та концертних слухачів, а й серед артистів та керівництва театрів, соціологічній групі були створені найсприятливіші умови для проведення широкого соціологічного обстеження провідних мистецьких закладів Києва. Пробивною силою і мотором

групи була дружина Юрія Олександровича Лариса Михайлівна — аспірантка кафедри естетики. Завдяки її допомозі невіршуваних проблем у соціологів, зокрема у мене як керівника, не було.

Однак, крім вибіркового дослідження, більшої групи не вдалося зробити. У травні театри виїхали на гастролі, і основну роботу соціологічної групи перенесли на осінь. Та здійснити цікавий задум мені вдалося лише через два роки.

Липень і серпень — основні відпускні місяці у вищих навчальних закладах — яз дружиною і донькою Оленкою провів у дідуся Андрія та бабусі Варі. Наша Оленка стала визнаною особою в селі передусім тим, що своє майбутнє життя пов'язувала з професією доярки. Почувалася добре, бо бабусине піклування про першу внучку було надмірно уважним і делікатним. Оленка була справжньою господинею гусей і курей, котів і собак та всілякої іншої живності. Вони табунами тинялися за нею у степових ромашках, даючись їй у руки і випрошуючи в неї смачної їжі, поставниками якої були дідусь і бабуся.

Якось недільної днини ми поїхали парою запряжених у візок коней на гостину до моєї бабусі Ганни — прабабусі Оленки у Крути, село мого учнівства в середній школі. Сидимо на ганку, розмовляємо. Погода гарна, сонячна. Кругом зелень, липневі пахощі квітів, одне слово — краса невимовна. Не згляділись, куди поділась Оленка. Навколо бабусиної оселі озера, високий нескошений луговий травостій. А раптом упала в озеро? Усі переживаємо, шукаємо, кличемо. Тиша. Оленка зникла. Сусідка, зачувши наш занепокоєний гамір, підійшла до нас.

— Не переживайте. Вона городами пішла в луки. Я бачила. А ходіть-но зі мною.

Я не стерпів і чимдуж помчався у напрямку піднятої руки сусідки. Невдовзі побачив похилу високу траву. Неначе хто животом її протаранив. Став, прислухаюсь. Чую, неначе хлюпання калюжної води і Оленчин голос:

— Не втікай! Не втікай! Куди стрибаєш?

— Що ж то за okazія така, думаю. Оленко, доню! Що ти там робиш?

З трави піднімається голівка Оленки. Чорна від грязюки. Лише зуби біліють. У піднятих руках по двоє червонопузих дошових жабенят. А біля ніг ущерть наповнена жабенятами пляшка з-під молока. Під ногами цих жабенят видимо-невидимо. Розплигуються хто куди.

— Доню, давай їх випустимо. Їхня матуся за ними плакатиме.

Та раптом несамовито заголосила моя Оленка.

— Татку! Не випускай! Не випускай! Вони голодні! Вони з голоду стрибають!

З міцно притисненою до грудей пляшкою з жабенятами моя "чорношкіра" Оленка з прилиплим до тіла мокрим платтячком постала перед святкуючою громадою родичів з категоричною вимогою: "Пиріжечки — жабам!". Незадовго перед цим за обідом бабуся Ганна пригосила гостей смачними пиріжечками із сиром, вишнями і яблуками.

— А які ж пиріжечки люблять жабенята? — передбачливо запитала сусідка.

— З вишнями! З вишнями! — не забарилась Оленка.

Несамовита пристрасть нашої Оленки до всього, що гавкає, нявкає, кричає, скаче, повзає і літає зумовлювалась, певно, бабусиними і дідусевими можливостями прилучення її до природного оточення. Педагогічні можливості моїх батьків щодо цього були безмежними.

Не залишу поза увагою тривожний випадок, який стався з Оленкою у п'ятирічному віці. Ми втрюх з туристським спорядженням прибули до Білгорода-Дністровського і поставили намет кілометрів за десять від міста, близенько від криниці, на березі Бузького лиману. Далеко в лиман сягала піщана коса. Серпневі дні були сонячними, і ми насолоджувались усамітненням та безмежними просторами синього неба і лиману. Оленка зранку до вечора гасала по косі або по видолінках рівчаків, бавлячись метеликами, жуками і вузами. Я щоранку з-під каміння здобував на сковорідку до сніданку обважнілих від переїдання бичків. За бичками поряд зі мною полювали вузі, непоодинокі голівки яких виднілися на штильовому плесі. Їх, як правило, виловлювала Оленка, коли вони заповзали у воду чи виповзали з неї.

На розведеному багатті Марія готувала сніданок, а я підносив з рівчака сухостій для підтримання жару у саморобній печі. Раптом стривожений голос Оленки:

— Татуню! Вуж! Вуж! Вуж!

Я кинувся за куці, звідки линув сповнений страху голос доньки. У руках вона тримала за хвоста метрову степову гадюку. Роззявленим ротом вона вже спрямувалась до ніг Оленки. Певно, я несамовитим голосом скрикнув:

— Викинь вужа! Викинь!

Оленка миттєво випустила з рук гадюку і кинулась до мене.

— То не вуж, немає жовтих цяточок, я побачила, — лепетала до мене донька.

Я онімів. Мене трясло, як у пропасниці.

Товста жирна змія сіро-землистого забарвлення, звільнившись від цупких дитячих пальців, повільно заповзла під куші у сухий травостій.

Ми з дружиною були приголомшені, вкрай перелякані. Я підійшов до пастухів сільського стада корів і розповів їм про нашу подію. Вони порадили перенести табір за кілометр, бо неподалік розміщувався скотомогильник, де пастухи часто бачили таких великих змій. За годину ми розбили новий табір далеко від страшного місця, хоч доводилося два рази на день навідуватися туди за криничною водицею.

У другій половині вересня я успішно захистив дисертацію. Опонентами у мене були відомий в Україні дослідник естетичної проблематики М. В. Гончаренко та психолог Л. Й. Марісова. Постало питання про роботу. Відверто кажучи, мені дуже хотілося залишитися в Києві. А хто з молодих науковців не мав такого бажання? Тим більше що у мене було декілька вигідних пропозицій, зокрема і з театрального інституту. Та на моїй дорозі став В. К. Логвиненко, вже професор, доктор економічних наук, начальник відділу суспільних дисциплін Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти, який особисто відав розподілом аспірантів-суспільників. Ну як тут не згадати народну мудрість: не плюй у колодязь, з якого п'єш! Він мені нагадав про прикроші, яких я завдав його персоні у студентські роки. Саме його я критикував на другому курсі за непедагогічну поведінку у ставленні до нас, студентів-філософів. Одне слово, на віку як на довгій ниві — зустрілися, хоч цього мені й не хотілося. Звичайно ж, я сказав йому про моє бажання викладати естетику в гуманітарному вузі, зокрема в театральному, де фахівця не було. Його відповідь була категоричною і не дуже педагогічною:

— Тільки через мій труп! Негайно у Дніпропетровськ!

Не знаю, як я не зірвався і не дав своєї оцінки його поведінці, але вже розумів, що досягти результату можна й опосередковано. З часом, звичайно.

На другий день я вже був у кабінеті О. Т. Лисенка і він підписав наказ про моє призначення на посаду старшого викладача кафедри марксизму-ленінізму Дніпропетровського сільськогосподарського інституту. Колеги по кафедрі прийняли мене з радістю. Завідуючий кафедрою М. Г. Козубенко, філософ за освітою, побажав мені успі-

хів і визначив навчальне навантаження. Я вже мав право не лише на проведення семінарських занять, а й на читання лекцій з філософії. Естетика також залишилася за мною.

Великою радістю для моєї родини було вручення ректором ключів від двокімнатної квартири. У красивому будинку над Дніпром, на сьомому поверсі з вікон нашої нової оселі на десятки кілометрів простягалася велич придніпровських лісів і луків. Розлив Дніпра у місці впадіння Самари — чи не найвеличніша, найпрекрасніша місцина в Україні. Хоч таких чимало, але та просто вражаюча. Особливо для мене. Усе життя до цього мене не полишала нав'язлива думка оселитися на березі великої і красивої річки. Певно, потреба відповідала моїй астрології. Риба без води — ніщо. Тепер я мав змогу, вийшовши на балкон чи виглянувши у вікно, в думках перенестися у водяну розкіш Дніпра. За якихось 5-7 хвилин я міг уже закинути вудку і годинами спостерігати за плином води, у якій образно і зримо поставав в уяві плін часу, плін людського життя. Звичайно, прикроші у красі та злагоді забуваються швидко. Тим більше що я знову потрапив у вир найшасливіших годин мого життя за педагогічною кафедрою. Тепер переконливо можна було сказати собі і людям: *"Педагогіка — моє життя!"* У січні 1969 року після затвердження мого захисту у ВАК СРСР я одержав диплом кандидата філософських наук.

У травні 1969 року до інституту завітав його випускник, високий чиновник найвишого партійного органу, заступник завідуючого відділом сільського господарства ЦК КПРС Ф. Т. Моргун. Того дня не було на роботі секретаря партійного бюро. Я ж удостоївся честі бути його заступником з ідеологічних питань, і ректор покликав мене до кабінету на зустріч із високим гостем, хоч його візит був неофіційним. З нагоди відзначення 9 Травня (Дня Перемоги) у мене було того дня багато клопотів, зокрема і концерт для учасників війни. Я натякнув про це Олександрю Тихоновичу, але він попросив мене залишитись і супроводжувати високого гостя в інститутське господарство, радгосп "Самарський". Він дуже хотів побачити хлібні та бурякові ниви навчального господарства інституту. Була 14-та година, і я дуже переживав, що до 18-ї — початку свята — ми не повернемося, бо радгосп розміщувався за 10 км від Новомосковська. Та гість пообіцяв не лише повернутися, а й взяти участь у вечорі, бо сам був учасником війни і належав до першого інститутського випуску агрономів у повоєнний час.

Ректорський "рафік" швидко котив нас до Новомосковська. Причепившись зручно у куточку заднього сидіння, я з цікавістю спостерігав за гостем, бо відчував у ньому не лише захопленого розповідача, а й людину рішучих дій. Я вже знав, що він понад 10 років віддав Казахстану у роки освоєння цілини на посаді директора радгоспу "Толбухінський", що декілька років працював міністром сільського господарства цілинного краю. Я вперше почув його захоплення безвідвальним обробітком ґрунту, і в мою душу запали з тієї розмови два прізвиська: Мальцев і Бараєв. Здивування викликало його повідомлення, що у Канаді і США переважає безвідвальний обробіток землі, що до Канади завезли і культивують його українці, а він щойно повернувся звідти, що безвідвальний обробіток зберігає гумусовий шар, що безвідвалка — єдиний засіб проти ерозії ґрунту і пилових бур і багато інших цікавих, але абсолютно нових для мене, досі незнаних ідей, надто життєвих, щоб не запасти в мою філософську душу.

У салоні мікроавтобуса нас було четверо. Розмовляли двоє: Ф. Т. Моргун і М. О. Бекаревич. Обидва агрономи. Учень і вчитель. Учень досяг вершин і ознайомлений зі світовим досвідом аграрної культури не лише за підручниками і монографіями. Має власний унікальний досвід освоєння цілинних земель. Учитель — знаменитий агроном, автор рекультивациі териконів Донбасу, творець оригінальної системи ґрунтозахисту земель Центральної України від ерозії.

З Олександром Тихоновичем ми не вступали у розмову, бо він — механік, а я — філософ. Нам хотілося, щоб агрономи швидше знайшли засоби порятунку землі від негативних впливів технічної цивілізації, зокрема й пуга. Біля лісосмуг ми спостерігали широкі й високі бархани ґрунту, що доходили іноді до висоти зелених насаджень. То був наслідок пилових грудневих бур 1968 року з епіцентром у Дніпропетровській області. Дніпропетровці пам'ятають чотири жакливі дні, коли від пилюки ніде було сховатися. Пилова буря тоді захопила багато областей України, особливо південних, і завдала непоправної шкоди не лише озимині, а й родючості українського чорнозему.

Разом з директором радгоспу ми оглянули поля озимини і цукрових буряків. Мені сподобалася манера Федора Трохимовича вступати в розмову із селянами, з трактористами, працівниками ферми, доярками у щойно організованому літньому таборі. Після смачного

обіду в бригадній їдальні на польовому стані ми виїхали до Дніпропетровська.

Микола Омелянович, мій добрий і широкий приятель, гарний рибалка і пристрасний цінувальник моєї юшки, звернув увагу присутніх на мої "виняткові" кулінарні можливості, наголосивши, що подібного смакового відчуття, як того рибальського вечора, він не відчував. Я скористався нагодою запросити його і присутніх відбути разом зі мною вихідний день ось тут, недалеко, у студентському таборі відпочинку. Пригощу всіх юшкою з однією умовою: з ранку до вечора нічого не їсти. Тоді всі матимуть смакове відчуття, подібне професорському.

На урочистості з нагоди Дня Перемоги ми прибули вчасно. Добре організований за розробленим сценарієм вечір усім присутнім сподобався. Після вечора Федір Трохимович широко подякував мені за артистичність та вміння вести концертну програму. Наша кількагодинна зустріч стала початком знайомства, яке за кілька років принесло різкі зміни у моє особисте життя. До січня 1972 року для мене Ф. Т. Моргун зник. Наші шляхи і наші інтереси не перетиналися.

Педагогічна робота не становила для мене труднощів. Навпаки, я з радістю поспішав на лекції і мав в особі студентів добрих слухачів і співрозмовників. Звичайно, я розумів, що філософія для них є засобом культурного і логічного розвитку. Я мало їм міг допомогти з фаху, хоч, по можливості, і прагнув цього. І знав, що є чимало фахових сфер, філософія для яких, у моєму розумінні, мала основоположне значення. Передусім це сфера культури і сфера педагогіки.

Київські друзі піклувалися про моє повернення до Києва. Однак необхідно було знайти канали, які б не перехрещувалися з моїм основним опонентом в освітньому відомстві. Більше того, необхідний був "дах" для мого юридичного захисту, бо я мав три роки відпрацювати за направленням. Прокуратура чи суд могли б зобов'язати мене повернутися за місцем призначення у разі звернення до них ректорату чи міністерського підрозділу. З ректоратом пощастило все погодити. Я розповів Олександрові Тихоновичу про моє бажання працювати у гуманітарному вузі, про можливий перехід до Києва. Він обіцяв мені вселяку допомогу. Залишався міністерський бюрократ з його великою антипатією до мене. Але і на нього знайшлася управа.

Л. М. Гуляєва написала мені листа, в якому попередила про можливий виклик мене до ЦК Компартії України на бесіду до секретаря

з ідеологічних питань Ф. Д. Овчаренка. Домовленість така є між дирекцією оперного театру і секретарем ЦК. Йтиметься про організацію в оперному театрі підрозділу наукової організації праці і мого керівництва ним. Ініціатива належала директорові театру В. А. Колеснику. Секретар ЦК тут необхідний для підтримки фінансування лабораторії з боку Міністерства культури і, звичайно ж, для остраху всім тим, хто виступав проти єднання науки і мистецтва на терені театру. Подібного у практиці не лише київських, а й московських чи інших театрів у Союзі не було. Можливість такого варіанта мене дуже влаштовувала, бо закривала рот чиновникам, ласим до всіляких інтриг, особливо навколо переведення когось до столиці. Переведення на рівні ЦК гарантувало квартиру — вирішення найболючішого з питань мого працевлаштування в Києві. Була ще одна організація, якої я боявся як пожежного вогню: Дніпропетровський обком партії з його ідеологічним секретарем А. Я. Пашенком. Хоч він зі своєю командою і не ставав на моїй дорозі після захисту і повернення до Дніпропетровська, та все ж секретар ЦК був доброю засторогою і від нього.

Справді, за кілька днів по тому відділ науки обкому партії відрядив мене до Києва на бесіду з Федором Даниловичем Овчаренком — відомим ученим, академіком АН України. На бесіді у секретаря були присутні директор театру В. А. Колесник і народний артист СРСР Ю. О. Гуляєв. З останніми двома я зустрівся напередодні і детально обговорив усі можливі варіанти моєї майбутньої роботи та забезпечення умов мого і моєї родини проживання у Києві. До Дніпропетровська я повернувся через два дні з листом про переведення на роботу до Київського оперного театру ім. Т. Г. Шевченка на посаду завідуючого лабораторією наукової організації творчих процесів у театральних закладах Києва.

Ще через два дні В. А. Колесник представляв мене керівникам творчих підрозділів театру з окресленням кола моїх обов'язків та з проханням сприяти науковцям як помічникам директора. Наші повноваження набували консультативних цілеспрямовань, однак це був найкращий варіант становлення лабораторії, особливо за відсутності наукових співробітників, яких необхідно було ще знайти, та досвіду такої роботи. Ще невідомо, наскільки наші рекомендації влаштовуватимуть театральний та Міністерства культури істеблшмент.

Прагнучи організувати роботу лабораторії, шукав порадників, співробітників лабораторії, для яких мистецтво театру є об'єктом

наукового аналізу і в контексті акторської творчості, і в контексті творчих спроможностей усіх інших підрозділів (цехів), які працюють на актора. В аспірантські роки, коли розробляв програму соціологічного дослідження глядацької аудиторії театрів і обговорював її на кафедрі, мені порекомендували увійти у співпрацю з групою науковців Інституту кібернетики, яких цікавила соціологія мистецтва, їх зацікавила розроблена мною програма. Домовилися розробити спільний проект. Як скористатися їхньою давнішньою згодою співпраці і залучити в наукові співробітники лабораторії оперного театру зараз? Допоміг випадок.

Сім'я Гуляєвих запросила мене на гостину з нагоди блискучого виступу народного артиста у прем'єрній виставі театру — в опері П. Чайковського "Євгеній Онегін" у заголовній ролі. Лариса Михайлівна познайомила мене з добрим приятелем їхньої сім'ї Міхалевичем, заступником директора Інституту кібернетики. Він зацікавився моїм баченням ролі науковців в оперному театрі і сам запропонував зустріч любителів театру — кібернетиків з дирекцією київської опери. Така зустріч відбулася невдовзі у присутності Міхалевича та п'яти його колег — науковців інституту. З того дня розпочалася щікава робота з важливої для театру проблеми — підготовки спектаклю до прем'єри з урахуванням творчих завдань кожної підструктури. Науковці підготували проект творчої та організаційної роботи над оперою Мусоргського "Борис Годунов", який був блискуче зреалізований за 60 календарних днів і приніс мені та моїм колегам визнання не лише дирекції, але й творчих працівників театру — режисерської групи, оркестру, хору, оперних співаків тощо.

Через три місяці від оперного театру я одержав у центрі міста, біля Київського політехнічного інституту, двокімнатну квартиру. Перевіз родину і був від щастя "на десятому небі". У Києві не було квартирних вікон на Дніпро, та ще не вечір мого життя. Дніпро буде!

Звичайно, я зі смутком прощався з таким добрим і привітним для мене Дніпропетровськом, його милими і чуйними людьми, професійними науковцями і педагогами, які залишили в мені до цього часу не лише добрий спомин, а й дієвий досвід, що зумовив мій подальший педагогічний та науковий поступ.

Без студентів я вже не міг бути нормальною людиною, тому залюбки прийняв пропозицію нового ректора театрального інституту І. С. Корнієнка працювати на половину посадового окладу доцента кафедри суспільних дисциплін для викладання курсу естетики. Мене

тут добре пам'ятали і вважали своїм. Робота зі студентами не заважала виконувати обов'язки завідуючого лабораторією в оперному театрі.

Основним мотором оперного театру був його директор В. А. Колесник. Головний хормейстер театру, доцент кафедри хорового диригування консерваторії, диригент оперних спектаклів, він напрочуд тонко відчував особливості і нюанси управління творчим колективом одного з найпрестижніших і знаних у світі театрів України. Лабораторні соціологічні дослідження глядачів усіх театрів Києва за участю соціологів університету він уважно проаналізував. Його пропозиції щодо експлуатації репертуару, реклами, "золотого репертуарного фонду" були зреалізовані нами у декількох річних проектах-планах, виконання яких стало обов'язковим для всіх працівників театру. Ці проекти затверджувала художня рада.

Та недовго нам довелося співпрацювати з цією талановитою людиною. Стався прикий випадок, що припинив його творчу діяльність і змусив покинути Батьківщину.

У 1971 році Україну з офіційним візитом відвідав президент Чехословаччини Л. Свобода. Програмою його перебування передбачалось відвідання оперного театру, зокрема опери Гулака-Артемовського "Запорожець за Дунаєм". Цим спектаклем, як правило, диригував В. А. Колесник. У театрі є неписане правило, виконання якого обов'язкове для всіх учасників театральної вистави — повне підпорядкування черговому режисерові. О 19 годині черговий режисер розпочинає виставу. Диригент стає за пульт, виконується увертюра. Однак президент у супроводі високопоставлених осіб на початок спектаклю запізнюється. Треба ж такому статися, що вхід президента до ложі закінчується для нього трагікомічно: він чіпляється ногою за килимове покриття і падає. Це йому не зашкодило швиденько встати, зайняти місце і прослухати спектакль.

Наступного дня наказом міністра культури В. А. Колесника звільняють з посади директора оперного театру. Невдовзі по тому він з родиною власним автомобілем виїздить у турне до Болгарії і переходить кордон Австрії та просить політичного притулку у західних країн. Місяців зо два ніякої інформації про родину директора не було. Говорили, що всі загинули в автокатастрофі. Та потім західні радіостанції передали інтерв'ю з Володимиром Андрійовичем. Нікого ні в чому не звинувачуючи, він сказав, що вся сім'я його до Украї-

ни не повернеться. Я чув оцінку одного високопоставленого чиновника дій Колесника:

— Буде повзти на череві, в тюрму проситися, аби лиш дозволили повернутися.

Та не збулися пророцтва партократа. Колесник дожив часу, коли вільно, як йому бажалося, багато разів приїздив до Києва і з дружиною Галиною Михайлівною, і з блискучою капелою бандуристів, яку очолював. Помер він у Канаді. Там здобув визнання його син Максим, названий на честь героя опери Г. Майбороди "Арсенал". Україна загубила ще одного талановитого сина, який не здійснив на Батьківщині свої величні творчі задуми щодо розвитку українського театру. Йому давали у моїй присутності тільки схвальну оцінку як таланту ексклюзивному у хоровому диригентстві й організаційному мистецтві світила українського театру С. Турчак, Ф. Нірод, Ю. Білоненко, Ю. Гуляев, А. Кикоть, К. Огневой, Д. Федоряченко та багато-багато інших.

На другий день після звільнення В. А. Колесника я перейшов на основну роботу доцентом кафедри суспільних дисциплін театрального інституту ім. Карпенка-Карого. З переходом на іншу роботу я всіляко сприяв роботі лабораторії, тим науковцям, які перебрали на себе відповідальність за досить цікаву ідею організаційного сприяння творчим процесам у театрі.

Нарешті я здобув бажане для мого подальшого самоздійснення: гуманітарний вуз, мою естетику як основу фахового розвитку студентів, мою педагогіку як засіб творчого розвитку вихованців, забезпечення родини бодай необхідним для життя, мій Київ з його бібліотеками та іншими життєвими чарами, моїх батьків, дістатися до яких можна було швидко і зручно. І не останнє — доброзичливих колег на кафедрі і в інституті. Залишалося одне — жити і діяти на власну радість і щастя людей, що мене оточують.

Аудиторія студентів театрального інституту особлива. Передусім кількістю. Не більше 20 студентів на курсі. Це на акторському факультеті. З першого по випускний курс за студентів відповідає один викладач та його помічник. Курс, як правило, носить ім'я викладача, наприклад, професора Олійника. Оскільки основним завданням вузу було вручити студентові, скажімо, після четвертого року перебування кваліфікаційний диплом актора театру чи актора кіно, професор ще на рівні абітурієнтському подбає обов'язково про майбутній випускний спектакль, а їх, як правило, декілька. Подбає про виконавців основних ролей: характерних, першого і другого планів. Отже,

ще на етапі відбору професор проектує забезпечення виконавців ролей випускного спектаклю у театрі-студії інституту. Важливо, щоб актор володів яскравими сценічними даними, зокрема зовнішніми, мав музичні і вокальні здібності, умів підтримувати свою індивідуальність, неповторність, постійно її розвиваючи, вдосконалюючи. Іншими словами, впродовж років перебування у вузі кожен студент має індивідуальну програму свого фахового розвитку, особливо в контексті сценічної майстерності. Саме тому вступні іспити, відбуваючись у декілька турів, мають на меті уникнути випадковості вибору абітурієнтом професії актора. Вирішити цю проблему на 100 % важко, однак мистецькі вузи в системі вищої освіти єдині, які цю проблему ставлять і ведуть пошуки її здійснення.

Нечисленні також і інші факультети інституту. Режисерський — 5-8 осіб, театрознавчий — 10, кінооператорів — 10. Разом на всіх курсах інституту було до 300 осіб.

Перехід до театрального інституту зумовлювався не лише моїм особистим бажанням, а й ініціативою Міністерства культури. Мені доручалось організувати новий факультет — організаторів-економістів театральної справи. У 1972 році я здійснював перший набір на новостворений факультет. 20 студентів цього набору започаткували підготовку фахівців-менеджерів з вищою освітою для театрів України.

Особливо добре слово хочу сказати про професора, доктора мистецтвознавства І. С. Корнієнка, ректора інституту театрального мистецтва. Передусім щодо підтримки ідеї відкриття нового факультету менеджерів. За його людяність у ставленні до викладачів і студентів. За його мужність у захисті честі і гідності викладачів. Мені пощастило поділити з ним відповідальність за стан справ в інституті впродовж двох останніх років мого перебування в Києві. Мене обрали секретарем партійної організації в нелегкий час на початку 80-х років, коли апогею досягли анонімки, провокації проти інтелігенції, засоби оббріхування і втягування викладачів у хабарництво. Набула великого розмаху боротьба проти українського націоналізму. В інституті діяли провокатори під дахом різних органів, які начебто стояли на сторожі інтересів народу і Батьківщини. Насправді інсинувались різноманітні ситуації, щоб вивести з психологічної рівноваги колективи викладачів і студентів, окремих талановитих учених. На рівні обкому партії вкотре була роздута справа талановитого критика і мистецтвознавця проф. Дмитра Шлапака, талановитого кіно-

оператора доц. В. О. Смородіна. Іван Сергійович завжди знаходив вихід для захисту скривджених, беручи на себе гнів партійного олімпу. Я йому всіляко допомагав. Мені довелося вступити у боротьбу за честь ректора у міськкомі партії, коли його несправедливо звинувачували в хабарництві. Однак всі його знали як порядну людину, учасника Великої Вітчизняної війни, кавалера багатьох найвищих бойових нагород. Крім того, він мав кілька тяжких поранень. Комусь вигідно було знищити порядну і високогуманну людину. Певно, когось цікавило вакантне місце ректора інституту.

Провокації в театральному не вдалися, проте вони буреломом прокотилися по консерваторії, по медичному та інших інститутах міста Києва, України і Союзу в цілому. Партійні органи всіх рівнів збирали наради, на яких називались десятки викладачів, засуджених на тривалі строки ув'язнення за різні порушення. Газетні шпальти рясніли вбивчими журналістськими розвідками про непомірну "знахабність" професорів, які захотіли стати мільйонерами. Інтелігенцію треба було тримати в покорі страхом. Перший лідер українського ЦК на ідеологічній нараді оголосив: "Кожну анонімку слід ретельно перевіряти. Якщо буде в них навіть 20 відсотків правди, то справа варта заходу". А те, що десятки тисяч чесних, порядних людей піддавалися остракізму, приниженню, знищенню — справа другорядна. Можливо, в цьому слід шукати причину обвального розпаду імперії, за якою можуть шкодувати лише люди з диктаторською душею.

Іван Сергійович бачив у мені однодумця і довірливо ставився до мене не лише як до людини, а й як до науковця. Разом з ним ми неодноразово пропонували найрізноманітніші проекти на зборах викладачів щодо усунення недоліків і упущень у нашій організаційній, дидактичній, науковій роботі. Була й критика та самокритика. У цьому він мене завжди підтримував, бо знав, що це захисний варіант для всіх нас — працівників інституту. Більше того, напередодні зборів ми ці критичні зауваження розробляли, часто-густо загострювали, знаючи, що того ж дня вони будуть відомі партійним ідеологам. Саме цією критикою вимірювалася "здорова атмосфера" в інституті. Інших критеріїв у партійців не було. Критика і самокритика — рушії комуністичного поступу. Так тоді вважалося, пропонувалося, здійснювалося і велося. Особливо у середовищі інтелігенції. Ректор, знаючи зсередини психологію київського та республіканського партійного керівництва, розігруючи карту критики і самокритики, завжди

прагнув до цього та робив усе можливе для підтримування позитивного мікроклімату в ньому. Він добре усвідомлював, що справжня творчість можлива лише на позитивній почуттєвості, на захищеності викладачів і студентів від чуми анонімок, із характерною для них підступністю брехливості, недовіри, зверхності, продажності і зрадливості.

На посаду ректора Іван Сергійович прийшов з високої посади заступника завідуючого відділом культури ЦК КПУ. Його наступник неправильно повів себе в одному з відряджень і був звільнений з роботи. Пошук відповідної кандидатури на посаду неждано-негадано усі стежки-дороги спрямував до моєї персони. Я став об'єктом пильної уваги партійців. Звичайно, їх цікавила думка ректора. Він, як і дніпропетровський ректор, дав мені позитивну оцінку, але як і О. Т. Лисенко переконував мене ні в якому разі не давати згоди.

— Вам доведеться займатися канцелярщиною. Вас примусять писати матеріали вищим посадовим особам. Вам не дадуть можливості видавати монографії, писати наукові статті. Я це пережив.

У відділі науки ЦК працював чимало років А. Т. Гордієнко — доктор філософських наук. Свого часу він навчався в аспірантурі кафедри естетики університету і я був з ним у добрих стосунках. Коли при зустрічі повідомив його про моє сватання, він також не радив погоджуватися.

— За весь час роботи в ЦК, — сказав Анатолій Терентійович, — я ретельно збирав треті примірники моїх матеріалів, написаних для з'їздів, пленумів, секретарів, відділів. Нещодавно вийшла моя монографія. Секретар ЦК В. Ю. Маланчук піддав мене різкій критиці за начебто використання мною службового становища у своїх наукових інтересах і запропонував шукати іншу роботу. Я пішов до нього на прийом і взяв із собою підготовлені раніше для різних партійних чиновників матеріали. І накликав на себе ще більший гнів. Шукаю роботу. Хочеш мати мою долю — давай згоду.

— А як мені логічніше відмовлятися?

— Дуже просто: не бажаю! У мене є цікава робота, пишу докторську дисертацію. За довір'я дякую. Будуть залякувати — не бійся. Головне, не давай згоди на зустріч із секретарем ЦК.

Звичайно, я мав чітке уявлення про партійну роботу. Вона мені була кісткою в горлі з дніпропетровських часів. Згоди в ЦК не давати, але я дав згоду на іншу роботу, яка також за тих часів була номенклатурою ЦК.

Мене викликав на бесіду завідуючий відділом культури М. Г. Іщенко — доктор філологічних наук, професор, член спілки письменників України.

— Центральний Комітет, — сказав він, — виявляє до вас, Іване Андрійовичу, винятково високе довір'я і пропонує вам надзвичайно відповідальне доручення — перейти працювати у відділ культури. Ми добре вивчили вашу біографію, ваші наукові інтереси і вони відповідають нашим сподіванням. Зараз вас запрошує на бесіду секретар ЦК Маланчук. Час зустрічі обмежений, чітко відповідайте на запитання і не вступайте в дискусію. Час не терпить, виходимо.

Микола Григорович вийшов із-за столу і швиденько попрямував до дверей, не даючи мені навіть слова сказати. Усе було вирішено за мене. Я продовжував сидіти на стільці, не піднімаючись за господарем, відповідаючи йому тим же зухвальством, яке він виявив щодо мене, не запитуючи моєї згоди.

— Ви нездужаєте?

— Ні, все гаразд.

— Секретар ЦК вас чекає.

— Я не можу дати згоди, Миколо Григоровичу. Це надто відповідально і непосильно для мене.

— Не турбуйтеся, навчимо! Осилите! Нас чекають.

— Згоди не даю.

Професор сів напроти мене, пильно подивився в очі і чітко вимовив:

— Це не місце для жартів. Завтра будете звільнені з роботи. Вибірайте одне з двох.

— Я вже вибрав!

— Сподіваюсь, не Полтаву.

— Так, Полтаву.

— У вас нічого не вийде.

— Як буде.

Я підвівся зі стільця і попрямував до дверей кабінету. Взявся за ручку. Почулося:

— Іване Андрійовичу!

Подумав, що почнуться інші погрози. Але те, що я почув, мене приголомшило. Цього не могло бути, але сталося.

— Правильно робите!

Микола Григорович підвівся, підійшов до мене, потиснув руку і ми розійшлися. Як кораблі в морі. Більше не зустрічалися. Невдовзі він був звільнений з роботи за видання своєї художньої книги.

Підійшов час розпочати розповідь про мою 15-річну полтавську епопею — моє перше і останнє ректорство у педагогічному вузі. Про нього вже в ЦК знали. М. Г. Іщенко про це натякнув. З чого і як усе почалося?

Січень 1972 року видався сніжним і морозним. За вікнами вечірньої пори лютувала завірюха. Зручно вмостившись на кушетці, я перечитував "Працю актора над собою" К. С. Станіславського — мудрого театрального філософа і педагога, насолоджуючись не лише унікальною інформацією, а й затишком у квартирі, створюваним особливим хатнім, родинним теплом і завиванням вітру, муркотінням Оленчиного кота, її щебетанням до матері. Повна чоловіча іділія, у моєму розумінні звичайно. Застрекотів телефон.

— Слухаю вас.

У слухавці після тривалого мовчання:

— Добрий вечір.

— Здрастуйте!

— Не впізнали?

— Скажете!

— Моргун. Ваш дніпропетровський приятель, якщо дозволите.

— З радістю, коли ваша ласка. Звідки ви? Де ви? Як почуваетесь?

— Добре. У Києві. З готелю. Якщо не заперечуєте, давайте зустрінемось. За вами приїде автомобіль. Шофер зателефонує, виходьте.

Звичайно, дніпропетровська зустріч з Федором Трохимовичем мені запала в душу. Його запальний характер навіть у найкоротший проміжок часу залишить слід у душі в будь-кого. Але мене він просто вразив незбагненною для мене переконаністю любові до Землі, до своєї професії. Його розмова з професором Бекаревичем залишила в мені відчуття невідомого для мене світу сприймань і оцінок через призму селянського буття, мені дуже рідного, але повністю не пізнаного через ранню відірваність від нього. В їхньому уявленні Земля була людською істотою, що, як і людина, потребувала захисту, турботи, плекання, любові і фізичної підтримки. Фантасти? А якщо реалісти! Знову телефон, під'їхав автомобіль, і я пірнув у вечірню пітьму моторошного стогнання січневого морозно-сніжного пекла. У салоні розкішного авто затишно і тепло, як у квартирі, тільки набагато ближче до природної стихії. Майстерно маневруючи між снігоочисною технікою, шофер швидко доставив мене у готель ЦК, де зупинився Федір Трохимович.

Обнялися як рідні. Невеликий на зріст, спортивної статури, жилий і пружинистий тілом чоловік видався мені дуже домашнім.

Познайомив мене з жінкою приємної зовнішності, з розумними привітними волошковими очима.

— Олександра Олізарівна — моя дружина. Ось цей, Сашуню, козарлюга, що так збентежив мою душу в Дніпропетровську! Співає, грає, мовить, танцює і трохи філософ. Знайомся, закохаєшся, — звернувся він до дружини.

Мені стало ніяково перед незнайомою жінкою, яка, відчувши мою незручність, швидко встановила рівновагу:

— Федю, не балагур, дай людині оговтатись. Стільки не бачились, а ти жартами кидаєш людину у вир незручностей. Він завжди такий, не хвилюйтесь! Запрошую, Іване Андрійовичу, до столу. Скуштуйте материних піріжечків, ми шойно з Донбасу, з Червоногвардійська.

Федір Трохимович вніс чайник із запашною заваркою, мед у розетках і великі червоні-червоні яблука.

— Скуштуйте, киргизькі. Із саду Чингіза Айтматова.

З часу дніпропетровської зустрічі минуло майже 5 років, за які ми не перекинулися жодним словом, а почувалися, неначе та травнева зустріч тривала. Було по-літньому тепло і затишно у розкішному готельному номері ЦК. Федір Трохимович розповів, що після його від'їзду до Москви з Дніпропетровська він швидко виїхав до Киргизії, де працював Головою Ради Міністрів Киргизстану. Тепер склав свої повноваження і невдовзі матиме роботу в Україні. Яку? Почуєте.

Моя зустріч із подружжям Моргунів тривала майже 3 години. Переговорили про все. Заочно вони познайомили мене із сином Володимиром, який нещодавно одержав диплом психолога, з відзнакою закінчивши психологічний факультет Московського університету, і працює викладачем на кафедрі психології цього славнозвісного вузу, та двома доньками. Старша працює вузівським викладачем англійської мови, а молодша, п'ятикласниця, залишилась у бабусь. Федір і Сашуня — з одного села Червоногвардійського району, побралися у повоєнні роки і тепер докροкували до Києва. Таке знайомство для мене було приємне і вражаюче, передусім за добрий спогад про мене людини, знайомої зі мною впродовж одного дня.

За два дні після вечірньої зустрічі я почув по радіо повідомлення про обрання Ф. Т. Моргуна першим секретарем Полтавського обкому Компартії України. На засіданні Пленуму обкому партії головував В. В. Щербицький. І знову наші дороги розійшлися.

Червненого вранішнього дня почувся міжміський сигнал телефону.

— Доброго ранку! — Знайома пауза.

— Здрастуйте, Федоре Трохимовичу!

— Пізнали?

— Як не пізнати! Давненько не чулися, майже два роки.

— Не до теревень!

— Що ж трапилося зараз?

— Нічого особливого, але є привід зустрітися.

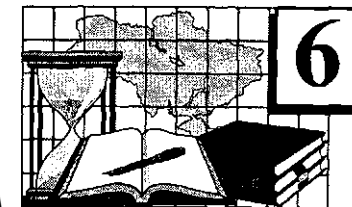
— З радістю. Коли? І, якщо не секрет, який привід?

— За десять днів у Полтаві свято — 800-річчя її заснування. Беріть дружину і до нас. Серед гостей — дніпропетровці, ваші добрі знайомі. Транспорт буде біля вашого будинку.

Залишивши Оленку на дідуся і бабусю, ми з дружиною в день святкування річниці заснування славного міста на Ворсклі з радістю поринули в атмосферу святковості, яку так прекрасно організували полтавчани. Урочистості відбувалися на новозбудованому стадіоні. Шість годин 50 тисяч полтавчан насолоджувалися красою теплового погожого липневого дня і чудовим спортивно-мистецьким видовищем, у якому взяли участь до 5 тисяч виконавців. У прекрасному концерті слухали відомого співака, який розпочинав свою творчу кар'єру з Полтавського драматичного театру — Івана Козловського.

У секторі для гостей поруч з нами були О. Т. Лисенко і М. О. Бекаревич. Ми всі розмістилися в гуртожитку сільськогосподарського інституту. Добрим нашим господарем, у якого ми відбували гостину, був ректор М. О. Добровольський.

Наступного дня дніпропетровську делегацію, до складу якої входив і я, прийняв Ф. Т. Моргун. На цій зустрічі партійний лідер Полтавської області запропонував мені очолити Полтавський педагогічний інститут ім. В. Г. Короленка. Пропозиція була несподіваною і водночас розрахованою на психологічне забезпечення "групи підтримки" близьких мені за переконаннями людей в тому разі, якщо я відмовлятимусь від неї. Я дав згоду.

ПЕРША І ОСТАННЯ СПРОБА КЕРІВНИЦТВА ВУЗОМ

У Полтаві домовилися розпочинати ректорську акцію з 1 вересня — дня початку занять у вузі. Після приїзду до Києва повідомив про пропозицію Ф. Т. Моргуна І. С. Корнієнку, ректорові мого театрального інституту. Він схвально поставився до моєї згоди.

— Пропозиція з "місцевих верхів" кандидатури ректора значно вагоміша у майбутньому для ректора, ніж кандидатура центру, яку треба погоджувати з місцевою владою, — сказав Іван Сергійович. — Ректора вже знають і відповідальність за його невдачі бере на себе регіон. Хоч для самого ректора це набагато важче, бо за прорахунки доведеться повсякчас червоніти перед людьми, які виявили таку високу довіру. Отже, відступати вам нікуди, готуйтесь.

Роздуми ректора для мене були "високою філософією", в яку я не вникав, бо ще, власне, не знав міри ректорської відповідальності і тих функціональних обов'язків, які він бере на себе з призначенням.

З 1 по 5 вересня я виступив з циклом лекцій перед викладачами полтавських вузів та лекторським активом області. Відділ науки обкому і секретар з ідеологічних питань І. Ю. Горобець дали високу оцінку моїм лекторським спроможностям, і в останній день перебування у Полтаві Ф. Т. Моргун підписав подання до Політбюро ЦК Компартії України та до Міністерства освіти про моє призначення ректором. Допоки вивчалися мої об'єктивні і суб'єктивні характеристики, їх відповідність чи невідповідність ректорській посаді, раптом виявилось, що вони відповідають посаді заступника завідуючого відділом культури ЦК, про що вже мовилося. І М. Г. Іщенко натякнув у розмові, що полтавський варіант для мене недосяжний.

В особливостях "олімпійського двору", в інтригах, йому притаманних, я не був обізнаний і ставився до них з "олімпійським" спокоєм.

І коли в кінці жовтня був викликаний на бесіду щодо ректорських справ до заступника завідуючого відділом науки ЦК В. В. Усенко, то моя незворушність її шокувала. Партиїні органи були вирішальними в усіх кадрових питаннях, їх не могли не боятися люди, які прагнули обійняти певні посади. Безсумнівно, властивий більшості страх, що не пройдеш партійний рубікон, відбивався в душах усіх, кого викликали на бесіди, особливо в ЦК. Я був спокійний. Подібна бесіда із залякуваннями для мене закінчилася благополучно. Що мене чекало тут?

В. В. Усенко мала значний стаж партійної роботи, пройшла всі ступені. Працювала першим секретарем райкому в Дніпропетровську. У своєму житті вона, звичайно, багатьом людям допомогла обійняти високі посади, але, не виключено, багатьом і відмовила. Об'єктом відмови став для неї і я.

Тримаючи у руках мою особову справу, не дуже делікатно мовленнєво, з дотриманням етикету "верхнього" і "нижнього" рівнів кастової належності вона чітко і по-особливому зверхньо промовила:

— Чи уявляєте ви собі хоч трохи роботу, на яку так легковажно дали згоду? Ви зовсім не знаєте шкільної освіти! Ви й близько не підходили до неї після закінчення університету! Вперше бачу людину, яка так легковажить у виборі життєвого шляху. Ми відмовляємо проректорам, які більше десяти років працювали у вузі, а тут, бачите, сміливець знайшовся! Ви з міркою театрального інституту хочете готувати вчителів? Та через рік ви пробкою вилетите з цієї посади!

У розмову я не встрявав. Валентина Володимирівна, сприйнявши, певно, мою мовчанку за розгубленість, продовжувала атакувати. З керівника високого партійного рангу вона поступово перетворювалась на розгнівану жінку. Я пильно дивився в її очі, які постійно "вібрували", не витримуючи прямого і, не виключено, іронічного погляду. Це не сприяло її психологічній рівновазі. Моїх же бійцівських якостей вона ще не знала. І уявити собі не могла, що для мене авторитетів, яким би я будь-коли змовчав, не існувало. Більше того, зовсім забула, або змушена була забути, що в даному разі вона атакувала не мене, а партійну особу, значно вищу за неї рангом: першого секретаря обкому, члена ЦК. Цим вона висловлювала негативне до нього ставлення ЦК чи перших осіб ЦК. Закінчила Валентина Володимирівна перший раунд атаки урочистим підсумком:

— Ви негайно повинні зняти свою кандидатуру на посаду ректора!

Моя атака на ЦК в особі представника відділу науки розвивалася спокійніше, але жорсткіше.

— Валентино Володимирівно! Я навіть уявити собі не міг, що мене, члена партії, секретаря партійної організації вузу, у вищому партійному органі сприйматимуть за соплякуватого хлопчиська. Ви можете ставитись до мене як до людини, як до науковця як вам заманеться. Але як до члена партії ставтеся бодай статутно. Так от, цей хлопчисько, якого ви так принижуете, стане ректором і за декілька років змусить вас особисто констатувати: серед усіх педагогічних вузів Радянського Союзу рівних Полтавському немає. Передусім через те, що його репрезентуватимуть, завдяки мені, найвидатніші педагоги світу, випускники цього інституту А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський. Ганьба інституту і відділу науки ЦК, що до цього часу ніхто їх не згадує як полтавців, не розвиває їхню блискучу філософію освіти в історичному контексті. А щодо відмови від посади ректора вирішуйте ви. Зателефонуйте Ф. Т. Моргуну і скажіть, що вас не влаштовує його кандидатура на посаду ректора.

Наша розмова швидко "подобрішала". Валентина Володимирівна при всіх її бійцівських якостях потрапила в лещата. Вона не могла не відчувати, що моя "знахабність" є результатом консультацій полтавського секретаря обкому. Він партійний істеблшмент знав досконало і все передбачив до найменших подробиць. Навіть запропонував розхожий серед високих партійців метод самозахисту і самозаспокоєння, не досить етичний і статутний, але "тихий". Тримай руки в кишенях і, якщо робитимуть тобі зле, крути дулі обома руками. Слово честі, у розмові з Валентиною Володимирівною мої руки були з переплетеними пальцями на столі. Красиву і вольову жінку треба завжди вивчати, захоплюватись нею, не вдаючись до маніпуляцій, що я з приємністю і робив. А щодо оригінальної поради секретаря обкому — мені ще буде кому дулі крутити.

Розмова закінчилася безрезультатно.

— Ми ще поміркуємо, як з вами бути, — підбила підсумок зустрічі товаришка Усенко (слово "пані" ще не вживалося).

ЦК очікував реакції Ф. Т. Моргуна. Вона не могла забаритися. Маючи всі телефони першого секретаря, я відразу з ним зв'язався і в деталях доповів про розмову у відділі науки, не загубивши навіть мовленнєві відтінки нашої розмови. Така була з ним домовленість ще у Полтаві. Ніхто з київських лідерів не міг збагнути, звідки вітер віє. Хто веде Зязюна? Які зв'язки між Моргуном і Зязюном?

Вислухавши мене за годину після зустрічі в ЦК, Федір Трохимович перепитав, звідки я телефоную, і записав мій телефон. Я перебував у

партійному бюро інституту. За декілька хвилин секретарка першої приймальної зв'язала мене із секретарем:

— Слухай мовчки розмову! На телефоні буде В. Ю. Маланчук.

Зараз я можу відтворити цю розмову в деталях, бо я вперше чув розмову двох партійних лідерів найвищого рангу.

Після взаємних привітань Федір Трохимович виклав секретарю ЦК своє бачення проблеми Полтавського педінституту. Пізніше він опише свою оцінку ситуації, в яку потрапив волею випадку і я, в книзі "Поле без плуга". Але в даному разі він підсумував розмову так:

— Ваш відділ науки абсолютно безликий в оцінці повної бездіяльності відділу науки Полтавського обкому і колишнього ректора педінституту. Кандидатуру на посаду ректора я знайшов особисто, відповідаю за неї також особисто і прошу не заважати ні відділу науки, ні Міністерству освіти з його просуванням у затвердженні.

— У мене особисто проти кандидатури Зязюна, — сказав В. Ю. Маланчук, — заперечень немає. Ми його запрошували на роботу у відділ культури ЦК. Він відмовився у зв'язку з тим, що дав згоду на Полтаву. Його дуже добре характеризують і я підтримую ваш, Федоре Трохимовичу, вибір.

Після того як Валентин Юхимович поклав трубку, Федір Трохимович сказав:

— Це, друже, лише початок. Тримайся! І роби те, що я тобі радив з кишнями. Бувай!

Міністр народної освіти, у підпорядкуванні якого були педагогічні вузи, викликав мене на бесіду 12 листопада. О. М. Маринич, добра і чуйна людина, яку я знав по університету як декана географічного факультету і який пам'ятав мене по нашій спільній роботі з організації будівельного цілинного загону географів, був уже добре поінформований про висування Моргуна. Перед ним на столі лежали мої публікації і серед них — перша монографія про естетичний розвиток особи, яка вийшла друком у 1972 році. Не вдаючись до зайвих розмов, Олександр Мефодійович дипломатично висловив своє ставлення до подій навколо Полтавського педагогічного інституту:

— Ми в міністерстві не можемо не підтримати пропозиції першого секретаря обкому. Однак, Іване Андрійовичу, звітувати вам доведеться перед міністерством. Людина ви вольова і рішуча, вирішили Київ міняти на Полтаву, що в життєвій практиці майже не спостерігається. Певно ж, і квартиру треба повертати міськвиконкому?

Міністерство вам допомагатиме, не сумнівайтесь. В одному буде важко — у будівництві інституту. Полтавці зробили проектну документацію, але коштів не реалізують. Практика будівельної цілини вам у Полтаві знадобиться. Я особисто оцінюватиму ваш успіх чи неуспіх стосовно реалізації капіталовкладень, виділених міністерством у будівництво. Наказ міністерства про ваше призначення ми видамо після позитивного рішення колегії Міністерства вищої і спеціальної середньої освіти СРСР. Бажаю успіхів у Москві. Документи вже відправлено.

Визначеність міністра у будівельних, а не в навчальних планах, мене трохи збентежила. Хіба ректорові підпорядковується будівельний трест? Я ж не міг знати, що діяльність міністра народної освіти на теренах київського олімпу передусім оцінювалася за успіхи у будівництві дитячих садків, шкіл, педагогічних училищ та інститутів. Знайшли крайнього!

Москвичі розгляд моєї справи дотягли до січня. Я продовжував працювати доцентом театального інституту і від Полтави не відмовлявся, а Федір Трохимович вичікував, як він висловився, щоб нападати і перемагати. Нарешті, під лютий мене знайшли українські міністерські чиновники, повідомивши про колегію найвищого освітнього органу СРСР. У Міністерстві освіти в Москві мене прийняв перший заступник міністра Ф. Г. Паначин. Претензій до мене не мав, але сказав, що міністерство В. П. Єлютіна ставиться до учительського міністерства з упередженістю і просив мене відповідно підготуватися та сміливо відповідати на будь-які запитання.

Перед колегією мене запросила на розмову заступниця Єлютіна А. П. Шапошнікова. Вона відала вузами. І мені ще раз довелося вислуховувати характеристику і оцінки моєї персони абсолютно в ідентичних повтореннях екзекуції в ЦК України. І молодий, і незрілий, і театрал, і "сільгоспник", і взагалі нікчема та пройдисвіт, якому бракує совісті відмовитися від "тепленського" містечка. Ну, прямо — від корита! Так і хотілося сказати, що і свині люблять їсти.

Вироблена разом з Федором Трохимовичем тактика зводилася до абсолютного невтручання в оцінки всіх осіб, що зустрічатимуться зі мною у Москві, щоб не викликати провокаційних заяв на колегії. Погоджуватися треба було з будь-якими оцінками, не вступати в дискусії. Тут найкращий засіб — руки в кишнях. Певно, секретар обкому готував усім моїм опонентам остаточний, сюрпризний удар.

4

На колегії мою кандидатуру представляла Алла Петрівна. Тут вона була стриманішою і ухопилася за одну деталь мого послужного списку, мовляв, дуже часто переходив з одного робочого місця на інше, чітко не визначився в інтересах, освіту і проблеми вчителя знає лише як учень середньої школи і т. ін. Міністерство народної освіти України поспішно визначилося з кандидатурою на посаду полтавського ректора. Не звертаючись до мене і не надаючи мені слова, міністр закінчує: відмовити. Мені відразу ж вручили рішення колегії, завчасно підготовлене, щоб уже принизити мене остаточно.

Мене вже цікавило питання не відмови, а як виходитиме Федір Трохимович із цієї пікантної ситуації. Вона здавалася безвихідною.

Знайшов я Федора Трохимовича у Києві, в готелі ЦК. Після Пленуму ЦК він готувався від'їздити до Полтави.

— Знову ми з тобою, Андрійовичу, впіймали облизня. Але завтра його матимуть усі наші опоненти. Чекай у готелі до того часу, поки я з тобою не зв'яжусь. Про переміну місця знаходження інформуй дівчат з моєї приймальні.

У номері готелю "Університетський" о 9-й годині ранку почувся телефонний зумер. Секретарка приймальні зв'язала мене з Ф. Т. Моргуном.

— З міністром я щойно переговорив. Твердий, як граніт. Згоди на затвердження вас ректором не дає. Тихенько слухайте, як розвиватимуться події.

Повторився київський варіант мого підслуховування лідерів все-сильної партії, які вирішували справи імперії телефонними розмовами. Долі людей у цій імперії залежали лише від них. Один із цих лідерів волею випадку благоволив до мене і я поступово підбирався до висот кар'єри. Певно, і мій знайомий дібрався до лідерства лише завдяки підтримці людей, які добирали кадри на свій смак і розсуд.

У телефонній слухавці почулося:

— Доброго ранку. Турбує вас перший секретар Полтавського обкому партії Моргун. Звернулись до вас зумовили такі обставини. — Короткий їх виклад. — Щойно переговорив з міністром Єлютіним. Як гора незворушний. Майже рік педагогічний інститут без ректора. Півроку пробиваю кандидатуру — нічого не виходить.

Московський співрозмовник підключив Єлютіна:

— Нашу розмову чує Моргун, перший секретар Полтавського обкому. Він мені сказав про вашу відмову у призначенні ректора.

— Так, я з ним щойно розмовляв. Щоправда, я йому не сказав однієї деталі: на відмові наполягає відділ науки ЦК України. Характеризує кандидатуру як випадкову.

— Ви знаєте, що це кандидатура першого секретаря обкому?

— Ні, не знаю!

— О котрій годині завтра зможете зустрітися з Зязюном?

— О 8-й ранку.

— Поінформуйте мене про результати. Федоре Трохимовичу, є питання до мене чи Вячеслава Петровича?

— Немає.

— Телефонуйте. Обнімаю. Бажаю здоров'я.

Федір Трохимович сказав, що його співрозмовником був завідувачий відділом науки ЦК КПРС, академік С. П. Трапезніков.

Я собі подумав, які ж суперечності існують в самій партії, коли особистісні амбіції стають на заваді вирішення не лише кадрових, зокрема такого дрібного, як моє, питань, а й питань інших, державної ваги. Що тут сказати? Можливо таке: і "боги" — люди. Але скільки треба культури і людяності, щоб вони — "боги" не ставали провокаторами. Не підставляли своїх колег по партії виконувати цю підлу, провокаторську функцію. Адже історія засвідчує сталу закономірність: влада без провокацій неможлива. Політична система Радянського Союзу в особі єдиної партії, перебравши на себе владні функції, вимушена формуватися і розвиватися на провокаціях, не-підвладних критиці. У цьому не лише трагедія самої партії, а й усієї її психології і педагогіки у такій духовній сфері, що довгий час в'їдалася у підсвідомість кожної людини: комуністичне виховання особистості.

За кілька хвилин після розмови з Федором Трохимовичем з приймальні мене повідомили про зустріч з Єлютіним. Рівно о 8-й ранку наступного дня я постукав у двері кабінету В. П. Єлютіна. Він вийшов з-за столу, привітався за руку, сів навпроти мене за столиком для відвідувачів і сказав:

— Я уважно переглянув вашу особову справу і прошу вибачення за позавчорашнє поспішне рішення колегії. Прошу вас повернути його у загальний відділ. Ви причетні до педагогіки і вчителя завдяки своїм публікаціям. Вас безпідставно звинуватили у зміні місць роботи, тут усе виправдано підвищенням по службі чи переводами. Одне слово, на лютневій колегії міністерства ми підтримаємо вашу кандидатуру на посаду ректора Полтавського педагогічного інституту. Ще раз прошу вибачення.

Спокійним, врівноваженим, благополучним і задоволеним я повертався до Києва. Другого дня, зустрівшись з І. С. Корнієнком, прийняв від нього співчуття про відмову мені у ректорстві колегії міністерства. Його повідомили про це з відділу науки ЦК. Я розповів йому про рішення колегії і про останню розмову з міністром Єлютіним. Він мудро сказав:

— Без втручання Моргуна не обійшлося!

Наприкінці лютого колегія Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти СРСР затвердила мене ректором Полтавського педагогічного інституту, а 3 березня 1975 року, у день мого 37-річчя, мене представляли колективу інституту як ректора.

До Полтави ми прибули ранковим поїздом і до готелю "Київ" добиралися пішки. Мене мав представляти колективу інституту від міністерства заступник начальника управління вузів Г. М. Коберник. Розмістилися у затишних номерах, перепочили і неспішно помандрували до садиби І. П. Котляревського. О 10-й годині я зв'язався з приймальною, з'єднали з Федором Трохимовичем Моргуном.

— Хто представлятиме вас з міністерства?

— Заступник начальника управління вузів.

Тривала мовчанка у слухавці. Нарешті:

— Добре. О 14-й годині будьте в кабінеті ректора. Представлятиму я.

Як правило, представлення ректора відбувається за участю міністра чи його заступників. Але я, мабуть, так набрид міністерцям за півроку митарств із призначенням, що вони вирішили піднести мою "ректорську величність" професорсько-викладацькому складу інституту найнижчим посадовим чиновником. Це відчував і Георгій Миколайович. Він мене втішав:

— Я дуже легкий на руку. Моя присутність тут вам не зашкодить. Ви запишете перший у своїй біографії випадок представлення ректора заступником начальника управління. Такого ще в міністерстві не було. Я вірю у вашу, Іване Андрійовичу, зірку.

До цього часу при зустрічах ми розпочинаємо розмову з його такого далекого, але водночас і такого близького благословення.

О 14-й годині в актовому залі Ф. Т. Моргун представляв мене викладачам інституту як ректора. Немає необхідності повторювати його бачення тодішнього і майбутнього становища інституту. Але входження моє у внутрішній світ викладачів, проникнення поглядом в їхні очі відгукувалось у мені їхніми болісними переживаннями. Мо-

жливо, виникало побоювання нового керівника: що він може утнути з їхньою долею? Можливо, невпевненість у власних силах здолати рубіж педагогічно-наукового поступу: як важко і кому ми потрібні? Радості в очах викладачів не спостерігалось. Перекоаний, що моє звертання до них наданим мені словом багато їм втіхи не принесло. Однак вони почули від мене тезу, від якої я не відступився жодного разу: успіхів ми будемо досягати наявним складом викладачів. Удень і вночі я для ваших послуг.

Після представлення ми з Георгієм Миколайовичем зайшли до ресторану "Театральний" і за обідом випили по бокалу шампанського. Він почув від мене не лише подяку за представлення, а й про день народження новоспеченого ректора. Такій незвичній випадковості він широко подивувався і від душі мене поздоровив.

У перший день моєї ректорської роботи з проректором з навчальної роботи В. П. Мирним ми розпочали огляд господарства. Я відвідав усі кафедри і познайомився з лаборантами. Мене вразила байдужість і лаборантів, і викладачів щодо їхнього перебування у брудних, запорошених приміщеннях. Вікна так просякли пилюкою, що сонячні промені не проникали у приміщення, заломлюючись у барханах на склі. Це я помітив ще під час мого представлення в актовому залі. Поламані, обписані студентською творчістю стільці, пилюка на підвіконнях, брудні та пожмакані штори на вікнах не навіювали навіть думки, що тут дбають про естетику та власне здоров'я. Парти й стільці в аудиторіях густо розписані всілякими непристойностями, якими непоодинокі наділялись професори і доценти. Паркетна підлога брудна. І над усім цим — стійкий запах туалетів, неначе це не інститут, а занедбаний нужник біля колгоспної контори, до якого ніколи не заглядає пан голова. За справами, бачте, ніколи й до туалету забігти!

Наступного дня своє господарство показувала проректор з господарської роботи В. В. Чухутіна. Готовий проект на будівництво навчального корпусу зреалізований на початковій стадії. Окреслений набув нульовий цикл, але будівельників у тресті "Полтавпромбуд" на педінститут не вистачає, бо будується новий обком партії, шефом якого є сам Ф. Т. Моргун, а також приміщення проектного інституту, шефом якого є голова облвиконкому Г. І. Пуденко. Минулого року використано 20 % коштів, а в цьому році поки що не використано жодної копійки. Виділені кошти на проектні роботи спортивного комплексу, ідальні не освоєні; заплановано також підготувати

документацію на три гуртожитки на 1500 місць. До них ще руки не доходили. Кошти, виділені міністерством на 12-ту статтю (придбання інвентарю, навчального обладнання тощо), використано минулого року на 40 %, а невикористані повернуто до бюджету. На господарські витрати гроші є, але купувати на них нічого. У Полтаві проблема з фарбами, з пастами для натирання підлоги, з хлорою, з відрами, з ганчір'ям і т. д., і т. п.

Ще один день я витратив на ознайомлення з проблемами наукового сектору інституту, який представляв проректор Ф. М. Неборячок. Публікацій у викладачів негусто — ніде публікуватися. За два роки в інституті не було жодної республіканської чи союзної конференції, обходилися річними підсумковими конференціями інституту. Програма наукової підготовки кадрів існує, але за останні роки захистів дисертацій не було. За останнє десятиліття жодна докторська дисертація викладачами не захищена. До аспірантур Києва і Харкова є намір рекомендувати наших викладачів. Із 360 викладачів 42 — кандидати наук, доценти, 4 — доктори наук, професори. Доктори наук пройшли за конкурсом, бо надавались належні умови, зокрема комфортабельні квартири.

Напередодні жіночого свята мене запросили організатори на урочисті збори та святковий концерт. Секретар партійної організації інституту, завідуючий кафедрою педагогіки В. С. Пелипець відкрив урочисті збори. Внутрішній радіовузол включив платівку з Гімном Радянського Союзу і України до початку і після закінчення урочистостей. Концерт справив на мене добре враження: розпочала концерт хорова капела — єдиний художній колектив в інституті. Залишився задоволений солістом — студентом історичного факультету Михайлом Герасименком, який відбув стажування при хорі Г. Верьовки у Києві.

На часі була зустріч із секретарем партійного бюро В. С. Пелипцем. Досі відчуваю незручність і мою, і мого колеги, бо я висловив перші враження, не досить для мене втішні, і почув таке:

— Та це Ви, Іване Андрійовичу, з Києва, зі столиці і маєте ці столичні мірки і науки, і чистоти, і будівництва. Звикнете до нашого життя і не дивуватиметесь нашій провінційності. Тут свої закони.

— Не відчув я в інституті, Володимире Степановичу, і це для мене найприкріше, не те що культу, а навіть уваги до А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського. Немає музейних кімнат, немає ніяких відзнак, що вони тут навчалися. Чому так?

— А ви що, справді вважаєте, що Макаренко — великий педагог? Та це ж працівник тюрми! Тюряжна педагогіка в нормальних освітніх закладах, тим більше у вищих, не повинна культивуватись. А щодо Сухомлинського, то він більше писав, ніж робив насправді. У нас тут є декілька ентузіастів, але я особисто не поділяю їхніх захоплень. Треба робити сучасну комуністичну педагогіку!

— Щодо останнього — я не заперечую. Але з ким і як? І чи можна у такому несусвітньому бруді? Чи комунізм і свинюшник сумісні поняття? Добре, Макаренка і Сухомлинського ви зневажаєте. А Короленка, Верховинця, Кондратюка? Бачу, що у вас до цього не доходили руки.

Я висловив прохання Володимирові Степановичу знайти найближчими днями час і побувати зі мною у студентів, які мешкають у гуртожитку. Він люб'язно погодився і, думаю, був з того, як і я, незадоволений. Та ж грязюка, пилюка. На кухнях — антисанітарія, в кімнатах — не краще.

Чутки про ректорські відвідини поповзли по інституту. На прийом до мене без моїх запрошень прийшли декани історичного, філологічного, фізико-математичного і біологічного факультетів. Не даючи скороспілих оцінок побаченому, для кожного з них я призначив день, який вони присвячували мені, точніше, моєму перебуванню на факультеті. Закінчувалися відвідини розмовою за чашкою чаю якщо не в декана, то в ректорському кабінеті. Я не дозволяв собі якихось нетактовностей, негативних оцінок їхньої роботи, але у мене були несподівані запитання, на які вони часто-густо не відповідали так, як би їм хотілося при першому знайомстві з ректором. Йшлося про студентів-сиріт, напівсиріт, про наукову роботу, про роботу студентів у бібліотеках міста, про участь у художніх колективах і скільки їх є на факультетах, про традиційні факультетські свята, про педагогічні принципи Макаренка і Сухомлинського, які реалізуються на факультеті, про наукову роботу самих деканів, про зустрічі з батьками студентів і ще десятки несподіваних запитань. Кожного з них я попереджав, що ця наша розмова віч-на-віч залишиться між нами і деканові необов'язково все знати. Але були й такі запитання, що стосувалися обов'язкової деканської обізнаності, однак чітких відповідей я на них не діставав. Зокрема, декани не цікавились роботою студентів у бібліотеках, тим, хто з них не записаний у відділі художньої літератури, хто прочитав найбільше художньої літератури. Ну навіщо все це знати деканові? Справді, не треба. Але я також не

виявив і інших форм діяльності деканів, які зближували б їх зі студентами, за винятком декана біологічного факультету А. П. Карішина. У ньому я відразу відчув щось мені рідне і близьке, споріднене з історико-філософським факультетом, з його деканом П. М. Овчаренком. І не помилився.

Зустрівся я й з ентузіастами-педагогами, про яких мені натякнув В. С. Пелипець і переконань яких він особисто не поділяв. Викладачі кафедри педагогіки Н. М. Тарасевич, І. Ф. Кривонос, Н. М. Базилевич були по-справжньому закохані у творчість Макаренка і Сухомлинського, але підтримки не діставали і виходу за межі інституту з прекрасними педагогічними ідеями велетнів світової педагогіки не мали. На цій зустрічі вони погодилися з моєю думкою про педагогічну майстерність як навчальний предмет у педагогічному вузі (подібно до сценічної майстерності в театральному) і схвально поставилися до мого прохання розробити програму такого курсу та перші прикидки її реалізації в інституті. Програма має бути готова до березня 1978 року — 90-ї річниці від дня народження А. С. Макаренка, з методичним забезпеченням основних тем і практичних занять. Зауважу принагідно, що А. С. Макаренко першим з вітчизняних педагогів поставив проблему педагогічної майстерності і блискуче її зреалізував теоретично і практично. Йому й присвячувався цей уперше осмислюваний, з невпевненими кроками до реалізації навчальний курс у педагогічних навчальних закладах Радянського Союзу.

Щоб дістати повне уявлення про організаційну, навчально-методичну, наукову, психологічну атмосферу в інституті, мені залишилося зустрітися із завкафедрами і студентами.

Від завкафедрами я отримав викладену на одну сторінку відповідь на моє єдине запитання: як науково прогресуватиме кафедра впродовж наступних п'яти років існування щодо захисту кандидатських і докторських дисертацій? Жодна з кафедр не бралася за підготовку бодай одного доктора наук у наступне п'ятиріччя. Не густо було і з кандидатами наук.

Розпочалися мої зустрічі зі студентами. Факультету у післянавчальний час я відводив дві години. На зустріч запрошувалися декан і студенти II—V курсів. Ще дві години я відвів студентам-першокурсникам усіх факультетів.

Перша зустріч — зі студентами-істориками у колишній інститутській церкві, з прекрасною акустикою, з гарною архітектурою. Тепер тут відбувалися інститутські вчистості, зокрема й зустріч з новим ректором. Декан доповів про факультет, про успіхи у минулій

академічній сесії. На факультеті навчалось близько чотирьохсот студентів. Після декана з промовою до студентів звернувся я:

— Моє перше звертання до вас буде обмеженим у часі. Передусім тому, що ви педагоги гуманітарного профілю і вас не здивуєш будь-якими педагогічними ноу-хау. Одначе як нова людина у вашому інститутському колективі звертаюсь до вас по допомогу. Я відвідав усі ваші аудиторії, бібліотечний зал і скрізь помітив якусь психологічну неврівноваженість: студентська рука пише не в зошиті, а на партах, столах, на стінах, на дверях. Написано багато непристойностей про ваших колег-педагогів. Допоможіть мені навести чистоту в аудиторіях вашого факультету і в актовому залі (колишній церкві), який прилягає до вашої території. Подивіться навколо: невже вам приємно перебувати в такій грязюці? Подивіться на спинки стільців, на яких ви сидите. Підніміть руку, хто бачить чисту спинку стільця. Не бачу таких у залі. Хто хоче мені й деканові допомогти, залишіться у залі. Хто не бажає, можете бути вільними.

Із зали:

— Ми що, прийшли в інститут навчатися на асенізатора?

— А ви що, очікували на ректора-асенізатора? Чи бодай на такого лайдака, що штанці вам у туалеті зніматиме і ще щось робитиме? У кого ще є які запитання?

Мовчанка.

Надаю слово деканові.

— Хлопці і дівчата! Мені соромно не перед ректором і не перед вами, моїми студентами. А перед собою, своєю совістю передусім. Десятки разів хотів звернутися до вас із приводу наведення порядку і не наважувався це здійснити. Працюватиму з вами. В актовій залі прошу залишитися студентів груп 1-21 та 1-23. Останні групи...

Декан назвав аудиторії і визначив завдання. У цей час господарська частина перед актовим залом виставила достатню кількість відер, швабр, миючих засобів, фарб кольору парт, що швидко висихають. Усе було закуплено на другий день після моєї зустрічі з ректором із господарських питань.

Шкребли парти, мили вікна, натирали підлогу, знімали штори для прання і прасування. Очі різала хлорка, дихати було важко, але запах туалету вже не відчувалося. Як відомо, театр починається з вішалки (К. С. Станіславський). Полтавський інститут зразка 1975 року розпочався з туалетів (так робив А. С. Макаренко). І нехай мені хто

скаже: це — диктатура, це — автократія! Я відповім запитанням: а ви що, хочете нужникової демократії?

О 8-й годині вранішнє сонце віддзеркалювалося від чистих шибок, окреслювало контури чистеньких стільців і парт; жодного напису на партах і столах; випрасувані штори посміхалися; паркет виблискував, відбиваючи постаті онімілих від здивування професорів і доцентів, які поспішали на першу лекцію. А в цей час декан історичного факультету наливав запашного чаю в абсолютно чистому й охайному кабінеті своїм колегам, викликаним мною для екскурсії, яку проводив господар по своїй території. Всі кафедри факультету перетворилися на чистенькі гніздечка охайних птахів. А з актові зали не хотілося виходити, так там було приємно. До речі, в ній дуже гарна енергетика.

Через день я побував на всіх факультетах. Такі неприємні слова, як пилюка, бруд, антисанітарія, запах туалету, зникли з лексики нашого чудового навчального закладу.

Двічі на рік я взяв за правило зустрічатися зі студентами всіх факультетів інституту. Особливо зустрічався з хлопцями для чоловічої розмови і з дівчатами для розмови як батька з доньками. Мені було нелегко це робити фізично. Але я отримував задоволення від того, що студенти знаходили час для зустрічей зі мною. Ніхто з ректорів цього не робив і не робить! Ректорові, до речі, і робити цього не потрібно. Ректорське начало у мені переборювалось педагогічним, учительським. Я завжди вважав і вважаю, що ректор — педагог № 1. (Як директор школи чи педагогічного коледжу. Як зазвичай чи завблвно. Як міністр.) Студенти повинні в ньому бачити найкращого лектора, найкращого науковця, найкращого організатора, найбойовитішого захисника їхніх інтересів і... найгіршого диктатора. Все це, поєднане в одній людині, уможливорює педагогічний авторитет. Не йдеться про тенденційне диктаторство чи психопатію цього суб'єктивного стану. Йдеться про ініціативу першої особи, яка на другий день має стати набутком чи колективу в цілому, чи окремої мікрогрупи, яка зробить із часом цю ініціативу необхідною для великої групи людей. *Але ініціатива повинна ожиттєвитись обов'язково і стати необхідністю для життя людей, з якими перша особа працює.* Це досягається постійною *наполегливістю* ректора у досягненні позитивного наслідку від його ініціативи, яку я й класифікую як диктат.

Диктатура чистоти, найліпшого санітарного стану в інститутському середовищі для фізичного благополуччя кожного студента і

викладача — моє перше і найосновніше ректорське кредо. Я його взяв у А. С. Макаренка. Я його дотримувався щоденно. Я його вводив у свідомість кожного студента як неодмінну потребу його життя, подібно, наприклад, до чищення зубів перед сном і після сну.

Можу запевнити читача, що тисячі гостей з усього Радянського Союзу, які згодом бурхливою річкою потекли до Полтавського педагогічного інституту, були вражені і захоплені ідеальною чистотою в приміщеннях. Зробити це спеціально для свят чи гостей неможливо. Дякую уклінно за це історичним піонерам — історичному факультету, його студентам-асенізаторам!

Рівно через місяць на зборах викладачів я виступив з ректорською програмою ідей та їх реалізації щодо виведення інституту на рубіж вищого навчального закладу з найсучаснішими технологіями підготовки вчителя. Ми не прагнули першості серед вузів, ми прагнули нових ідей та їх матеріалізації, ми прагнули нової психології ставлення до професії вчителя. У моїй душі завжди жила істина древніх: "Нічого нового під місяцем!". Нове — це давно забуте старе. І то — правда! Найяскравіші уми людства мали доволі вільного часу, щоб виробляти нові ідеї. Не вистачало часу ці ідеї зреалізувати. Звернемося до наших попередників, до минулого. Воно завжди наповнене майбутнім. Та таким віддаленим у часі, що його можна ожиттєвлювати лише крихтами і поступово, перманентно, обережно і позитивно. Лише три педагоги, і два останні з них випускники полтавського, нашого навчального закладу, К. Д. Ушинський, А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський, так багато написали, видали стільки цікавих ідей, що кожна з них, втілена в життя, є багатством нового і ще незнаного. Усі мої ідеї були їхніми.

Я просив підтримати 10 принципів, які висунув основоположними передусім у контексті цілепокладання з поступовим уможливленням їхньої життєвості у переконаннях кожного з нас.

1. Найгуманніше ставлення викладачів до студентів і студентів до викладачів за вічним, золотим правилом етики: стався до іншого так, як бажаєш, щоб ставився до тебе (кантівський імператив).

2. Педагог як учитель — взірць моральності для студентів, приклад для наслідування у професійному самовдосконаленні.

3. Процес навчання в інституті — розвиток потреби на самонавчання, самовдосконалення.

4. Інститут — центр культури міста Полтави і області.

5. Інститут — центр гуманітарної науки Радянського Союзу з впровадження у життя гуманістичної педагогіки А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського.

6. Педагогіка — мистецтво (К. Д. Ушинський), його творення — індивідуальний розвиток педагогічних можливостей кожного студента (формування педагогічної майстерності — А. С. Макаренка).

7. Основа духовності — Краса і Добро ("філософія серця" Г. С. Сковороди), основа наукового пошуку — Істина.

8. У поєднанні Істини, Краси і Добра відбір учнівської молоді на учительську професію за "спорідненою працею" (Г. С. Сковорода).

9. Основа конкурсних іспитів в інституті — творча співбесіда на виявлення педагогічної обдарованості.

10. Плекання гордості кожного викладача і студента за належність до вузу, відомого у світі педагогічними талантами, постійне вболівання особистим життям і особистою творчістю за його авторитет у місті, в області, в Україні, в Радянському Союзі.

Принципи, як бачимо, загальні, але деякі з них, надто для того часу, революційні, особливо восьмий. Та й інші, у моїй свідомості вибудовані у систему, за декілька років мали зробити вибух і бодай розпочати розхитування тієї байдужості, якою вузи, особливо педагогічні, були переповнені.

Особливістю закінчення мого виступу було те, що я зачитав присутнім першу анонімку, в якій йшлося про те, що посаду ректора обійняв родич Моргуна (їхні жінки — рідні сестри). Невідомо, звідки він приплентався до педагогіки, кажуть, був ветеринаром і диплом на нього має. Де він Моргуном видряпаний і які йому послуги надаватиме — відомо. Просимо забрати від нас цього диктатора, бо раніше на роботу ми йшли як на свято, то тепер — як на каторгу. Примушує з дому брати ганчірки, мило, відра і замість лекції зобов'язує мити його кабінет, бо кожного вечора організовує там оргії із студентками.

Я пообіцяв зборам і надалі всі анонімки зачитувати. І робив це справно, нудно і довго, бо посипалися вони в усі керівні органи Радянського Союзу, і особливо в ЦК Компартії України. Десятки комісій їх перевіряли, змушували мене писати пояснення. Комісіям я сказав, що пояснення писатиму лише на листи з підписом. Жодного пояснення на анонімки не написав, чим дуже комісіянтів гнівив і вони з обуренням писали: пояснення давати відмовляється.

Щоб до анонімок більше не повертатися, розповім про одну, особливу, адресовану В. В. Щербицькому, на яку він написав резолюцію відділу науки: вивчити, прийняти рішення. Знову ж, родич Моргуна. Організували нічний клубик з червоним ліхтарем по вул. Репіна, розкошуються горілкою і студентками. Перевіряти анонімку прибув до інституту інструктор відділу науки П. В. Фесюк. Показати мені анонімку не може, бо там підпис першого секретаря. Невідомо, як я себе поводитиму. Писати підтвердження чи спростування потрібно, бо "справу" треба закривати. Щось Петро Васильович від мене хоче, але не знає як зробити, щоб і сіно було ціле, і вівці ситі. Зв'язуюсь з Федором Трохимовичем, він викликає до себе П. В. Фесюка і мене, читає анонімку, зв'язується при нас із секретарем ЦК з ідеології і влаштовує розмову не на користь анонімок.

— Продовжується щодо ректора політика, розпочата при його призначенні і яку підтримує ЦК. Як тоді, так і тепер ви не довіряєте особисто мені. Лише з вашого відома анонімка потрапила на стіл до Володимира Васильовича. Вгамуйтеся і дайте можливість мені і ректорові працювати.

Анонімних претензій відділ науки ЦК більше мені не пред'являв, але й особливої "любові" я від нього не відчував. Можна уявити, яких поневірянь зазнали інші ректори без захисту перших осіб. Таких була більшість. Вони змушені були весь час рівноважити на лезі бритви, щоб подібні анонімки не з'являлися. Тому й ініціативи не виявляли. "Тихе болото" було вигіднішим для виживання. Ініціатива з місць, особливо з порушенням усталених стереотипів, не підтримувалась, бо начебто принижувала достойників-ідеологів партійного олімпу. Вони взяли на себе обов'язок керувати всім і вся і поступово підводили себе й партію до знищення, що невдовзі й сталося. Їхня педагогіка мала єдину назву: педагогіка трагедій. Ця педагогіка зла завжди існувала у конфлікті з педагогікою добра як її протилежність. Мої зусилля, як і багатьох подібних до мене комуністів, робити добро людям, а отже, й комуністичній системі, ставили мене на бік супротивників, а то й ворогів цієї системи.

Від першого секретаря обкому Ф. Т. Моргуна, як жоден з ректорів педагогічних вузів Радянського Союзу, я мав рішучу підтримку своїх ідей і своїх педагогічних дій. Я не боявся опонентів. Я мав можливість з ними полемізувати і захищати своє бачення підготовки вчителів. Лише завдяки цій підтримці Полтавський педагогічний інститут здобув всесоюзне визнання.

Кожна хвилина мого часу була заповнена турботами і роботою. Мені треба було розкрутити маховик здобування результатів бодай невеликих, але реальних і поступово нарощувати оберти. Треба було знаходити виконавців серед тих моїх колег, які обіймали посади і до цього спокійно собі існували. З першої зустрічі мої колеги знали, що я не залишу поза увагою невиконання бодай дріб'язкового доручення. Більше того, я вимагав результативності у виконанні своїх безпосередніх обов'язків. Кожен мав спланувати роботу на день та на сім днів тижня і доповісти про її виконання. Кожен також мав на тиждень одне ректорське завдання. Такого навантаження не витримали два декани: філологічного факультету Г. Т. Міщенко і фізико-математичного — В. Ф. Гур'єв. Вони були пенсійного віку і залишилися працювати на кафедрах доцентами.

Молоді декани, кандидати наук, доценти О. Д. Бондаревська і О. П. Руденко, включилися у справу з виданням наказу про призначення. Вони закінчили Полтавський педінститут, аспірантуру Київського університету, корінні полтавці, із селянських родин, добре знали і міську, і сільську школу. І швидко здобули авторитет серед викладачів і студентів як керівники факультетів.

Старожилом в інституті був декан біологічного факультету А. П. Каришин. За все життя у його трудовій книжці єдиний запис — про прийняття на роботу до Полтавського педінституту. Закінчив він його у довоєнні роки. Пройшов війну солдатом, повернувся до інституту, очолив факультет і був для студентів справжнім батьком. Вони завжди копошилися навколо нього, як курчата біля квочки. Господарство цієї шанованої в інституті людини було найбільш клопітним: близько 7 га інститутського ландшафтного парку з агробіостанцією для дослідних ділянок студентів, 2 га студентського табору "Лучки" в Кобеляцькому районі, райській місцині при впадінні Ворскли у Дніпродзержинське водосховище, де студенти проходили різні види літніх практик, зокрема ботанічну, іхтіологічну, зоологічну, ландшафтну, екологічну тощо. Хімік за фахом, кандидат хімічних наук, Андрій Потапович був постійно заклопотаний хімічними лабораторіями, дослідницькою роботою в них, відбуванням кожним студентом чималої кількості лабораторних робіт. Літньо-осіння заготовка овочів і фруктів і їх переробка для зберігання, щоб підтримати студентів під час практики — дуже неповний перелік його обов'язків. Та ще і я підкинув декілька ідей: власними силами збудувати теплицю на 300 м², лабораторний корпус на агробіостанції, 20 бу-

динків літньо-зимового типу в "Лучках", гаражні приміщення для факультетського транспорту та бокси для зберігання хімічних препаратів. Було від чого бути заклопотаним, та жодного заперечення з боку декана не було. На благо факультету він не шкодував ні часу, ні здоров'я.

Я зібрав деканів на першу раду: що робитимемо з будівництвом навчального корпусу? Квітень, кошти не освоєні, будівництво зупинене. Запросив на нараду виконроба будівництва, головного інженера будівельного тресту. Моя ідея: сформувати студентські будівельні загони, подібно до цілинних, організувати професійну підготовку студентів у навчальному комбінаті тресту з будівельних спеціальностей, поставити кожного студента на робоче місце з відповідною зарплатою. Студентів перевести на вечірньо-заочну форму навчання. Великого ентузіазму декани не виявили, тому взяв відповідальність на себе.

Зустрівся зі студентами-хлопцями. На 1500 майбутніх учителів їх було в інституті близько 300. Запитав, чи має хто з них будівельні спеціальності. Таких знайшлося майже 20. Закінчили будівельні професійно-технічні училища. Ще 12 студентів мали справу з будівництвом під час служби в армії. Таких хлопців, що відбули армійську службу, набралось 100. Розповів їм про організацію студентського будівельного загону, про їхнє навчання, про заробітну плату, про виплату кожному, хто працюватиме, стипендії і додатково — такої ж другої стипендії з фонду ректора, про забезпечення кожного гуртожитком до кінця перебування у вузі, про безкоштовне триразове харчування у студентській їдальні за рахунок профспілок (про це домовився). Справа добровільна. Відповідь — завтра поданням заяви на ім'я ректора. Загін складатиметься з 80 чоловік.

Ранком наступного дня на моєму столі лежали 140 заяв про зарахування студентів до будівельного загону і їх переведення на час роботи в загоні на заочну форму навчання. Цікаво, 100 % подали заяви хлопці, що відслужили в армії. До загону було зараховано 103 "бійці", 20 з яких наступного дня під керівництвом досвідчених будівельників стали до роботи, а 83 — до навчання будівельним спеціальностям у тресті "Полтавпромбуд". У червні на будівництві навчального корпусу в три зміни кипіла робота. У листопаді доповів міністрові про освоєння капіталовкладень на інститутському будівництві. Раз на тиждень я зустрічався з командирами студентських загонів, вирішуючи їхні невідкладні проблеми. Крім того, кожен з

них мав мої робочі і квартирний телефони і в разі необхідності міг зв'язатися у будь-яку хвилину дня і ночі. На очах викладачів і студентів виростав красень-корпус з навчальними аудиторіями, актову залу на 800 місць, лабораторіями, управлінськими офісами. Незалежна міська інспекція щодо якості будівництва моїх будівельників не мала претензій.

Звичайно, на всіх рівнях управлінської системи і області, і республіки і я, і інші ректори порушували питання про неприпустимість у країні практики будівництва вузів силами студентів, але іншого виходу не було. Нам відповідали: не вистачає робочих рук.

Проектний інститут тим часом розробляв прив'язки до майбутнього розміщення спортивного комплексу, їдальні, трьох гуртожитків. Враховуючи потребу середніх шкіл Полтавщини в учителях праці, я поставив питання про відкриття в інституті факультету загальнотехнічних дисциплін і праці, який би мав лише чоловічий контингент. Міністр дав дозвіл. Для мене це було прекрасним вирішенням будівельних проблем, бо очікувався приплив на цей факультет і професійних будівельників. Не обійшов увагою майбутніх студентів чоловічої статі, особливо в плані їхнього майбутнього сімейного життя. Вирішено було також питання про відкриття шостого факультету вчителів початкових класів. Я не помилився. Як правило, хлопці з факультету праці одружувалися з дівчатами з факультету початкових класів. Хай їм щастить і нехай вони дякують своєму щастю альма-матер.

Постало питання про декана факультету початкових класів. Факультет особливий не лише жіночим складом, а специфічним психологічним статусом учителя, який присвячує своє життя роботі з дітьми молодшого шкільного віку. Відомо, що сенситивний (від лат.

— почуття) період становлення і розвитку дитини є визначальним для естетичного, інтелектуального і практичного досвіду, що характеризує творчий потенціал і творчі спроможності дорослої людини. Як поєднати в особі декана організаційні, наукові, специфічні дидактичні якості? Просто — знайти таку людину серед викладачів. Але це дуже складно!

Відповідальність у цьому вельми важливому і нелегкому виборі зобов'язувала мене не робити поспішних призначень, але й зволікання було не менш загрозовим.

Мою увагу на кафедрі педагогіки привернула красива, лагідна і до незвичайності "тиха" жінка, лекціями якої були захоплені сту-

денти, вважаючи її зразком справедливості, тактовності і водночас вимогливості. Тихоні, як правило, приховують потужний енергетичний потенціал і тут варто послуговатися відомою в народі примовкою щодо тихого болота з бісенятами. Ризикую і запрошую Н. С. Литвиненко — кандидата педагогічних наук, доцента на бесіду, пропонуючи їй посаду.

— Та що ви, Іване Андрійовичу, собі надумали. Я студентів боюся. Я ніким і ніколи не керувала. Мною й дома керують усі, як тільки захочуть. Я категорично відмовляюся.

Вона ще щось мені говорила, а моя інтуїція вимагала від мене рішучості у натиску на її психіку: остаточне рішення мною було прийняте.

— Порадьтеся в сімейному колі. Відмовитися можна й завтра. Але чи варто не погоджуватися з пропозицією ректора?

Наступного дня Нінель Степанівна зі слізьми на очах умовляла мене не робити її нещасною.

— Мені і в очі людям буде соромно дивитися. Вони ж сміятимуться з мене.

— Сміятимуться не лише з вас, а й з мене. Одначе сміється той, хто сміється останнім. Не дозволимо! Повернемося до розмови через рік.

Я передав Нінель Степанівні копію наказу про її призначення деканом, чим викликав у неї не лише здивування, але й по-справжньому тужливий настрій:

— Ой, горенько мені, горе! Та за віщо ж мені така кара? Та й дома мені всі наказували не давати згоди. Що ж я їм скажу?

— Валіть на ректора. Такого, мовляв, супостата і світ не бачив. Викликав, примусив, загрожував.

— Та як же таке я маю говорити? А що ж тепер буде?

Нічого поганого й страшного не сталося! То було найкраще за всі мої ректорські роки роботи призначення людини, раніше мною не знаної, на відповідальну вузівську посаду. Понад 20 років відбувала Нінель Степанівна Литвиненко пекельну деканову працю. Вона будувалася на любові й повазі декана до студентів і студентів до декана. Навіть я, не кажучи вже про колег — проректорів, деканів, завідуючих кафедрами, дивувався її фізичній силі і витривалості, винахідливості і мудрості, її незбагненній сердечності у ставленні до студентів, її материнським здатностям любити їх і захищати. А що вже до всіляких несподіваних проектів, кожен з яких виконувався силами факультету, Нінель Степанівні не було рівних. До цього часу, зустрічаючись із

"плаксивим деканом-початківцем", ми з гумором згадуємо комедійні ситуації, пов'язані з моїм вибором і врученням їй ректорського наказу.

Першим деканом факультету загальнотехнічних дисциплін і праці (пізніше — інженерно-педагогічний факультет) було призначено Т. Д. Дідору, кандидата фізико-математичних наук, завідуючого кафедрою теоретичної фізики. Напрочуд організована, відповідальна і гуманна людина, прекрасний науковець, новий декан швидко збагнув таємниці підготовки майбутніх учителів праці. Він розпочав створення матеріальної бази факультету, зокрема майстерень. Його справу згодом продовжив математик, заступник декана фізико-математичного факультету доцент М. М. Ніколаєв. Він, як і Нінель Степанівна, посаду декана обіймає більше 20 років.

Мене турбує питання подальшої розмови з читачем. Щоб не повторюватись і тематично не розпоршувати, я перекинув у 1987 рік. Як ректор інституту я був запрошений на зустріч з аудиторією концертної студії Останкіно для запису популярної на той час телевізійної передачі "Зустрічі з найвидатнішими педагогами-новаторами" (березень, 1987). Після цієї передачі московське видавництво "Педагогіка" випустило книгу "Учитель, якого очікують" (М., 1988. — 152 с), написану викладачами Полтавського педагогічного інституту за моєю редакцією і авторською участю. Книга вийшла невеликим тиражем (50 тис. прим.) і в Україну потрапила її мізерна кількість примірників. Автори не змогли її дістати ні в Москві, ні в Києві, ні в Полтаві. Ми, власне, одержали лише авторські примірники. У цій книзі відтворено всі новітні ідеї з підготовки вчителя в нашому інституті і з їх практичної реалізації. Я посилюватимусь на авторів і вибірковістю їхніх думок спробую показати успіхи і прорахунки тодішніх наших уболівань і шукань. Мій розділ "Вуз, наука, експеримент" обґрунтовував методологічні і теоретичні засади програми "Учитель" з висуванням гіпотез, проблем і завдань дослідження, його методики, етапів і основних напрямів та взаємозв'язку теорії і практики.

Методологія і теорія

Не слід нікого переконувати в тому, що вчителем може бути не кожен з бажаючих. Слова ці сприймаються як аксіома: чимало книг і дисертацій доводять їх правоту. Але переконливих порад і рекомендацій

щодо вияву здібностей до вчительської професії, а з виявом — щодо їх розвитку в науковій літературі не зустрінеш.

Університети, педінститути, педучилища, по суті, не мають методичних розробок принципів відбору майбутніх учителів. Загальні інструкції, якими вони керуються, не розмежовують в абітурієнті майбутнього лікаря чи вчителя, інженера чи агронома. Всі талановиті фахівці для суспільства однаково вагомі. Але вчителя в загальний ряд не поставиш — від нього і лише від нього залежить моральна і професійна спроможність і агронома, і лікаря, і інженера, і архітектора, і журналіста, і вченого. Якщо зустрічаються невірні фахівці, а ще набагато гірше — безвідповідальні чиновники, то причину шукати передусім слід у школі.

Школа навчала і навчає з більшим чи з меншим успіхом математики, хімії, фізики, літератури — багато дисциплін у розкладі, лише уроків духовності, моральності немає. Чи означає це, що кожен урок у її стінах не несе морального заряду з плюсом чи мінусом, позитивом чи негативом? Був час, коли ми всі були переконані, що все в нашій школі підпорядковане вихованню громадянина. І голосно про це промовляли, хоч факти свідчили про розмежування слова і діла.

Переживаний момент допомагає заново осмислити, здавалося б, непохитний постулат, зокрема й пов'язаний зі школою. Біда в припущенні і безправності однієї з центральних її фігур — учителя — вихователя — педагога. До останнього часу вчитель задовольнявся більш ніж скромною зарплатнею і місцем у ієрархії посад (згідно з їх реальним престижем). Результат — масовий вихід з учительського клану чоловіків — відгукнувся відразу. Без учителів-чоловіків важко стало виховувати хлопчиків, а дівчатка позбулися ідеалу для першого почуття і відповідного з ідеалом вибагливого ставлення до майбутнього обранця. Заклопотана побутом, часто-густо знедолена жінка за вчительським столом не сприймалася дітьми та їхніми батьками як приклад для наслідування.

Чи не замало піклувальників істини і борців за неї виховала наша школа? І навпаки, чи не забагато на її рахунок пристосуванців? Не для красного слівця буде сказано: вчитель — нечисленна з мирних професій, яка вимагає бійцівських якостей для протидії бездуховності і брехливості. Замовчування у шкільному класі життєвих протиріч, прагнення будь-що обійти гострі життєві кути обернулося недовір'ям підлітків спочатку до вчителя, а потім до

всього світу дорослих. Але без довір'я — цього природного розчину, що зв'язує, — вибудувати нормальний шкільний дім неможливо.

Ось чому шкільна реформа розпочинається з пошуку в загальнодержавному масштабі талановитих учителів. Причому психологи рекомендують робити це вже на ранніх етапах соціалізації особистості, можливо, з 4-го класу школи за спеціальними програмами. І на цей етап радять перенести конкурсну ситуацію, щоб головним інструментом відбору стало покликання бути вчителем. Інакше не дотриматися заповіді мудрих: талановитий вчитель повторюється у своїх учнях.

Тим часом на практиці ми не завжди знаємо, кого нам належить вчити, до наказу про затвердження конкретного списку студентів в інституті чи училищі. Часто-густо працюємо з тими, хто обрав учительську професію випадково. І лише після першого року їхньої самостійної роботи в школі довідуємося, що навіть після закінчення вузу вони не підготовлені до своєї місії — виявляють безпомічність не лише у виховній, а й у фаховій роботі. Не будемо звично посилатися на відсоткове співвідношення: мовляв, є достойні випускники педвузів, і немало! Зрозуміло, що навіть один слабкий учитель, якому ми відкрили двері до шкільного класу, — довічний нам докір. Скільки "людського" браку принесе він суспільству!

Що ж таке учительський талант? У психолого-педагогічних дослідженнях задовільної відповіді ми поки що не знаходимо. Найповніше і найцікавіше талант визначає К. С. Станіславський. Шоправда, це визначення стосується актора. Але й учительська професія базується на спілкуванні. Її можна назвати у контексті педагогічної дії театром одного актора. Тому вважаємо за доцільне послуговатися дефініцією талановитого театрального педагога і режисера. На своє ж запитання "Що таке талант?" відповідає: "Талант — це щаслива комбінація багатьох творчих здібностей людини у поєднанні з творчою волею". Далі він перелічує творчі здібності актора: спостережливість, вразливість, пам'ять (афективна), темперамент, фантазія, уява, внутрішній і зовнішній вплив, здатність до перекладу, смак, розум, відчуття внутрішнього і зовнішнього ритму й темпу, музикальність, широсердність, гармонійність, безпосередність, самовладання, винахідливість, ритмічність, сценічність тощо. І додає: "Потрібні виразні дані, щоб втілювати набутки таланту: тобто гарний голос, виразні очі, обличчя, міміка, лінії тіла, пластика

тощо" (Станіславський К. С. Начало сезона // Статті, речи, беседи. — М., 1953. — С. 194-195).

Безумовно, ці властивості необхідні і педагогові — основній дійовій особі в театрі одного актора. Брак бодай однієї з перелічених здібностей зменшить педагогічну впливовість. Іншими словами, педагогові не завадить мати найкращі якості обдарованого актора. Зрозуміло, питання педагогічного таланту складні. Але вирішувати їх потрібно негайно, особливо у практичному цілепокладанні.

Крім професійно-педагогічного відбору студентів, постає багато інших проблем, які вимагають чіткого уявлення. Настав час ревізувати педагогічну теорію і практику, науково-педагогічні дослідження. Звичайно, несправедливо стверджувати, що викладачі педінститутів сидять склавши руки. Це не так: останнім часом у Полтавському інституті з дозволу Міністерства народної освіти України з 1976 року розробляється і практично реалізується програма "Учитель". Ось її основні положення.

Вчитель у суспільстві покликаний виконувати масштабні завдання. Воно (суспільство) зацікавлене не тільки у збільшенні чисельності освічених людей", а й у високій їх кваліфікації, громадянській самосвідомості, вмінні самостійно, творчо мислити, правильно оцінювати ситуацію і брати на себе відповідальність за результати діяльності. Всебічний розвиток особистості залежить достатньою мірою від професійних і педагогічних здібностей учителя, раннього їх вияву і розвитку до рівня високої майстерності. Тому зрозумілий інтерес до особистості вчителя як об'єкта наукового дослідження з боку філософії, соціології, психології, педагогіки, демографії та інших наук.

Соціальна функція вчителя полягає в тому, щоб у межах суспільного поділу праці готувати молодь до професійної діяльності згідно з потребами особистості і врахуванням її природних задатків (передбачається, що цю програму вчитель реалізує разом із сім'єю вихованця). Але, відповідаючи за передачу від покоління до покоління суспільного досвіду у всій його різноманітності, вчитель зобов'язаний потурбуватися про "продовження свого роду" — залучати педагогічно обдаровану молодь до праці у школах, технікумах, вузах.

Із соціальної ролі впливає особлива соціальна позиція вчителя, зумовлена ставленням до нього соціуму взагалі і кбжного його представника зокрема. Це, власне, є його (вчителя) соціальний статус, який виникає не стихійно, не автоматично і залежить не лише від

власного бажання, а й від можливостей суспільства розвивати педагогічні здібності кожного вчителя.

Зрозуміло, що підготовка вчителя до виконання високого соціального призначення — складний об'єкт соціального управління, який потребує поетапного вирішення.

Наша програма базується на досвіді науково обгрунтованого відбору педагогічно обдарованої молоді на вчительську професію для задоволення потреб регіону (області, району, кожної школи) в учительських кадрах. У центрі уваги — проблема ранньої професіоналізації, глибокої теоретичної і практичної підготовки майбутнього вчителя у вузі, адаптація його до умов роботи у школі, стабілізації і стійкості молодих учителів у перші роки роботи. За вихідні "станни" і кінцевий "результат" відповідають рівнозначно органи народної освіти (райвно, облвно), школа та інститут.

Орієнтація навчально-виховного процесу на "кінцевий результат" ставить підвищені вимоги до рівня психодіагностики особистості, яка постійно розвивається. Тим часом існуюча практика психодіагностики переважно інтелектуальної сфери (за допомогою іспитів) хибує на однобокність.

В експериментальну програму "Учитель" було внесено додаткові принципи психодіагностики багатовимірної особистості: гармонії, незалежних експертів, комплексності, лонгітюдності (завідуючий кафедрою психології В. Ф. Моргун).

Завдання дослідження. Проблеми. Гіпотези

Вивчення літератури, аналіз досвіду роботи різних підрозділів інституту, попередньо зібраного матеріалу дозволили виокремити такі проблеми дослідження:

- як розвивається (змінюється) ставлення майбутнього вчителя до своєї професії;
- яке місце посідає воно в системі професійних орієнтацій особистості (у студента педвузу і вчителя);
- які фактори відіграють при цьому вирішальну роль.

Експериментальною програмою "Учитель" поставлено для вивчення й інші конкретні та актуальні питання: світоглядні і морально-етичні установки молоді перед обранням учительської професії і як вони розвиваються в процесі навчання; як трансформуються уста-

новки в системі інтервальних досліджень вчених; які позитивні зрушення у формуванні і розвитку установки на соціальну значущість учительської професії; впливи середовища і студентської групи на ці зміни; у якій залежності перебувають між собою різні погляди і переконання майбутніх учителів; що очікують студенти від навчання у педагогічному вузі і наскільки ці очікування виправдовуються; адаптація новачків до умов вузівського середовища; особливості перехідної стадії від навчання до професійної діяльності (до професійної педагогічної дії); фактори, особливо важливі для формування і розвитку особистості педагога; яку роль при цьому відіграють умови життя і навчання, сам процес навчання, професорсько-викладацький склад, організація самонавчання; риси, притаманні дії вчителя: мови і літератури, історії, математики, фізики, хімії і біології, початкових класів, загальнотехнічних дисциплін і праці.

Наші робочі гіпотези щодо визначення шляхів і методів вирішення проблем підготовки вчителя, щодо їх взаємозумовленості корегувалися залежно від етапу експериментального дослідження та його результатів.

Ми виходили з того, що орієнтація школярів на педагогічну професію передбачає спочатку детальне ознайомлення зі змістом та формами вчительської діяльності, а потім — з формуванням, розвитком та саморозвитком у них необхідних особистісних якостей, без яких результативна праця вчителя унеможливується, іншими словами, не відповідає суспільно значущим очікуванням.

Сама по собі установка студента на роль учителя і відповідний вуз визначають якість його майбутньої підготовки, тобто розвиток майстерності (предметної і фахової), а рівень освіченості і вихованості, характер взаємовідносин із соціумом дозволяють із достатньою ймовірністю прогнозувати поведінку і результативність педагогічної праці. І навпаки, якщо громадянська позиція людини, що претендує на вчительську посаду, ще не визначилася, залежно від тієї чи іншої ситуації в її поглядах і поведінці можливі непередбачувані і для соціуму шкідливі вияви негативного цілеспрямування.

Наші студенти-першокурсники, включені в експеримент, незважаючи на схожість зі своїми ровесниками, володіють і рисами особливими, що з роками виявлялися помітніше і помітніше. Йдеться, зокрема, про ставлення до педагогічної професії як непорівнюваної з іншими у відтворенні і збагаченні соціуму і в особистісному творчому самоствердженні.

Необхідними умовами різних напрямів поступу майбутнього вчителя у вузі починаючи з першого курсу є, з одного боку, високий професійний рівень педагогічного колективу вузу в цілому і факультету зокрема у контексті досить широкому (він неможливий поза високим рівнем культури і громадянської зрілості), а з другого — особистіша активність студента з першого дня навчання (що відповідальніше і напруженіше він працює над собою, то більше у нього шансів стати талановитим учителем).

Методики дослідження

Дослідження визначається його метою: що більше ставиться завдань, то ширше коло методик, які використовує дослідник. Експериментальна робота потребує передусім відповідної методики (ефективної і гнучкої) з можливістю інваріантності. Кількість використовуваних методик визначається достовірністю закономірностей, що виявляються.

Використовувані нами методики поділяються на дві групи: основні і допоміжні. Основні запозичені з арсеналу психології і соціології: інвентарії, анкети, інтерв'ю. Допоміжні — лабораторний експеримент, аналіз його результатів тощо. Основні методики поділяються на такі:

- прогностичні — експертні оцінки, узагальнення незалежних характеристик, моделювання, екстраполяція (найбільша трудність — у виборі і ранжируванні експертних оцінок);
- обсерваційні, тобто пряме і опосередковане спостереження, самоспостереження;
- діагностичні — анкетування, інтерв'ювання, опитування із застосуванням прожективних і рефлексивних методів, тестів;
- праксиметричні, що передбачають аналіз результатів діяльності, професіограми;
- соціометричні.

Важливого значення у визначенні методик набув попередній етап, особливо повторювані інтервальні дослідження. Спочатку ми розробили проблематику, проаналізували навчальні й інші види навантажень студентів, з'ясували співвідношення між цілим і частиною: студентством і студентом. У такий спосіб отримали матеріал для вироблення гіпотез, визначення індикаторів, вибору репрезентативних груп, обробки "шкали правдивості".

Труднощі виникли при складанні моделі відповідей, які гарантували б результативність дослідження. Найдоцільнішою визнана модель з вербальною характеристикою відповідей (залежно від змісту індикатора). Наприклад: "Так, повністю згоден", "Так, частково згоден", "Так, згоден"; "Ні, частково не згоден", "Ні, не згоден", "Ні, зовсім не згоден". Шестиступінчаста модель враховувала чимало нюансів і дозволила одержати досить повну, диференційовану картину розвитку поглядів студентів.

Вихідний контингент опитуваних — студенти перших курсів, спостережуваних через певні інтервали аж до випускного курсу і через рік після початку роботи в школі. Із загальної чисельності виокремлювалися факультет, курс, група і спеціальність, що забезпечувало адекватність інтерпретації результатів.

Пристаючи до цільової програми, ми вирішили **визначити набір суттєвих характеристик учителя, що відповідали б запитам соціуму в часовому просторі; обґрунтувати закономірності формування і розвитку вчителя-майстра; розробити науково обґрунтовану програму вдосконалення педагогічної майстерності; перевірити дослідним шляхом науково-практичне обґрунтування необхідності навчальної програми "Основи педагогічної майстерності"**.

Наша дослідно-експериментальна робота все більше нас переконує, що процесом підготовки вчителя-майстра можна керувати, якщо забезпечено педагогічну діагностику придатності особистості до здійснення навчально-виховного процесу на різних етапах його спеціалізації; організовано профорієнтацію і ранній професійний відбір на учительську професію в середній школі; створено умови для зарахування відібраної молоді до інституту і її теоретичної та практичної адаптації до вузівських умов; здійснено цільові програми формування і розвитку громадянської відповідальності майбутніх учителів за долю сучасної школи; зреалізовано теоретичну підготовку вчителя у поєднанні з практичною за рахунок міжпредметних зв'язків, інтеграції знань, науково обґрунтованої організації безперервної практики в базових навчальних закладах, розвитку у студентів цілісного професійного мислення і формування педагогічних умінь; упорядковано систему самоосвіти і самовиховання студента — майбутнього вчителя; чітко окреслено систему керівництва педагогічною практикою і стажуванням молодих вчителів під час професійної адаптації.

Зрозуміло, не кожен викладач інституту зможе легко заглиблюватися у спеціальні методики психолого-педагогічного і соціологічного дослідження, присвяченого проблемі творчої особистості і закономірностям її формування у вищій педагогічній школі. Враховуючи складність завдання, науковий відділ інституту організував семінари з методології і методики дослідження. Перед виконавцями комплексного дослідження з доповідями виступили ректор і проректори, наукові співробітники Науково-дослідного інституту педагогіки Міністерства народної освіти України і науково-дослідних інститутів АПН СРСР. Ось деякі теми виступів: "Методи теоретичного дослідження в педагогіці", "Про використання соціологічних методів дослідження в педагогіці", "Завдання досліджень про підготовку студентів до педагогічної праці в школі" тощо.

Етапи дослідження

Дослідження розпочато у вересні 1976 року, у 1980 одержано попередні результати, а в 1985 практично повністю зреалізовано першу науково-дослідну програму "Учитель". Вона складалася із таких взаємопов'язаних етапів.

Перший етап (1976-1977) — пошуково-теоретичний (включено аналіз сучасного стану питання, аналіз базових понять дослідження, формування мети і завдань, визначення методології і методик).

Другий етап (1977-1978) — створено перший варіант програми "Основи педагогічної майстерності" для випускних курсів (30 годин), який обговорено на кафедрах педагогіки педвузів і університетів Радянського Союзу.

Третій етап (1978-1979) — реалізовано перший варіант програми "Основи педагогічної майстерності" для перших — четвертих курсів (120 годин), який апробовано в інституті та на кафедрах педагогіки інших педвузів і університетів. В інституті розпочали діяльність відбіркові комісії, вперше апробовані методики профвідбору.

Четвертий етап (1979-1980) — програма факультативного курсу "Юний педагог", яка набула життєвості в середніх школах Полтавської області. Розроблено спільні документи профорієнтаційної педагогічної роботи органів народної освіти і педінституту.

П'ятий етап (1981-1982) — теоретичні ідеї дослідження (розвиток педагогічних здібностей студентів, профорієнтація і профвідбір), які практично апробовано у базових інститутських школах.

Шостий етап (1982-1983) — оснащення навчально-виховного процесу професійного становлення вчителя (підготовлено методичні посібники, обладнано кабінети педагогічної майстерності, створено техніко-дидактичні комплекси для занять з педагогічної майстерності).

Сьомий етап (1983-1985) — програми "Основи педагогічної майстерності" і "Юний педагог" опубліковано Міністерством освіти СРСР і прийнято до виконання у педагогічних вузах СРСР. Узагальнено результати дослідження (літературне і наукове оформлення одержаної інформації, систематизація і оцінка практичних результатів). Програму "Основи педагогічної майстерності" запропоновано Міністерством освіти СРСР для реалізації в усіх інститутах удосконалення вчителів.

Восьмий етап — реалізація програми "Учитель" розподілена в часі на 1986-1990, 1991-1995 роки. Належить здійснити більш широке і складне дослідження. Воно відкриває більші можливості, але ставить і більш високі вимоги до професійно-педагогічної підготовки вчителя, підвищення його культури і зростання педагогічної майстерності і передбачає виявлення педагогічних здібностей, професійно значущих особистісних характеристик, індивідуально-типологічних розмежувань пізнавальної діяльності учнів, студентів, учителів; організацію служби професійної орієнтації майбутніх педагогів і профвідбору у Полтавській області; відпрацювання методики виявлення і розвитку педагогічних здібностей учнів (за допомогою факультативів, педкласів, очно-заочних шкіл юних педагогів, факультетів майбутнього вчителя, конкурсів педагогічних талантів).

Проектування цілісного навчального процесу із забезпеченням єдності естетичного, професійного, фізичного, морального, економічного, екологічного виховання тощо потребує вирішення в теоретичному і практичному цілепокладанні таких питань:

- шляхи і засоби формування педагогічних умінь та навичок у студентів, організаційно-творчі форми їхньої педагогічної роботи у школі;
- роль загальнодидактичних і часткових методик у формуванні соціально активної особистості вчителя, їх єдність і взаємозв'язок;
- дидактична гра і проблемні ситуації в системі підготовки вчителя;
- вивчення передового педагогічного досвіду і його запровадження у практичній діяльності вчителя-початківця;

- психологічний портрет майбутнього вчителя і вчителя-майстра;
- соціально-психологічні характеристики студентської групи і їх вплив на підготовку вчителя.

Дослідження, в якому задіяні всі кафедри, включено до плану наукової роботи вузу на 1986-1990 і 1991-1995 роки. Кожного місяця ті чи ті розділи програми "Учитель" уточнюються на методологічному семінарі психолого-педагогічних кафедр (керівник семінару — відповідальний за психолого-педагогічне забезпечення експериментальних програм кандидат психологічних наук В. Ф. Моргун). Щорічно організуються наукові наради працівників кафедр разом з учителями міста і області, які беруть участь у виконанні програми.

Основні напрями дослідження

У комплексному дослідженні Полтавського педагогічного інституту виокремлено декілька напрямів. Це уможливило створення з кожного напрямку комплексних наукових груп для забезпечення достатнього наукового і практичного рівнів розробки окремих питань програми і їх апробації в інституті і школах області.

Перший напрям. Профдобір і допрофесійна підготовка школярів. Система школа — педвуз — школа концентрує увагу на вирішенні таких завдань:

- теоретичне обґрунтування методики, організація і вдосконалення факультативу "Юний педагог" для різновікових груп учнів загальноосвітньої середньої і восьмирічної школи; професійно-технічна освіта з наступною корекцією програми факультативу майбутнього вчителя;
- розробка методики діагностики педагогічних здібностей школярів, студентів педвузу, молодих учителів для створення єдиної картотеки учительських кадрів Полтавської області;
- підготовка положення про спільну діяльність педінституту і органів народної освіти щодо цільового набору до інституту і училища здібної до педагогічної творчої діяльності молоді.

Другий напрям. Профвідбір абітурієнтів педвузу. Тут увага дослідників зосереджується ось на чому:

- визначенні основних вимог до педагогічної професії і факторів придатності до неї;

- розробці психологічних тестів для профвідбору на учительську професію;
- розробці методики здійснення профвідбору на вступних іспитах.

Ми намагаємося досягти повної впевненості, що вільний вибір професії є основою всебічного розвитку особистості (при відповідності індивідуальних особливостей професійним вимогам). Наше кредо: лише вільний і правильний вибір професії — єдина передумова всебічного розвитку особи.

Третій напрям. Оволодіння педагогічною майстерністю у студентські роки:

- розробити методологію курсу педагогічної майстерності, визначивши його зміст, структуру і обсяг у стикванні з іншими професійними курсами;
- розробити методи вдосконалення педагогічної майстерності майбутнього вчителя (навчання "сприйнятливості", психологічного спостереження, вміння аналізувати урок і виховні заходи), розвитку інтелектуальних і практичних навичок самовиховання.

Четвертий напрям. Безперервна педагогічна практика студентів у базових навчальних закладах. Удосконалення її організації з урахуванням вимог реформування школи передбачає наступне:

- розробку методики оцінки якості діяльності школи, ефективності її локальної системи виховання у процесі безперервної практики студентів усіх курсів;
- визначення критеріїв психолого-педагогічної оцінки практики студентів у базових навчальних закладах;
- підготовку нових варіантів програм безперервної практики студентів I—III курсів (із розрахунку 6 год, тобто один день на тиждень), які реалізуватимуться кафедрами педагогіки, педагогічної майстерності, психології, методик спецдисциплін;
- здійснення підготовки методичних рекомендацій для безперервної практики у базових школах студентів I—III курсів.

П'ятий напрям. Вивчення адаптації студентів і молодих учителів — передбачає вирішення таких завдань:

- розробки теоретичних основ і алгоритму визначення якості рівня підготовленості педагогічних кадрів вузу;
- вивчення рівня соціальної зрілості випускників, зокрема їх готовність виконувати суспільно необхідні педагогічні функції на початку самостійної трудової діяльності;

- визначення реального рівня розвитку дитячих спільнот як об'єкта і суб'єкта навчання і виховання; роль і місце молодих учителів за місцем самостійної роботи.

Для обробки результатів разом з обчислювальним центром Міністерства народної освіти України розроблено комп'ютерну програму. Підбиттю підсумків передую встановлення одно- і двовимірних частотних розподілів, диференційований аналіз результатів попереднього відбору з розбивкою за групами, спеціальностями, курсами, факультетами. Порівняння даних уможливує виявлення конкретних змін, визначення труднощів довузівської і вузівської підготовки та післявузівської перепідготовки вчительських кадрів.

Найважливішим з методів оцінки є кореляційний аналіз (інтервальна кореляція). З його допомогою уможливується корелювання оцінок одних і тих самих чинників на різних етапах дослідження, тобто здійснення аналізу в динаміці. Тим самим окреслюється тенденція розвитку не лише цілого контингенту, а й його підрозділів, зокрема й кожного учасника опитування.

Для узагальнення емпіричного матеріалу і поліпшення кореляційного аналізу використовуємо типізацію, тобто добір матеріалу за статистичними групами (навчання, виховання, ідеологія, світогляд, інтереси, ставлення до навчання, контакт між викладачами і студентами тощо).

Ми сподіваємося, що реалізація нашої цільової комплексної програми "Учитель" має виявити важливі закономірності формування особистості вчителя згідно із завданнями, які стоять перед суспільством.

Результати дослідження знайдуть відображення в реальній підготовці вчителя, а також у монографіях, збірниках наукових праць, матеріалах наукових і науково-практичних конференцій. Будуть підготовлені також рекомендації та інструктивно-методичні листи.

Цільова програма "Учитель" у першому варіанті була видана в 1980 році і здобула велику популярність у наших гостей. Тираж 500 примірників розійшовся швидко і доводилося знову й знову його додруковувати. Але щоразу робилася нова редакція програми, з'являлися нові ідеї та рекомендації щодо їх реалізації.

Винятково великої популярності набула програма навчального курсу "Основи педагогічної майстерності". Про неї окрема розмова. Надаю слово професорові Н. М. Тарасевич, першому завідувачеві першої в Радянському Союзі кафедри "Педагогічна майстерність".

Все починалося так...

У 1979 році з'явився наказ № 7 ректора інституту І. А. Зязюна з визначенням генерального плану вдосконалення професійної підготовки майбутнього вчителя. Викладачам кафедри педагогіки пропонувалося розробити програму спецкурсу педагогічної майстерності (14 теоретичних і 16 практичних годин), а також створити кабінети педагогічної майстерності. Виконуючи цей наказ, ми спирались на довготривалий досвід студентського наукового гуртка, де студенти оволодівали основами красномовства і театральної педагогіки. Автори програми доценти Т. І. Гавакова, І. Ф. Кривонос, Н. М. Тарасевич, керівник — професор І. А. Зязюн. Теоретичні питання викладали фахівці факультетів — доценти М. О. Авдеева, М. Т. Бескішкіна, О. Л. Верезомська, П. К. Загайко, Н. В. Хоменко. Практичні заняття вели викладачі кафедри педагогіки і психології. Лекції про елементи театральної педагогіки у підготовці вчителя у великому актовому залі інституту читав І. А. Зязюн. І перший досвід викликав таку зацікавленість студентів, якої ми навіть не очікували. Весною 1980 року випускники, які вивчали курс, відповіли на запитання анкети: "Чи сприяли заняття більш глибокому ознайомленню з працею вчителя?", "Що ви особливо в них поцінуєте?", "Які вміння і навички Ви набули в результаті вивчення спецкурсу?" Наводимо відповіді студентів з групи асистента І. В. Фастовець:

- Багато що про працю вчителя почула вперше, хоч закінчую інститут, а до інституту три роки працювала у школі після педагогічного училища.

- Вважаю, що курс "Основи педагогічної майстерності" допоможе керувати не лише голосом, поглядом, жестом, а й творчим самопочуттям. Навчитись би мені не червоніти.

- Дуже зацікавили заняття з міміки, пантоміміки. Раніше не вмів володіти своїм обличчям. Тепер зрозумів, що, тренуючись, можна навчитися, тепер буде все гаразд.

- "Основи педагогічної майстерності" — цілісна наука, яку досягнути нелегко, але без неї в школі нічого робити. Заняття з педагогічної майстерності допомагають оволодіти такими професійними навичками, які збуджують підсвідомість та емоційну природу людини. Вони "відчиняють двері" в лабораторію педагогічної творчості.

Новий курс — нові проблеми. На факультетах стали необхідними спеціалізовані кабінети, з'явилися фахівці з техніки мовлення, акторської майстерності. Звичайно, 30 годин для такого комплексного

спецкурсу замало. Кожна тема вимагала тривалої в часі копіткої роботи. Наскільки містка і змістовна програма, свідчить тематика практичних занять: "Культура педагога, його робоче самопочуття", "Увага і уява вчителя", "Переконання і навіювання в педагогічному процесі", "Дихання і голос учителя", "Дикція", "Культура мови і мовлення".

Показово, що всі студенти, неначе змовившись, висловилися в анкетах, по-перше, за збільшення годин на заняття і, по-друге, запропонували читати спецкурс з першого року, щоб педагогічна практика стала природним продовженням спецкурсу.

Свої відгуки і рекомендації надіслали нам і фахівці кафедр педагогіки з інших вузів України. В цілому вони схвалили зміст запропонованого курсу і висловили конкретні пропозиції і побажання з деяких його тем. До кінця 1980 року тим самим авторським колективом була створена нова програма, розрахована на 108 годин. Віднині заняття з педагогічної майстерності відбуваються на всіх факультетах починаючи з першого курсу. Спочатку при кафедрі педагогіки виокремився сектор педагогічної майстерності, а 1981 року з 1 червня рішенням Міністерства народної освіти України створено самостійну кафедру педагогічної майстерності — першу в СРСР. їй пропонувалося здійснити наукову розробку проблем формування педагогічної майстерності, викладання курсу, методичне забезпечення занять.

Складові основ педагогічної майстерності

Нагадаємо положення А. С. Макаренка про майстерність "як дійсне знання виховного процесу... виховне вміння". Ми розглядаємо сутність педагогічної майстерності як комплекс властивостей особистості вчителя, необхідних для високого рівня професійної діяльності.

Діяльність педагога-майстра характеризується педагогічною доцільністю за спрямованістю, індивідуально-творчим характером, за змістом і оптимальністю, за вибором засобів. У педагогічній діяльності розвивається і реалізується майстерність учителя, яку структурно визначають такі складові: педагогічна спрямованість особистості, професійне знання, здібності до педагогічної діяльності, педагогічна техніка.

Педагогічну спрямованість особистості вчителя зумовлюють ціннісні орієнтації на себе, на засоби педагогічного впливу, на школяра і дитячий колектив, на цілі педагогічної діяльності. Формуванню логіки педагогічної доцільності слід приділяти особливу увагу.

На другому курсі іде заняття. Тема: "Педагогічний такт учителя". Студенти переглядають епізоди кінострічки "Педагогічні ситуації". Милолиця вчителька натхненно читає старшокласникам вірші Сергія Єсеніна. Але її натхненність зникає, як тільки вона побачила записку, послану юнаком дівчині, що сидить попереду. Мить — і записка вже у руках вчительки. У записці вірші, написані, певно, під впливом есенінського слова. Не обмежившись докірливим поглядом, вчителька дає волю роздратуванню і на шматки розриває послання. Студенти аналізують ситуацію, з'ясовують співвідношення цілей, засобів і результатів дій вчителя, разом з викладачем А. І. Шумською оцінюють варіанти найдоцільнішої поведінки вчителя, щоб уникнути подібних конфліктів.

Професійне знання — основа становлення професійної майстерності. Воно складається зі знання предмета викладання, його методики, педагогіки і психології. Рівень професійного знання оцінюється рівнем узагальненості всіх часткових знань, глибиною засвоєння, вмінням використовувати їх на практиці репродуктивно і творчо. Тому кожне лабораторне заняття з педагогічної майстерності передбачає аналіз основних теоретичних положень: без розуміння сутності своєї діяльності професійного вміння не набути.

Здібності до педагогічної діяльності є нічим іншим, як відбуванням педагогічної дії із специфічним перебігом психо-психологічних процесів, які сприяють успіху вчителя в роботі. Виділяються провідні здібності до педагогічної діяльності: комунікативні (повага до людей, доброзичливість, товариськість); перцептивні (професійна передбачуваність, емпатія, педагогічна інтуїція); динамічні (здатність до вольового впливу і логічного переконання); емоційно-почуттєві (здатність володіти собою і вибудовувати педагогічну дію на позитивних почуттях); оптимістичного прогнозування.

Педагогічна техніка — це форма організації поведінки вчителя. Вона ґрунтується на двох групах умінь. До першої належать вміння володіти собою (осанкою, мімікою, жестами, пантомімікою), керувати своїми емоційними станами (знімати зайве психічне напруження, викликати стани творчого самопочуття), техніка мови (дихання, голосоутворення, дикція, темп мовлення). До другої групи належить

вміння співробітничати з кожним учнем і всім класом у процесі вирішення педагогічних завдань (дидактичних, організаторських, контактної взаємодії, стимулювання діяльності школярів тощо).

Педагогічна техніка — не самоціль, а засіб оволодіння педагогічною майстерністю, реалізація громадянської позиції вчителя, вияв у поведінковій активності поваги до особистості вихованця — найважливіший спосіб досягнення педагогічних цілей, здійснення педагогічного співробітництва.

Зміст курсу

"Основи педагогічної майстерності"

"Основи педагогічної майстерності" — курс переважно практичний. Співвідношення лекцій і практичних занять 1:3,5. Зміст курсу передбачає оволодіння основними сферами педагогічної діяльності, що потребують узагальнених умінь. Теоретичний курс включає такі основні питання: спілкування вчителя, способи комунікативного впливу, педагогічна техніка, прийоми активізації пізнавальної діяльності вчителя на уроці, елементи акторської і режисерської майстерності в роботі педагога, культура і техніка мови і мовлення.

Педагогічна майстерність базується на гуманістичній позиції педагога в спілкуванні зі студентами, у створенні середовища співробітництва і взаємоповаги. Оволодіння комунікативними вміннями здійснюється поступово. На першому курсі студенти навчаються невимушено діяти в аудиторії, оволодівають технікою мовлення, виробляють чіткість дикції, правильне дихання, способи регуляції самопочуття, зняття напруження, скованості тощо (9 практичних занять). Особлива увага приділяється педагогічним системам А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського, ознайомленню з життєписом видатних педагогів, їхнім педагогічним кредо, ставленням до вихованців.

Другий курс присвячено педагогічному спілкуванню, співробітництву з учнями. На теоретичних заняттях розглядається сутність спілкування, способи комунікативного впливу, прийоми встановлення контактів. Структуру спілкування визначає вміння соціальної перцепції, тому необхідні спеціальні заняття для розвитку педагогічної уваги, уявлення, оволодіння способами переконання, нав'ювання. Для аналізу стилів педагогічного спілкування студенти дістають спеціальні завдання щодо спостереження спілкування на уроках.

Третій курс — формування і розвиток елементів майстерності на уроці і в позаурочний час, образно кажучи, осягнення граматики педагогічної дії. Практичні заняття допомагають студентам активізувати пізнавальну діяльність школярів, вести з ними індивідуальну бесіду, використовувати на уроці різні засоби навчання, а також осмислювати окремі методичні прийоми і усвідомлювати їх місце і значення у структурі педагогічної діяльності.

Від умінь керувати собою, культури педагогічного спілкування до майстерності співробітництва на уроці і в позаурочний час — така логіка курсу.

Пошуки нових методик

Практичні заняття неможливі без пошуку нових методик. Успішність праці вчителя залежить від багатьох факторів, що вимагає різних форм включення студентів у педагогічну діяльність, які уможливають дослідження її сутнісних особливостей як цілісної системи. Для створення методики навчання в експерименті використовувались такі форми роботи, як моделювання, мікрореконструкція, педагогічна гра.

Моделювання — створення ситуацій, максимально наближених до реальної школи, де від учителя вимагається знаходження оптимальних способів співробітництва з дітьми, манери поведінки. Тут, на наш погляд, найбільш ефективно мікрореконструкція: відтворення мініатюрних ситуацій навчання (мікроурок, мікробесіда) для шлифування одного чи декількох педагогічних умінь, наприклад, таких комунікативних, як встановлення контакту вчителя з аудиторією на початку заняття, у процесі мотивації, фронтальної перевірки знань.

На першому курсі студентам пропонуються ситуації типу "Діти, я хочу розповісти вам..." (необхідно зацікавити слухачів, викликати їх увагу до слова вчителя) чи організований для гри стрій (навчитися віддавати чіткі команди, оволодівати технікою мовлення). На другому курсі закріплюються вміння невимушено вести бесіду в класі, переконувати, сугестувати. Пропонується організувати етичну бесіду (визначити тему, знайти аргументи, необхідні виразні засоби спілкування), виступити в ролі розповідача так, щоб збудити увагу слухачів, образне мислення тощо.

На третьому курсі головна увага приділяється типовим ситуаціям у класі і поза ним (ефективне опитування учнів, використання дошки, технічних засобів навчання, спілкування з дітьми і батьками). У навчанні широко використовується педагогічна гра. Вона дає потужний імпульс розвитку інтелектуальних і творчих можливостей. Так, гра "Організація суспільно корисної діяльності школярів" допомагає оволодівати демократичним стилем керівництва, колективною творчістю.

Розвиток у студентів професійного спілкування складається з професійних умінь організувати професійну взаємодію з аудиторією, націлити її на відповідне емоційне співпереживання, встановити контакт. Оскільки у мові педагога при викладі матеріалу переважає монолог, щоб спілкування не звелось до односторонньої активності, слід виявляти вміння активізувати увагу і думку слухачів, а для цього необхідно вибудовувати монолог як уявний діалог у формі роздуму вголос. Тому ми навчаємо студентів проектувати логіку розвитку виступу, виділяти в ньому окремі частини, не залишаючи поза увагою їх взаємозв'язок, а також аналізувати і корегувати зміст свого виступу перед аудиторією за її реакцією — здатності утримувати в полі уваги головну думку і послідовність її доказу.

Тренінг професійно-педагогічного спілкування у ході практичних занять із педагогічної майстерності в умовах моделі шкільного навчально-виховного процесу передувє реальним взаємостосункам студентів з учнями під час педагогічної практики, зокрема в базовій школі-лабораторії.

Театральна педагогіка

Педагогічну діяльність деякі дослідники називають метадіяльністю, тобто діяльністю управління іншою діяльністю. В учителя повинна бути розвинена рефлексія — здатність аналізувати стани і ставлення до його дій іншої людини, усвідомлювати і оцінювати результати, а також як сприймають ці дії ті, на кого вони спрямовані, тобто школярі.

Вправи на розвиток рефлексії і емпатії (співпереживання, вміння поставити себе на місце іншої людини) запозичені з театральної педагогіки, наприклад творення внутрішнього монологу уявної особи. Ми використовуємо для цього на заняттях фотопортрети, образи різних людей, створені живописцями.

Студенти аналізують внутрішній стан людини, відтворений художником, і співвідносять свої відчуття з документальними свідченнями очевидців, спогадами автора твору. Ось, наприклад, вони спрямовують увагу на репродукцію картини В. Серова "Дівчинка з персиками", вивчають деталі. Педагогічне завдання зрозуміле, але виконати його непросто. Необхідно "прочитати" характер дівчинки-підлітка, її настрій, ставлення художника до неї, а потім відшукати описання прототипу в літературних джерелах. Захопившись виконанням завдання, студенти й самі збирають необхідний дидактичний матеріал: фотографії, зафіксовані найрізноманітніші стани людини, репродукції портретів, слайди.

Розумінню внутрішнього світу людини сприяє відтворення й аналіз її поведінки у різних життєвих ситуаціях. На традиційному щорічному тижні педагогічної майстерності, який відбувається у квітні, проводиться театралізований конкурс розігрування сюжетів із буднів школи, що також допомагає моделюванню типових педагогічних конфліктів і знаходженню способів їх розв'язання.

У нашому спецкурсі система К. С. Станіславського посідає важливе місце. Вона дозволяє навчитися керувати своєю поведінкою "на публіці", оволодівати такими інструментами впливу, як голос, міміка, жести, інтонація, навчитися мистецтву імпрізації, адекватної реакції в нестандартних обставинах тощо. Освоєння елементів театральної педагогіки допомагає майбутньому вчителю ще в студентські роки пізнати самого себе, контролювати свої фізичні і психічні стани, домагаючись їх єдності. Наука "володіти собою" формує професійні вміння, навички і звички, зумовлює вияв творчої емоційно-почуттєвої природи педагога.

Творчість розпочинається з домислу, уяви, стверджує К. С. Станіславський, з уміння діяти в "пропонованих обставинах", з магічного "якщо б". «"Якщо б" є для артистів важелем переведення нас із діяльності у світ, в якому лише й уможливується творчість» (*Станіславський К. С.* Собр. соч. — М., 1954. — Т. 2. — С. 57).

Що ж може "якщо б" дати вчителю? Ось як на це запитання відповідає педагог Ю. Л. Львова: "Якщо б" — підштовхувач, збудник творчої активності. Воно може стати, за термінологією театральної педагогіки, "гачком", "приманкою" виявлення позитивних емоцій вчителя. "Якщо б діти дуже любили мій предмет..."; "Якщо б вони хотіли вирішувати найважчі завдання..."; "Якщо б я не боялась..." (називається прізвище "страшного" учня); "Якщо б на уроці був

присутній..." (ім'я шанованої вами людини); "Якщо б я була не я, а хтось краший, більш здібний, вдаліший, проникливіший за мене..." *(Львова Ю. Л. Творческая лаборатория учителя. — М., 1985. — С. 112).*

Нездатність легко й вільно викласти тему улюбленого предмета — для вчителя біда. А біда ця часто-густо приходиться через невміння володіти своїм голосом, правильно використовувати мовленнєвий апарат. Багато вчителів навіть не знають вимог, які ставляться перед "професіоналами мовлення". І, як наслідок, "різними хворобами голосу страждають 40 % учителів і 36 % вихователів дитячих садків і ясел" (за даними доктора медичних наук Ю. С. Василенка). Ось чому "проблемі голосу" ми приділяємо особливу увагу. На заняття з техніки мовлення, мімічної і пантомімічної виразності запрошуємо акторів, викладачів вокалу.

Активне соціально-психологічне навчання

Активні форми навчання (мікрОВикладання, гра) включають у роботу "внутрішні стани" студента. Вчитель, стикаючись із труднощами у роботі, не завжди усвідомлює причини. А причини ці часто-густо зумовлюються невмінням педагога зрозуміти внутрішні механізми поведінки школяра і знайти адекватний ситуації спосіб виходу з неї.

Засоби активно-соціального навчання спрямовані на те, щоб допомогти студентам аналізувати свої дії і реакції у конфліктних ситуаціях (*Активне соціально-психологічне навчання в спецкурсі "Основи педагогічної майстерності" / Т. С. Яценко, Н. М. Тарасевич та ін. // Рад. шк. — 1984. — № 11).*

Які наслідки уможливилує, наприклад, репліка розгубленому учневі, який на поставлене запитання не може відповісти: "Сідай, як завжди, нічого не знаєш". Педагог пропонує студентам оцінити поведінку вчителя: чого він хотів домогтися? Які почуття викликала ця репліка у вихованця? У його товаришів? І вони, розглядаючи випадок з позиції учня, здатні відтворити результати подібної нетактовності: агресію, зневіру учня в своїх можливостях, відмову працювати на уроці, тобто врешті-решт дії вчителя не лише не досягли мети, а й перекреслили його задуми.

Виконуючи подібні та складніші завдання, студенти набувають умінь педагогічно грамотно оцінювати і раціонально та несупереч-

ливо вибудовувати своє спілкування з учнями. Для цього на заняттях із педагогічної майстерності як засоби соціально-психологічного навчання використовують вправи на активізацію невербального спілкування, аналіз без оцінки, перегрупування (створення на заняттях кола спілкування), оцінку поведінки у параметрах емоційно-почуттєвого сприймання. Стійкий інтерес студентів до проблем соціально-психологічного навчання, гри, мікрОВикладання підтверджує істина: нові методи і нестандартні рішення у студентські роки опановуються легко і з задоволенням.

Тема заняття на другому курсі — "Прийоми педагогічного впливу". На екрані — фрагмент фільму "Педагогічні ситуації" (оцінка в щоденнику). Викладач Н. М. Савельєва пропонує студентам уявити себе в ролях учителя та учнів і передати їхні внутрішні стани у пропонованих обставинах, тобто виявити мотиви поведінки за допомогою вербальних і невербальних засобів спілкування. На третьому курсі — інша педагогічна ситуація: "Індивідуальна бесіда з учнем". Завдання студентам: передати почуттєві переживання, що виникають при розмові з учителем, учнем, батьками. Як прихилити до себе учня? Чи можна захопити його до співробітництва? Що для цього зробити? Аргументовані зауваження педагога (заняття веде М. О. Цуркава) допомагають студентам засвоїти, що від установки (вміння слухати), позиції вчителя у спілкуванні залежить реакція вихованця, його довіра до вчителя і, врешті-решт, ефективність виховання. А ось приклад заняття-гри з теми "Класний журнал, щоденник учня" (викладач Н. М. Пивовар):

- Уявіть собі, що це ваш щоденник. Озвучте внутрішній монолог. Як реагуватимете на зауваження?
- Уявіть собі, що це щоденник вашого брата (сестри, сина). Передайте його ставлення до зауваження, позитивного запису в щоденнику.
- Поясніть мотиви поведінки вчителя (відтворіть його монолог). Які почуття він хотів викликати? Які викликав? Чому?

Безпосереднє звертання до об'єкта оцінки ефективно у вправі "Що б я запозичив (відхилив) у товариша з групи" з теми "Аналіз перших педагогічних досягнень". Звертання до однокурсника важливі для розвитку самооцінки. Цікавий і засіб переорієнтування ситуації. Він дозволяє краще осмислити власні дії в тих чи інших обставинах шляхом своєрідного моделювання, зокрема такі: "Поставте вимоги до лектора, який готується до виступу", "Як встановити контакт з аудиторією у вигляді порад учителю-початківцю".

Доповненням до системи подібних вправ є корекція поведінки, особистісних установок студентів з вадами у спілкуванні. Вони здійснюються індивідуально та в спеціально створених групах на кафедрі педагогічної майстерності.

Принципи викладання

"Основа педагогічної майстерності"

Наведемо основні принципи викладання курсу.

- **Педагогічна майстерність як умова і засіб реалізації особистості вчителя, його позиції, творчого потенціалу.**

- **Послідовність педагогічних дій, поетапне оволодіння окремими прийомами шляхом різних видів тренінгу, зокрема психофізичного і педагогічного.** Від другокурсників вимагається дотримання правил і норм педагогічного такту, вміння організувати початковий етап спілкування, володіти технікою встановлення контакту, здатністю робити інформацію наочною, правильно розподіляти і концентрувати увагу тощо. На третьому курсі відпрацьовується методична майстерність учителя (вміння мотивувати важливість матеріалу на уроці, захопити школярів суспільно корисною справою, працювати з журналом і щоденником, користуватися методикою контактної взаємодії в індивідуальних бесідах, аналізувати спілкування вчителя з учнями і батьками).

- **Взаємозв'язок вправ для розвитку педагогічної техніки з творчим моделюванням педагогічної діяльності.** Кожне заняття тріадне. Опановуються теоретичні знання, пропонується система вправ для формування окремих прийомів педагогічної дії і, нарешті, ядро заняття — мікрореконструкція: майбутній учитель опановує пропоновані обставини того чи іншого елемента уроку. Для прикладу наведемо структуру заняття з теми "Увага вчителя": аналіз професійних особливостей уваги вчителя; вправи на розвиток розподілу, переключення, обсягу уваги; відтворення фрагмента уроку "Перевірка знань учнів".

- **Органічна єдність занять у моделюванні і реальній школі.** Для відбування практики інститут має базові навчальні заклади: дві типові загальноосвітні школи, ПТУ і дитячий садок. Тут у режимі реальної праці студенти самостійно виконують завдання з педагогічної майстерності, педагогіки, психології, разом з класними керівниками організовують навчально-виховний процес.

- **Відкритий аналіз. Розвиток умінь і контроль за їх сформованістю.** Майбутній учитель аналізує свій вплив на учнів в усвідомленій і неконтрольованій сфері. Становлення і розвиток педагогічної майстерності ґрунтується на теоретичних знаннях. Спецкурс забезпечує педагогічну цілеспрямованість навчання студентів на основі їх активного включення у професійну діяльність. "Насиченість занять практичними вправами уможливила тверезу оцінку своїх здібностей і визначення недоліків у своїй підготовці" (типова відповідь на анкету студента четвертого курсу). Допомагаючи оволодіти технологією педагогічної діяльності, заняття формують у студентів навички спілкування і самооцінки завдяки включеності у ситуації, контакту з аудиторією в мікрореконструкції, необхідності прийняття самостійних рішень у діловій грі, самоаналізу та аналізу з боку групи.

Курс "Основи педагогічної майстерності" ставить підвищені вимоги і до викладачів. Вони повинні глибоко знати педагогіку, психологію, фізіологію вищої нервової діяльності, психотерапію, театральну педагогіку, володіти технікою спілкування зі студентами, ораторським мистецтвом. Тому, навчаючи педагогічній майстерності студентів, інститут вирішує і завдання підвищення професійного рівня викладачів, особливо психолого-педагогічних дисциплін.

Довгострокова програма підвищення педагогічної майстерності викладачів (до 1990 року) включала перелік найбільш важливих тем психолого-педагогічного циклу, робота над якими обов'язкова для всього колективу. Кожен викладач упродовж року зобов'язаний подати реферат із педагогічної майстерності.

Наш досвід переконує, що педагогіка може стати найулюбленишим предметом у педагогічному навчальному закладі.

Педагогічна майстерність об'єднала групу педагогів Полтавського педагогічного інституту, які усвідомлювали необхідність докорінних змін у теорії і практиці підготовки вчителя. Для цього вже існувала значна джерельна база, яка вимагала практиків для її реалізації. Йдеться передусім про творчу спадщину А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського — випускників цього навчального закладу. Словами доктора історичних наук, професора В. Є. Лобурця, який довгий час працював проректором з наукової роботи з цього приводу, викладемо такі узагальнення.

Полтавський учительський інститут відкрито 1 липня 1914 року в скромному двоповерховому приміщенні на вул. Фабрикантській, 14 (нині вул. Балакіна, 10). Шість викладачів і 26 студентів — ось на

початку і весь його колектив. Слухачами першого набору були вихідці з козаків, селян, міщан, ремісників. Про майбутню професію вони знали не з розмов про неї, а вже по декілька років працюючи. Один з них — Антон Макаренко — мав дев'ятирічний стаж.

Першим директором інституту був О. К. Волнін — викладач педагогіки, психології і логіки. Маючи неабиякі педагогічні здібності у поєднанні з тактовністю, добропорядністю, професіоналізмом, у спогадах А. С. Макаренка він постає ідеальним наставником: "...Багато зробив для мене та інших студентів Олександр Костянтинович. Він виховував у нас кращі людські устремління. У моєму ж педагогічному житті він створив найосновніші принципи та навички духу. У нього я запозичив основне положення моєї педагогічної віри: *якомога більше вимог до людини і якомога більше поваги до неї*".

Гідний учителя учень блискуче закінчив інститут у 1917 р., удостоївшись великої золотої медалі і відповідної їй педагогічної характеристики — *"видатний вихованець за здібностями, знаннями і працелюбством"*.

Викладачі дореволюційного інституту із середнім віком до 30 років, будучи не набагато старшими за студентів, робили ставку на творче співробітництво з ними (саме такі відносини ми цінуємо і культивуємо сьогодні). Із природознавства і фізики поряд з лекціями широко практикувалися лабораторні роботи, а з гуманітарного циклу були обов'язкові твори і реферати. Активно велися пошуки нових форм навчання з максимальним розвитком самостійності думки і творчих начал майбутніх учителів. Студенти відбували педагогічну практику в зразковому педагогічному училищі, відкритому при інституті. Обов'язковими були пробні уроки з їх всебічним аналізом на всіх етапах навчального процесу, а головне, заохочувалися гарячі дискусії. За свідченнями очевидців, Макаренку надавалось останнє слово. Бо інакше після його ґрунтового і всебічного аналізу додати його співкурникам було нічого.

Нині про першого видатного випускника інституту нагадує меморіальна дошка з барельєфом. Створено кімнату-музей його імені, де зібрані і постійно поповнюються матеріали про його життя і діяльність. Але пам'ять про нього — це передусім освоєння його творчої спадщини, макаренківські традиції, що побутують у колективі.

Перебираю подальші роздуми про ставлення до Макаренка, до його творчої спадщини на себе, бо вбачаю в ньому неперевершений

талант і вважаю несправедливим ставлення до нього критиків, часто-густо політиканів, далеких від педагогіки, які намагаються вибудувати на критиці Макаренка свій сумнівний політичний чи науковий імідж. Ще не одне покоління педагогів-практиків, теоретиків, які шукають Педагогічну Істину не лише в Україні, а й у світі в цілому, черпатимуть у його творчості натхнення на пошуки багатьох відповідей на запитання "як вчити і виховувати?".

Напередодні 100-річчя від дня народження А. С. Макаренка я звернувся до обласного комітету партії з листом про реставрацію колонії ім. О. М. Горького в с. Ковалівці. Вона лежала у руїнах і мені не раз доводилося чути гіркі слова вчителів про байдужість нашої пам'яті до видатного педагога. Моє занепокоєння поділяв В. Ф. Моргун — син Федора Трохимовича, який переїхав з Москви до Полтави і з дипломом випускника психологічного факультету Московського університету очолив кафедру психології Полтавського педінституту. Ми домовилися з Володимиром Федоровичем використати керівне становище його батька для здійснення наших "егоїстичних" задумів. Наш план зводився до постійного нагадування про ювілей педагога і про можливе відзначення року Макаренка на рівні ЮНЕСКО. На наше щастя, перший секретар обкому партії, будучи членом спілки письменників СРСР, добре знаючи письменницьку і педагогічну спадщину А. С. Макаренка, дав завдання секретареві з ідеологічних питань І. Ю. Горобцю підготувати лист до ЦК Компартії України. Сталося це у березні 1985 року — за три роки до ювілею.

На території колонії ім. О. М. Горького у с. Ковалівці функціонував дитячий будинок з новозбудованими гуртожитком, школою, господарським блоком і мав забезпечити підтримку цього історичного місця як у плані ідей, так і в плані історичних будівель. Білий будинок був пристосований під житло вчителів, а червоний — під гуртожиток (білий і червоний — за термінологією А. С. Макаренка).

Вперше я відвідав дитячий будинок у 1976 році і був вражений інертністю директора і вчителів та вихователів, як правило, випускників Полтавського педагогічного інституту, щодо їхнього ставлення до Макаренка. Він для них не існував. Так само, як і для завідуючого кафедрою педагогіки, який назвав Макаренка тюремником.

У 1978 році до мене дійшли чутки про "бузу" в дитячому будинку. Нею були вже заклопотані районний та обласні відділи народної

освіти, господарські та партійні працівники. А сталося ось що. Вихованці дитячого будинку під проводом 12-річного "колеги" повністю перейшли жити у збудовані ними землянки в гушині ковалівського лісу. Лідер назвав себе Ковпаком, призначив Руднева і започаткував казкове життя для "партизанського загону". Оскільки прямого ворога не було, "партизани" наводили "шмон" у Ковалівці: картопля, капуста, молоко і сметана з погребів, гуси, кури, поросятка з хлівів селян стали їхньою легкою здобиччю. Саморобні столи партизанського ресторану просто неба прикрашали варена і смажена живність та приправлені сметаною овочі. Такого зухвальства старожили села не знали за своє життя, добре пам'ятаючи, що навіть у колоністські роки їм часто-густо вихованці Макаренка дарували вирощених ними породистих свиней, а тут молоде поголів'я зникало десятками у невідомому напрямку. У міліцію посипалися скарги, і невдовзі партизанський ковпаківський штаб постав перед судом педагогічної громадськості.

Мені зателефонував заступник завідувача обласного відділу освіти М. А. Лейко, запрошуючи на зустріч з "партизанами". Машина відходила від облвно о 15-й годині, і мене вже чекали. Та заклопотаний справами будівництва я пообіцяв через півгодини виїхати своїм автомобілем. Приїхавши до дитячого будинку із запізненням, я побачив стурбованих представників обласної і районної освіти, в оточенні яких стояв конопатий хлопчисько із зухвалою посмішкою і виразною ворожістю в очах до оточуючих його людей, які соромили самого "Ковпака" за неетичну поведінку. Знаючи про приїзд гостей, головний "партизан" здійснив свою передостанню воєнну акцію. На дорозі до Ковалівки за його наказом "партизани" викопали і замаскували яму, і машина судців, потрапивши в неї, перекинулася. Лише завдяки тому, що пастка знаходилась на повороті і швидкість машини не перевищувала 20 км, обійшлося без смертельного випадку. На запитання, чому не перекидались інші автомобілі, "Ковпак" повідомив громаду, що машина освітянського керівництва велася розвідкою з Полтави, що технічна рота мала спеціальні пристосування, які були приведені у бойову готовність лише за поданням умовного сигналу роти супроводу. Одне слово, перед нами були по-справжньому талановиті діти, які потребували талановитіших за себе педагогів. Таких в інтернаті для дітей-сиріт не було. Інакше б знайшовся педагог на роль заступника "Ковпака", і дитяча гра стала б корисною і для вихованців дитячого будинку, і для педагогів.

Між дітьми та педагогами стосунки настільки загострилися, що завоблвно Є. А. Хорольський видав наказ про розформування дитячого будинку, про переведення дітей до інших дитячих будинків, розмішених за 100-120 км від с. Ковалівки. І тут "ковпаківці" здійснили не передбачувану ніким "воєнну акцію". Одного недільного дня вони десантом висадились у землянках рідного їм ковалівського лісу, прибувши сюди за багато кілометрів від свого тодішнього перебування, і вщент розгромили колишнє своє помешкання. Особливо дісталось червоному будинку, де щасливо жили вихованці А. С. Макаренка. Усі вікна були вибиті і спалені, батареї опалення розбиті, дах знятий, стелі пробиті. Я особисто бачив наслідки дитячої помсти педагогічному безсиллю. Діти не прощають безталання вихователів і їхню байдужість до своїх професійних обов'язків. Як, до речі, дорослі люди не прощають безталання і байдужість політикам. Педагогічне безталання — основна причина людських трагедій.

На зустрічі в Останкіно В. І. Чекалін — науковий співробітник Інституту загальних проблем виховання АПН СРСР, звернувся до мене із запитанням:

— На полтавській землі, зовсім не за тридев'ять земель від вашого вузу, знаходиться колишня колонія Макаренка. Він — випускник вашого інституту, ви самі про це сказали; наближається його століття, а садиба колоністів у плачевному стані. Ми не стверджуємо, що педвуз повинен підмінити облвиконком чи будівельний трест, а все ж...

— Я відразу відповім вам так: запрошую вас до Полтави у майбутньому році на всесоюзну макаренківську конференцію. І ви побачите прекрасний музей, який уже будується за активної участі наших студентів.

— У колонії?

— Так, так, саме там будуть знову стояти білий і червоний будинки, флігель, функціонуватиме середня школа. Цілий музейний комплекс.

— Зрозуміло.

Та не все зрозуміло було нам, причетним до відродження знаменитого макаренківського освітньо-виховного комплексу у Ковалівці, коли ми розпочинали реалізовувати проект відбудови колонії. На запит обкому партії партійні і державні органи республіканського рівня відмовилися виділити кошти на реставрацію, а точніше, на

будівництво музейного комплексу, посилаючись на їх відсутність. І тоді Ф. Т. Моргун самочинно приймає рішення відродити пам'ятник видатному педагогові за рахунок місцевих коштів. Лише завдяки цій людині здобув життєвість макаренківський комплекс у Ковалівці. Відкрили його 13 березня 1988 року. ЮНЕСКО напередодні цієї дати оголосило рік А. С. Макаренка. Для освітян Полтавщини це було справжнє свято.

Знову передаю слово професорові В. Є. Лобурцю.

Щоб працювати як Макаренко, необхідно передусім сприйняти міру його праці і особистої відповідальності за те, що відбувається навколо, критерії його моральності, щастя, ставлення до життя і праці. Лише тоді відкриється його шлях і з'являться сили продовжувати боротьбу. Це внутрішнє переконання повинно стати результатом звертання студентів до особистості і творчості великого педагога, і до того ми, наставники, прагнемо, ознайомлюючи майбутніх учителів з особливостями мислення, обставинами нелегкої долі Антона Семеновича. Для відтворення духовної традиції, що стверджує добро і справедливість, чи, кажучи інакше, для виховання гармонійної особистості передусім необхідні не інструкції, нехай і найдосконаліші, а справжні люди, здатні боротися за ідеали і ними жити. Цього вчив і так жив автор "Педагогічної поеми".

"Я люблю життя таким, як воно є. Воно прекрасне саме тому, що не практичне і не розраховане за егоїзмом, що в ньому є боротьба і небезпеки, є страждання і думки. Я живу тому, що люблю життя, люблю дні і ночі, люблю боротьбу і люблю дивитись, як зростає людина, як вона бореться з природою, в тому числі і зі своєю власною природою. Я переконаний, що люди... навчаться жити краще і довше, але все одно вони завжди житимуть приблизно так, як і я, з тією ж повнотою радості і горя, тобто повнотою відчуттів... Найголовніше — треба вміти бачити чарівність сьогоднішнього і завтрашнього дня... *У людини має бути єдина професія — вона повинна бути великою і справжньою людиною*" (з листа А. С. Макаренка вихованцеві Ф. Борисову. Виділення наше. — / 3.).

Звернення до учня сприймається як духовний заповіт кожному з нас. Кращі вихованці Антона Семеновича засвоїли його уроки, як і він особисто засвоїв уроки своїх учителів, зокрема О. К. Волніна. "Семен Калабалін, — стверджує Ф. Вигдорова у книзі із символічною назвою "Дорога в життя", — виховував не умовляннями, не поясненнями, а собою, самим своїм життям".

Випадковий збіг? А, може, ні? Адже й Калабалін — улюблений учень Макаренка, пов'язаний із Полтавщиною. Народився він у 1903 році в с. Сторожове, недалеко від Ковалівки, десятим сином у сім'ї селянина-гречкосія. У 10 років — пастух, у 13 — бродяга; Семен втікає із села до Полтави. Ночує у склепі на старому кладовищі. В автобіографічних записках розповідає про першу зустріч з Макаренком: "У грудні 1920 року я був викликаний до канцелярії начальника тюрми, що на Кобилянській вулиці у Полтаві. Біля столу сиділа незнайома мені людина. На ній була потерта шинель, на плечах башлик... великий ніс осідланий пенсне, за яким блищали свердлярчі вогники очей.

— Прізвище, ім'я, по батькові? — звернувся до мене начальник.

— Дозвольте мені, — перебив начальника хрипливатим голосом незнайомиць, а потім до мене:

— Так це, значить, ти Семен? Давай познайомимось. Я Антон, а батько мій був тобі тезкою... Полюю за такими ось молодиками, як ти — хто в тюрмах відсиджується, хто на вулиці дурня клеїть. Поїдеш зі мною?

— Поїду, тільки ж хто мене з тюрми випустить?

— Це я беру на себе. Значить, домовились? Ти, будь ласка, Семене, вийди на хвилинку.

Лише через добрий десяток років я дізнався, що Антон Семенович давав за мене розписку, і він вважав, що цієї процедури, принизливої для людини, я не повинен бачити. Ворота тюрми відчинились, і я у супроводі Антона Семеновича вийшов на найяскравіший відрізок дороги мого життя. Ми сіли у візок і покотили по великому шляху Полтава — Харків. Під вечір мороз дужчав.

— Замерз, Семене? Візьми ось башлик.

І Антон Семенович накинув мені на голову свій ріденький башлик. А яким він видався мені теплим... З мене зникав увесь багаторічний накіп бродяги, грабіжника, бандита. Я народжувався знову..."

Через роки Макаренко скаже про Калабаліна: "Ось це — справжній талант. Не майстер, а саме талант, якому підпорядковуються найважчі, найвредніші. І з них він робить хороших людей. Ми надсилали йому найважчих, і він робив з них буквально чудеса". Прототипом образу Семена Карабанова у "Педагогічній поемі" був Семен Опанасович Калабалін.

Творча спадщина А. С. Макаренка цікавить багатьох педагогів світу. Чимало з них прослухали лекції про нього в інститутській меморіальній аудиторії. Ми приймали гостей з Японії, Китаю, США, Великобританії, Болгарії, Польщі, Чехії та інших країн.

Група працівників освіти і вчених Канади декілька разів відвідувала інститут. Їх очолювала професор Ванкуверського університету Ганна Польова. Гости знайомилися з науковою роботою кафедр інституту, слухали лекції англійською мовою про педагогічну систему Макаренка, відвідали лекції і практичні заняття з педагогічної майстерності. Професор Вікторіанського університету Британської Колумбії П. Томас своє враження висловив так: "...здивований побаченням і почутим. Віднині я стану активним прихильником вашої системи підготовки вчителів. Дозвольте мені місяць відпустки провести у вашому інституті, щоб більше пізнати і навчитися".

Вчитися у Макаренка. Для нас це не просто слова, а характерна риса всього життя колективу — духовного, навчального, громадського. Постійне, глибоке, зацікавлене вивчення праць педагога-новатора зумовлене прагненням знайти дієві підходи до вирішення сучасних проблем школи, підготовки вчителя. Наші студенти готують і видають збірники науково-дослідних праць, зокрема "А. С. Макаренко і життя", "Полтавці про А. С. Макаренка". Науково-практичні конференції "А. С. Макаренко і Полтавщина", які щорічно відбуваються в інституті, — не парадний захід, а форма навчання, осмислення новаторського досвіду великого педагога як опори у вирішенні актуальних завдань перебудови школи на наукових, трудових, демократичних засадах. Для прикладу назвемо теми двох доповідей у 1986 році: "Ідеї А. С. Макаренка в експериментальній цільовій програмі "Учитель" Полтавського педагогічного інституту" і "Впровадження ідей А. С. Макаренка у практику роботи сучасної школи". Із першою виступив ректор інституту, з другою — студент-старшокурсник А. М. Сотов. І це не випадковість, а правило: дослідницьку наукову діяльність на рівних ведуть і викладачі інституту, і їх вихованці — майбутні вчителі.

Результати пошуків стають загальним надбанням. Так, викладачі К. М. Ширяєва і А. Л. В'яземська вивчили листи А. С. Макаренка до О. П. Ракович — маловідомі сторінки полтавського періоду його життя і діяльності, які уможливають глибше розуміння внутрішнього світу цієї талановитої людини.

Нині в нашому інституті за підтримки НДІ педагогіки України і педагогічного товариства республіки створено науково-дослідну лабораторію (єдину в СРСР), яка всебічно досліджує творчу спадщину А. С. Макаренка. До 100-річчя від дня народження великого педагога відкрито меморіальний комплекс у с. Ковалівці — на місці першої колонії А. С. Макаренка. У Полтавському педінституті проведено всесоюзну конференцію, яка засвідчила значне зростання уваги до його творчої спадщини.

Знову переберу розповідь про А. С. Макаренка, про життєвість його ідей на себе і переміщусь з 1988 у 1998 рік — рік 110-річчя від дня його народження. Працюю зараз в Академії педагогічних наук, очолюю Інститут педагогіки і психології професійної освіти. На громадських засадах обраний на 2 роки Президентом міжнародної асоціації Макаренка (МММ). За моєю пропозицією Президія АПН затвердила план відзначення макаренківського ювілею з проведенням республіканського ювілейного вечора, міжнародної наукової конференції у Полтавському педінституті і в Ковалівці, урочистостей у Харкові, Сумах, Полтаві, Кременчуці, міжнародних наукових конференцій у Варшаві, Марбурзі, Будапешті. Усі заходи відбулися. В усіх на устах: нам не вистачає Макаренка. Як тут не згадати бувальщину, що набула ознак притчі. До Макаренка звернувся колега, завідувачий сусідньою колонією.

— Антоне, все роблю так, як ти говориш і пишеш, але в мене нічого не виходить.

— Не дивина, — відповів Антон. — У тебе не вистачає однієї дрібнички.

— Якої?

— Макаренка!

У наших педагогів, зокрема й теоретиків найвищих рангів, не вистачає часу глибоко ознайомитися з напрацюваннями макаренкознавців світу, з новими документами, опублікованими Марбурзькою лабораторією "Макаренко-реферат", що існує вже більше 30 років при Марбурзькому університеті. Не бракує критиків Макаренка зліва і справа для набування ними сумнівного іміджу борців проти тоталітаризму, догматизму і диктатури в педагогіці сталінської доби. Але, що дивно, не знаючи Макаренка або ж ігноруючи очевидні істини, критики, хочуть вони того чи ні, самі стають тоталітаристами, догматиками і диктаторами, бо нав'язують учительству антинаукові концепції, спростовані практикою або для практики просто непридатні.

На республіканському вечорі з нагоди 110-річчя від дня народження педагога, що відбувся 11 березня у приміщенні актового залу Київського лінгвістичного університету, у доповіді "Універсальні цінності спадщини А. С. Макаренка і сучасність" я звернув увагу на декілька тенденцій у сучасному макаренкознавстві.

Тенденції сучасного вітчизняного макаренкознавства

Перша тенденція — активізація історико-біографічних досліджень. У сучасному макаренкознавстві завдяки пошуковій роботі вчених України, Росії, Польщі, Чехії, Німеччини зібрано великий багаж фактичного матеріалу, що значно розширило наші уявлення про своєрідність особистості Антона Семеновича, умови становлення його концепції виховання, що дозволяє приступити до систематизації та осмислення здобутої інформації для створення повної наукової біографії педагога (із заповненням "білих плям", зокрема причин звільнення з комуни імені Ф. Держинського). Корисною й цікавою для вчених світу стала б розробка концепції написання біографії А. С. Макаренка і згідно з певними хронологічними періодами відтворення творчого шляху педагога, що торувався через вирішення протиріч, боротьбу мотивів, осмислення інтуїтивних знахідок педагога і конструювання ним логіки педагогічної дії. Саме такої біографії, вільної від суб'єктивності і штучних замовчувань, потребують нині і молодий учитель, становлення професіоналізму якого відбувається в суперечливих умовах існування різних парадигм освіти, навчання і виховання, і досвідчений педагог, для якого ідеї Макаренка, його цілеспрямованість і переконаність у істинності своєї педагогічної позиції можуть стати опорою власних пошуків удосконалення педагогічної системи.

Друга тенденція—деідеологізація педагогічного надбання А. С. Макаренка. Минають часи гострої конфронтації соціальних систем, і це помітно впливає на ставлення у світі до творчої спадщини А. С. Макаренка. Різні педагогічні пристрасті більше черпають позитивне у поглядах видатного педагога-мислителя. Важливою проблемою з огляду на це є аналіз того, як сприймаються нині ідеї та новаторський педагогічний досвід А. С. Макаренка в різних педагогічних системах, у різних умовах освіти та виховання. Необхідною стає прове-

дення аналітичної роботи для визначення факторів рівня впливу його ідей і досвіду в різних країнах. (На міжнародній конференції у Марбурзі, присвяченій 110-й річниці від дня народження А. С. Макаренка і 30-річчю лабораторії "Макаренко-реферат", оголошено, що у 1999 році буде проведено міжнародну конференцію "Ідеї А. С. Макаренка у Німеччині".) Науковий і практичний інтерес становило б дослідження, за яких причин і умов ім'я А. С. Макаренка з'являється у науковій, навчальній і методичній літературі.

Третя тенденція — прагнення до осмислення гуманістичної позиції А. С. Макаренка в умовах суперечності суспільного розвитку.

Парадоксальним явищем стало загострення критики А. С. Макаренка в період становлення демократичної системи у країнах колишнього Радянського Союзу за умов зростаючого впливу його ідей на розвиток педагогічної думки Заходу і Сходу. Науковій оцінці спадщини А. С. Макаренка заважають ідеологізація його педагогічної позиції, політичні нашарування у тлумаченні його поглядів. Нині важливою справою вітчизняних педагогів і всіх макаренкознавців повинен стати аналіз гуманістичного вектора його педагогічної системи, розкриття особливостей макаренківського гуманізму, з'ясування результативності його діяльності через аналіз гуманістичної сутності всіх складників його системи. Це вимагає філософського, етичного, естетичного, педагогічного, психологічного підходів до розгляду технології педагогічної дії А. С. Макаренка. У цьому контексті, на наш погляд, можуть бути зняті звинувачення на його адресу щодо ролі колективу у становленні особистості (протиріч колективних і особистісних інтересів), якщо колектив розглядати і як середовище соціалізації особистості, і як сферу її самоактуалізації. Філософські і соціологічні основи педагогічної спадщини А. С. Макаренка потребують глибоких досліджень.

Четверта тенденція — аналітичне вивчення, систематизація праць А. С. Макаренка.

Праці А. С. Макаренка, що вийшли друком, не відповідають у вітчизняній практиці текстологічним і видавничим вимогам. Опубліковані роботи, частково скорочені, перероблені, доповнені, містять неточності. Через це наші знання про теорію А. С. Макаренка і його особистість неповні, іноді неправильні (один приклад: А. С. Макаренку приписують вислів про виховання у колективі, через колектив і для колективу; він належить його постійним опонентам — представникам педагогічного олімпу). З'явилися нові публікації праць А. С. Макаренка, які не ввійшли до зібрання творів.

У зв'язку з цим украй актуальною є підготовка до видання повного зібрання творів з публікацією всіх архівів.

У цілому особистість цього великого педагога, який зумів могутністю своєї волі, світом розуму і гуманістичною цілеспрямованістю вистояти проти сили тиску державної ідеології і політики, опору педагогічної верхівки, сьогодні потребує більшої когорти вчених для об'єктивного визначення всієї глибини і величі цієї найпомітнішої постаті у педагогіці ХХ століття.

П'ята тенденція — порівняльний аналіз педагогічних ідей А. С. Макаренка з найвидатнішими педагогами світу, що засвідчує його геніальність і підкреслює його неповторність у педагогічних пошуках. Наприклад, зіставлення його творчих набутків з теорією і практикою О. С. Нілла (1893-1978) — видатного англійського педагога, який також завідував подібною колонією, — доводить повну ідентичність педагогічних законів і закономірностей у вихованні дітей девіантної поведінки.

У Нілла до демократичних форм колоністського життя належать загальні збори — вищий орган управління закладом, очолюваним на сім днів обраним головою; обраний на один семестр трибунал — вид суду, до якого вихованці звертались із позовами з приватних справ; учнівські комісії (соціальна, бібліотечна, за дотриманням режиму сну); репрезентанти окремих груп вихованців для представлення їхніх думок у дискусіях на зборах.

У той час, коли Макаренкові інкримінували створення "нерадянської системи", О. С. Нілла звинувачували в анархізмі і "грі в демократію", бо він, як і Макаренко, не визнавав прав, визначених владою, і встановлював їх сам для свого закладу.

Створюючи освітньо-виховні заклади в колоніях, А. С. Макаренко і О. С. Нілл на перший план висували ідею щастя, досягнення щасливого дитинства. Нілл вважав, що всі прикрощі, вся зневага, всі війни зумовлюються людським нещастям. У його закладі, як і в Макаренка, "лікували нещасних дітей". Найосновнішим засобом виховання була продуктивна праця.

Неначе з "Педагогічної поеми" слова О. С. Нілла: "Я помітив, що звичайна, антисуспільна дитина, наприклад ватажок банди, що вибиває вікна, стає гарячим прихильником правопорядку, якщо йому гарантувати свободу".

Важливо згадати також про загальні тенденції, притаманні сучасному світовому макаренкознавству.

Тенденції сучасного світового макаренкознавства

Перша тенденція. А. С. Макаренко вважається видатним педагогом ХХ століття, чия діяльність і педагогічні погляди значно вплинули на становлення і розвиток виховних систем у різних країнах світу. Значущість його досвіду зі створення систем виховання молоді, що ґрунтується на принципах гуманізму, соціальної рівності та свободи особистості, виходить за межі 20-30-х років нашого століття. Макаренко створив нову філософію виховання, орієнтовану на олюднення як власне процесу виховання його суб'єктів — вихованців і вихователів, так і виховного середовища.

Це філософія виховання сильної особистості, здатної протистояти труднощам життя, захистити його гуманістичні цінності та помножити їх власною причетністю і конкретною справою кожного вихованця. З огляду на це досвід А. С. Макаренка входить складовою частиною у світову практику організації демократичного, гуманістично орієнтованого соціального виховання молоді.

Друга тенденція. Розширюються масштаби освоєння спадщини А. С. Макаренка у просторі і часі шляхом дослідження його аксіологічних, філософсько-соціологічних аспектів. Актуалізуються питання дослідження поглядів Макаренка — філософа, соціолога, психолога.

Третя тенденція. Активізується увага вчених до дослідження внеску А. С. Макаренка у розвиток теоретико-методологічних основ педагогіки (цілі виховання, доцільність педагогічної логіки, діалектика соціального й індивідуального, проблема методів, форм організації, результативності виховного процесу тощо).

Четверта тенденція. Досвід А. С. Макаренка сприймається сьогодні не лише як історична цінність, як універсальна система виховання, а й як інструмент вивчення, розуміння джерел багатьох проблем сучасного виховання молоді, як джерело створення сучасної ефективної системи соціального виховання, яка відповідала б актуальним потребам новітнього часу.

Знаменитим випускником Полтавського педагогічного інституту, його славою і гордістю є В. О. Сухомлинський. На фронтоні інституту висить меморіальна дошка з барельєфом, а в навчальному корпусі функціонує музей. У відкритті меморіальної дошки на честь видатного педагога, як про це пише професор В. Є. Лобурець у книзі

"Учитель, на якого чекають", брали участь не лише полтавчани, а й представники всіх республік СРСР. Найдорожчими гостями на святі були рідні і близькі Василя Олександровича: його дружина Г. І. Сухомлинська, син С. В. Сухомлинський, сестра Е. О. Сухомлинська, брат С. О. Сухомлинський, а також його однодумці — вчителі Павльської середньої школи і жителі села. Багато з них не утримали сліз, коли спущене біле покривало відкрило бронзовий барельєф і напис на меморіальній дошці: "В Полтавському педагогічному інституті в 1936-1938 рр. навчався видатний радянський педагог, член-кореспондент АПН СРСР, заслужений учитель УРСР, Герой Соціалістичної Праці Василь Олександрович Сухомлинський (1918-1970 рр.)".

Усіх присутніх схвилювала розповідь Ганни Іванівни Сухомлинської. "З будови цього інституту одного разу вийшов скромний молодий учитель сільської школи. Чи міг хтось тоді передбачити, що інститут прикрашатиме меморіальна дошка його імені, що на його честь відкриють такий прекрасний музей. Що з часом не залишиться у світі держави, де не були б видані його книги. Сьогодні їх видають в країнах Африки, в Португалії, Японії..." Ганна Іванівна звернула увагу на безмежну працелюбність Сухомлинського. "Працював самовіддано. Не дозволяв собі відпочинку, послаблення. Для нього відпочинок — це зміна однієї праці іншою. Останні 15 років вставав о 4-й годині ранку. До 8-ї години був вченим. Усі книги і статті написані в цей час. З 8-ї години — директор школи. Завжди перший зустрічав і дітей, і вчителів, і батьків. За все своє життя мені не довелося бачити людей, які б так багато працювали".

Добрі слова подяки присутнім від Оксани Юріївни Сухомлинської, старенької матері Василя Олександровича, передала його сестра Емілія Олександрівна. Троє дітей Оксани Юріївни стали педагогами.

У навчанні В. О. Сухомлинський ішов своїм незвичайним шляхом: він закінчив учительський і педагогічний інститут за досить короткий термін. Професор П. М. Денисовець, вивчаючи архівні документи, звернув увагу, як у грудні-січні 1937-1938 років. В. О. Сухомлинський складав державні екзамени на філологічному факультеті учительського інституту. 22 грудня він писав твір "Бориславські повісті" Івана Франка. У протоколі зроблена помітка, що твір написано за 2 години 50 хвилин, тоді як інші витратили на цю роботу більше 4-х годин. З 3 по 10 січня 1938 року випускник Сухомлинський склав усі іспити на "відмінно".

Можна було б перепочити. Однак В. О. Сухомлинський скористався офіційно дозволеною в ті роки практикою екстерна. Не прой-

шло і трьох місяців, як В. О. Сухомлинський склав заліки та іспити за третій і четвертий курси педагогічного інституту. 14 квітня 1938 року він складає останній державний іспит з педагогіки.

Подібно до Макаренка, В. О. Сухомлинський тепло згадує час свого студентства. "Мені випало щастя два роки навчатися в Полтавському педагогічному інституті... Кажу — випало щастя, бо нас, двадцятилітніх юнаків і дівчат, оточувала в інституті атмосфера творчої думки, життєлюбності, жадою до знань. Я з гордістю називаю Полтавський педагогічний інститут своєю альма-матер".

У неопублікованому листі "Полтавський інститут в моєму житті" В. О. Сухомлинський особливо підкреслює вплив, який мали на нього викладачі, захоплюється їхніми лекціями і надто особистістю доцента кафедри української літератури Петра Костянтиновича Падалки. А закінчує так: "Якщо б вернулась молодість і мені потрібно було вибирати інститут, я вибрав би Полтавський..."

Сьогодні, в період перебудови школи, ми знову й знову звертаємося до праць А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського. Їхня педагогіка, зумовлена живим, власним досвідом, дає відповіді на найважливіші питання виховання і навчання підростаючих поколінь. Обидва педагоги вбачали в дитині особистість і вибудовували процес виховання на основі цілісного особистісно-діяльнісного підходу. Увага і повага до дитини, її внутрішнього світу і створення умов для максимального розвитку природних дарувань і можливостей кожної дитини, для її самовдосконалення і духовного піднесення — ось шлях до демократизації життя школи, до створення творчої, ініціативної, самостійної особистості громадянина нашого суспільства, заповіданий нам великими педагогами.

У книзі "Гуманіст. Мыслитель. Педагог. Об идеалах В. А. Сухомлинского" (Родчійшн Е. Г., Зязюн И. А. — М., 1991) йдеться про сповідування вчителем ідеалів просвітителів, зокрема Ж. Ж. Руссо. Останній під вихованням розумів справжню гармонію взаємин учителя і учня, в єдиному пориванні цілеспрямованих до пізнання Істини і творення Добра та Краси. У всесвітньо відомому педагогічному творі "Еміль, або Про виховання" французький просвітитель рішуче виступає проти будь-яких покарань у системі освіти і виховання. За Ж. Ж. Руссо, дитина не лише людина "меншого розміру", але й якісно інша людина. Тому вона вимагає особливого, на відміну від дорослих, до себе ставлення. "У дитинства свої власні погляди, свій власний лад думок і почуттів, і немає нічого безрозсуднішого, ніж

намагання замінити його нашим; вимагати від дитини в десять років розсудливості все одно, що вимагати п'яти футів росту" (*Руссо Ж. Ж.* Педагогические произведения: В 2 т. — М., 1981. — С. 91).

Ж. Ж. Руссо виявляє велику винахідливість у розробці конкретних засобів і методів виховання. На основі власної дидактики він вибудовує дитячий розвиток з апеляцією до самостійності дитини, до вміння спостерігати, бути кмітливою, довіряти вчителю і любити його. В свою чергу, вихователь повинен любити свого вихованця — в цьому найважливіша умова досягнення основної цілі виховання. Виховання, позбавлене цього складника, ламає внутрішній світ дитини, знищує закладені в ній позитивні якості. Саме до такого результату призводить авторитарна педагогіка. Вона ґрунтується на переконанні, що авторитет учителя беззаперечний і сприймається як догма; ця "істина" не потребує доказу.

Ж. Ж. Руссо закликає вихователів дотримуватися трьох умов, які дають дитині щастя і звеличують її як розумну істоту: співчувати дитині, допомагати дитині, відгукуватися на її добрі наміри. При цьому вихователь має показувати власний приклад доброти, сумління, співчуття дітям. "Приклади! Особисті приклади! Без них нічого не можна домогтися від дітей".

Чи реалістична програма, запропонована Ж. Ж. Руссо? Сумніви в реалістичності, дорікання в утопічності ідей великого гуманіста проголошувались неодноразово і за його життя, і після. Набувають вони звучання і в наш час. У зв'язку з цим варто нагадати, що найгострішою критикою за "утопізм" гуманістичних ідей зазнав В. О. Сухомлинський.

Схожість поглядів на виховання дітей у Ж. Ж. Руссо і В. О. Сухомлинського разюча, що впадає в очі і недосвідченому читачеві. Але тут немає нічого дивного. Багато талановитих людей називали Руссо своїм сучасником. Л. М. Толстой, зокрема, незадовго до своєї смерті говорив, що він завжди любив Руссо, носив на грудях медальйон з його портретом, намагався наслідувати його думки і життєві ідеали.

В. О. Сухомлинський — гідний послідовник історичної гуманістичної традиції. У Павлівській школі виховання без покарань було найважливішим педагогічним принципом усього педагогічного колективу. "Десять років я виховував своїх вихованців без покарань (виділено нами. — / 3.), і вони стали справжніми людьми. Це досягнуто, як говориться в народі, горбом-трудом і роздумами, і не лише

з книгою на столі... але й з дитячими руками в моїх руках. Ми всім колективом приступили до здійснення більш широкого експерименту: ми виховували без покарань усіх учнів" (*Отношение к истине // Юность. — 1974. — С. 93).*

Покарання В. О. Сухомлинський, на відміну від його попередників, розумів значно глибше. "У середовищі педагогів, — зазначав він, — можна нерідко почути розмови про заохочення і покарання. А проте найголовніше заохочення і найвагоміше (але не завжди дійове) покарання в педагогічній праці — це оцінка" (*Сухомлинський В. О. — Т. 3. — С. 178-179).*

Таке ставлення до оцінки, висловлене В. О. Сухомлинським не лише у книзі "Серце віддаю дітям", а й у низці інших праць, дає іноді формальну підставу його критикам говорити, що він начебто не був принциповим противником узагалі всіх покарань, а мав на увазі лише "необхідність покінчити з биттям" (фізичним. Виділено нами. — / 3.) та іншими, такими, що принижують особисту гідність дітей засобами впливу. Зрозуміло, цей гарячий заклик В. О. Сухомлинського заслуговує на всьляку підтримку. Однак слід сказати, що "навіть чи всяке покарання можна ототожнювати з приниженням достоїнств дитини" (*Гордин Л. Ю.* Поощрение и наказание в воспитании детей. — М., 1971. — С. 89).

Яке ж насправді ставлення В. О. Сухомлинського до оцінки? По-перше, правом користування інструментом оцінки може лише той педагог, який любить дітей. Учитель має бути для дитини такою ж близькою і любимою людиною, як мати. Віра дитини в учителя, взаємне довір'я між ними, людяність і доброта — ось, що необхідно для вихователя, що хочуть бачити у своєму наставникові діти. Найцінніша і найнеобхідніша якість учителя — людяність, у якій поєднуються доброта з мудрою вимогливістю батьків. Сухомлинський неодноразово цитував добре відомі слова Л. М. Толстого: "Якщо вчитель має лише любов до учня, як батько, мати, він буде кращим за того вчителя, який прочитав усі книги, але не має любові ні до справи, ні до учнів. Якщо вчитель поєднує в собі любов до справи й до учнів, він — досконалий учитель" (*Сухомлинський В. О. — Т. 3. — С. 179).* Лише такий учитель може користуватися оцінкою як інструментом заохочення і покарання. Винятки тут неприпустимі.

По-друге, ведучи мову про оцінку як інструмент покарання Сухомлинський вважав за необхідне використання її лише для школярів старших класів; у початкових класах покарання незадовільною оцінкою особливо боляче відбивається на психології дитини, викликає

душевні травми і принижує її гідність. Не можна припускати, щоб дитина на початку свого шляху за "допомогою" вчителя втратила віру в себе, у доброту дорослих. У такий спосіб неможливо виростити гідних громадян. Діти приходять до школи різними: зібраними і незібраними, уважними і неуважними, такими, що швидко схоплюють інформацію, і тугодумами, охайними і неохайними. Єдині вони в одному: всі діти без винятку приходять до першого класу зі щирим бажанням добре вчитися. Це прекрасне дитяче бажання віддзеркалює весь смисл шкільного життя дітей.

Лише успіх дитини у навчанні, усвідомлення думки, що кожного дня вона крокує вперед, підтримують і живлять потребу пізнання. Незадовільну оцінку молодші школярі сприймають як несправедливе ставлення до себе з боку вчителя саме через те, що вони бажують навчатися і не розуміють, за що покарані. Дитина, не пізнавши радості праці у навчанні, не відчувши гордості за подолання труднощів, глибоко нещасна. "Інтерес до учіння з'являється лише тоді, коли є натхнення, народжуване успіхом в оволодінні знаннями; без натхнення учіння перетворюється для дітей в обтяжливість... Я оцінював розумову працю лише тоді, коли вона приносила дитині позитивні результати. Якщо учень не досягнув тих результатів, до яких він прагнув в процесі праці, я йому не ставив ніякої оцінки" (Сухомлинський В. О. — Т. 3. — С. 175-176).

Обіймаючи посаду директора, В. О. Сухомлинський одночасно виконував функції вихователя класного колективу і пройшов з ним шлях з першого до десятого класу. Чи багато директорів шкіл можуть зробити це сьогодні? Василю Олександровичу це було необхідним для того, щоб не лише відчувати радість творчого спілкування з дітьми, а й навчити своїх колег власним результатом мистецтву виховання. Розпочавши заняття в першому класі, він поставив перші оцінки лише через 4-6 місяців їх відбування, а деяким учням — лише в наступному році. За чотири роки навчання дітей у початкових класах Сухомлинський не поставив жодної незадовільної оцінки ні за письмові роботи, ні за усні відповіді. Ніхто з дітей не був покараний двійкою.

Оцінка у В. О. Сухомлинського завжди оптимістична — це винагорода за працю, а не покарання за лінощі. Він, за словами Я. Корчака, "шанував дитяче незнання". Місяць, півроку, рік "у дитини може щось не виходити, але прийде час — навчиться". Свідомість

дитини могутня, але повільна ріка, і в кожного вона має свою швидкість. Усі батьки в Павлиші знали, що коли у сина в щоденнику немає оцінок, — у нього не все благополучно, але це його не вина, а його біда. У біді людині слід допомагати.

Одночасно В. О. Сухомлинський наполегливо рекомендував батькам не вимагати від дітей обов'язково лише відмінних оцінок, щоб відмінники "не відчували себе щасливчиками, а ті, хто навчається на трійки, не пригнічувалися відчуттям неповноцінності".

Здавалось, така позиція Сухомлинського мала влаштовувати міністерських чиновників з їхніми кількісними показниками "якісних" знань, але Павлиська школа не брала участі у змаганнях шкіл за "якість учіння", коли під "якістю" розумівся відсоток добрих і відмінних оцінок, поставлених учителями. Однак це не означало, що Сухомлинський був байдужий до навчальних успіхів дітей.

Немає нічого злішого для становлення моральних сил дитини, стверджував Сухомлинський, ніж байдужість учителя до успішності дітей, робота за формулою: "знаєш — одержуй позитивну оцінку, не знаєш — одержуй двійку; нехай, мовляв, батьки полюбуються своїми дітьми". За його переконанням, для дитини найвищою несправедливістю є те, що вчитель, поставивши незадовільну оцінку, прагне ще й до того, щоб за цю оцінку її покарали батьки. Дитина оздоблюється і проти вчителя, і проти батьків, і проти школи. Подібні ж дії педагога щодо підлітків можуть призвести до хуліганства, "немотивованих дій" і навіть до злочину.

Статтю "Виховання без покарань", надруковану в "Правді" 22 березня 1968 року, Сухомлинський розпочинає з випадку, коли 14-літній підліток зник зі школи. У дитячій кімнаті міліції він несамовито повторював: "Додому нізачо не повернусь. До школи більше не піду". Перед зникненням із родини хлопчик на уроках до нестями "розважався": няккав і гавкав, по дорозі до вокзалу розбив вікна в магазині сільпо, зняв з вітрини рюкзак, взяв два ліхтарики і декілька батарейок до них. І лише в міліції, а не в школі, він зізнався, що життя його останнім часом удома і в школі стало нестерпним. Хлопчик не міг осилити домашніх завдань, йому було важко навчатися, з'явилися нескінченні двійки у щоденнику з постійними записами вчителів: "Ваш син не хоче вчитися". Вдома застосовувались відповідні "заходи". Зненавидівши школу й сім'ю, дитина навмисно не стала виконувати домашні завдання, порушувала дисципліну. "Людина, піддана покаранням у дитячому віці, у підлітковому вже не боїться ні

дитячої кімнати міліції, ні суду, ні виправно-трудової колонії" (*Сухомлинський В. О.* — Т. 5. — С. 366). Ось до яких наслідків може призвести "принципова" двійка за невміння, а часто-густо — за небажання вчитися.

В. О. Сухомлинський рекомендує педагогам викликати до школи батьків не з приводу незадовільної успішності учня, а коли він здійснює щось важливе й цікаве для нього й для оточуючих. Нехай, здавалось, на перший погляд незначний, але добрий вчинок. У присутності батьків дитину слід підтримати, зокрема й записом у щоденнику: "Ваш син є прикладом для інших. Він — гордість школи".

Система виховання, в основі якої є оцінка лише позитивних результатів, призводить дуже рідко до психічних зривів, до появи "важких" підлітків. Саме така система постійно культивувалась у Павлівській середній школі. Із загальної кількості випускників школи (з початку 50-х років до 1970 року — року смерті В. О. Сухомлинського — близько 1000 чоловік) більше 400 отримали вищу освіту, 30 — вчені ступені, два стали Героями Соціалістичної Праці, багато нагороджені орденами і медалями. Жоден випускник школи не вчинив правопорушень. Чи може бути переконливішим результат виховної роботи школи? Як важливо, щоб сьогодні всі вчителі серцем сприйняли заповіт великого педагога: "Можна ще нерідко почути роздуми: для того, щоб назавжди зникли злочини, треба жорстокіше, строгіше карати. Неправильно це! Злочинів не буде, якщо в дитинстві, отрочстві, ранній юності не буде покарань" (*Сухомлинський В. О.* — Т. 5. — С. 366).

У наш непростий для нормального життя людини час можна почути виправдання педагогічного безсилля, ремствування, мовляв, юне покоління нині не те, багато п'яниць, наркоманів, повій, хуліганів, рекетирів і настав час "скрутити в баранячий ріг" всіх і вся. "Але давайте, — як писав Ф. М. Достоевський, — ввійдемо до судного залу з думкою, що ми всі винні" (*Сухомлинський В. О.* — Т. 5. — С. 423). Послугуючись словами світового значення письменника, В. О. Сухомлинський має на увазі не лише вчителів, а педагогічне безсилля соціумного оточення молоді, в тому числі й політиків, урядовців різних рангів, засобів масових комунікацій тощо.

Недисциплінованість, аморальні вчинки дітей і підлітків породжуються байдужістю, грубістю, зневагою і покараннями дорослих. У 99 випадках зі 100, як би ми не намагалися бути об'єктивними, караємо дітей несправедливо. Тому покарань у сім'ї і в школі, переконував своїх опонентів Сухомлинський, слід позбутися. Не можна

свою вину перекидати на дітей. Діти тому й діти, що їхні відчуття справедливості безмежні. Справедливість видається їм основною характеристикою світу, в який вони вступають повноцінними його жителями. І найменший вияв несправедливості потрясає дитину і робить її нещасною.

Дитина надзвичайно чутлива до добра й справедливості. Вона постійно потребує ласки і з боку батьків, і з боку вчителів, і взагалі з боку соціумного оточення. «Як часто, — писав Сухомлинський у статті "Не бійтеся бути ласкавими", — можна читати догматичні рекомендації педагогів-теоретиків, що лише колектив може вплинути на людину, лише через колектив можна карати і милувати. При цьому завжди цитують видатного радянського педагога А. С. Макаренка. Але чому забувають, що А. С. Макаренко не раз підкреслював провідну роль особистого впливу педагога на вихованця? Якщо осмислити всю його педагогічну діяльність, то стане зрозумілим, що вона є блискучим доказом могутньої сили впливу особистості педагога... Я особисто переконаний, що деякі прийоми використання колективу як засобу сильної дії впливу на дитину — лише ознака безсилля, розгубленості, нерозуміння самої суті колективного виховання» (*Сухомлинський В. О.* — Т. 5. — С. 375).

Колектив, на переконання В. О. Сухомлинського, може стати виховним середовищем і виховною силою лише в тому випадку, коли він створюється у сумісній творчій діяльності, в праці, яка приносить кожному радість, збагачує духовно та інтелектуально, розвиває інтереси і здібності. І при цьому слід розуміти, що справжній колективізм формується лише там, де є творчий, закоханий у дітей педагог, де є культ Людини, Розуму, Щастя, Свободи, Справедливості, Совісті.

Для мене особисто А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський були одноосібними наставниками у моїй ректорській роботі. Я не тільки втішався повним збігом моїх уже сформованих педагогічних переконань з їхніми, а й набував у них досвіду перенесення найосновніших педагогічних ідей на викладацький і студентський загальний інститут. Я шукав підтримки серед викладачів і намагався перекласти на них те, що сам тягнути був не в змозі. Такою підтримкою стали для мене два нових завкафедрами: психології В. Ф. Моргун і педагогіки М. П. Лебедик. Зважаючи на те, що кафедра педагогічної майстерності, очолювана Н. М. Тарасевич, повністю поділяла мої погляди та інтенсивно розробляла нові підходи до підготовки вчителя на

основи ідей Макаренка і Сухомлинського, мені стало впевненіше і комфортніше.

Наукове обґрунтування професійної орієнтації майбутніх педагогів узяв на себе В. Ф. Моргун. Ось його основні підходи до проблеми. На поставлене перед собою і перед усіма нами питання: "Кого шукати: майбутнього вчителя-предметника чи педагога?" він мав обґрунтувати другий варіант.

Чи випадково школярі іменують між собою вчителів: "фізичка" "хімічка", "історик", "фізкультурниця"... І чому незвичними здаються словосполучення: "особистість учительки хімії", "особистість учительки фізкультури", "особистість учителя історії" і т. д. Про особистість вчителя говорять, як правило, у загальному плані, не маючи на увазі конкретну людину. Але ось як згадують своїх учителів через багато років після закінчення школи її випускники: "Семен Опанасович? Фізик? Ну, це була особистість!" Так довічно зберігає пам'ять учителів, які впливали на нас особистісно. Недаремно сьогодні всі ми усвідомлюємо, що школі необхідна особистість! Чи враховувала до останнього часу цю обставину традиційно усталена система відбору до педагогічних інститутів? Шукали викладача предмета, але не майбутнього Вчителя. Вступні іспити передбачали діагностику (тестування, контроль, перевірку) знань із загальноосвітніх (твір) і профілюючих (спеціальних) дисциплін, тобто приймальну комісію абітурієнт цікавив як майбутній предметник, а не як особистість.

Практика такого відбору породила цілу низку негативних наслідків. За даними соціологів, престиж професії вчителя серед молоді досить низький. Зі списку 19 наймасовіших професій учительська посідає серед дівчат четверте місце, а серед хлопців — лише одинадцятьте, тобто нижче від середнього. Відзначимо одну з причин такого ставлення: шкільні вчителі здебільшого не захоплюють хлопців особистим прикладом і не ведуть спеціальної профорієнтаційної роботи. Не займаються серйозно проблемою підбору і відбору на вчительську професію і педагогічні навчальні заклади. Чи є гарантія, що всі їхні студенти навчаються, щоб потім навчати самим? Постає питання: а в інституті є кому захопити студентів учительською професією?

Згідно з масовим соціологічним опитуванням частина студентів педінститутів втрачає інтерес до школи у стінах самого вузу, при переході з курсу на курс. Отже, захопити професією нікому. Ймовірно, що цього інтересу не було ще до вступу до навчального закладу.

Тоді захопити таких випадкових людей взагалі неможливо. І найкращий вихід для всіх — до школи взагалі не потрапляти. Вчені Ленінградського НДІ освіти дорослих АПН СРСР встановили, що численні випускники педвузів не доїздять до місць розподілу, здобувають іншу професію і до школи не повертаються (*Борисова Л. Г.* Молодой учитель: труд, быт, творчество. — М., 1983).

Після переходу до загальної середньої освіти професія вчителя стала масовою, а конкурси в педінституті, незважаючи на підвищення зарплатні, не збільшилися. Чому ж постає питання про відбір обдарованої молоді зі схильностями до педагогічної діяльності?

По-перше, тому, що праця вчителя несе колосальну, хоч і відстрочену відповідальність за підростаюче покоління країни. Шкільний учитель — єдиний "фантаст", який має можливість свій проект майбутнього бачити і здійснювати сьогодні. І який проект — нової людини! По-друге, значення освіти в наш час зростає як ніколи: ми вчимося з раннього дитинства і до завершення активної діяльності. Потретьє, виключність професії педагога в тому, що його праця — не години, а все життя: він виховує прикладом своєї долі, цілком, до останку, без вихідних, канікул і відпустки. Нарешті, різко зростає зміст освіти. Соціальне замовлення школі і вчителю вимагає відповідної підготовки вчительських кадрів у педагогічних навчальних закладах. Головне, що необхідно вирішити: з кого відбирати і готувати? Хто має взяти на себе клопіт про шкільну підготовку вчителя? З якого віку, в якій формі? Чи можемо ми віднайти таланти? Чи зможемо їх вирощувати?

Відбір: разова процедура чи система?

Якою є підсистема набору в педагогічний інститут, що вирішує проблему — кого, коли і як готувати в майбутні вчителі? Як складається поділ праці між вузом і кожною (в ідеалі!) восьмирічною і середньою школою?

Розглянемо створену в Полтавській області систему педагогічної орієнтації та її перспективи (*Моргун В. Ф.* Психодіагностика в системі "школяр — студент — молодий спеціаліст" // Шляхи удосконалення психолого-педагогічної підготовки вчителя в світлі основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи / За ред. І. А. Зязюна, В. К. Розова, Л. І. Рувінського. — Полтава, 1985). Вуз

розробляє параметри, критерії профпридатності і методику їх використання. Школи і райвно, керуючись ними і знаючи потребу в кадрах, добирають контингент абітурієнтів. Слухачі педагогічних факультативів у школах, випускники факультету майбутнього вчителя при інституті оволодівають азами виховної роботи з дошкільнятами, школярами і відбувають практику в ролі помічників учителя. Приходить час, вони одержують характеристики-рекомендації і приносять їх у приймальні комісії педучилищ, педінститутів, університетів. Чи можна довіряти рекомендаціям? Напрошується аналогія: якщо конкурсні іспити продиктовані недовір'ям до оцінок у шкільних атестах, то експертні комісії із співбесіди з абітурієнтами — данина недовіри шкільним характеристикам. Сказано різко, але досвід показує, що характеристику варто "олюднити", бо праця вчителя і є позитивним "олюдненням" його досвіду.

Співбесіда з абітурієнтом основним завданням має з'ясувати особистіші його характеристики: загальну культуру, світогляд, характер, знання і практичні навички в обраній спеціальності, а також орієнтацію абітурієнта у сфері педагогіки, мистецтва, спорту, техніки тощо {*Моргун В. Ф.* Аналіз документів, психодіагностика, співбесіда і екзамен при профвідборі у вищу школу // Орієнтація молоді на педагогічну професію / За ред. В. Ф. Моргуна. — Полтава, 1987). До уваги беруться також культура мови і мовлення, дикція, комунікативні і організаторські вміння, зовнішній вигляд тощо. У складі факультетської комісії — декан, педагог чи психолог (кафедра педагогіки, психології, педагогічної майстерності), методист спецпредмета, шкільний учитель-методист зі спеціальності, викладач художнього циклу, представники студентських молодіжних організацій, громадськості, секретар-стенографіст тощо. Вони зібралися всі разом не для того, щоб "завалити" абітурієнта. їм належить відкрити його позитиви, передусім природні обдарування і досягнення.

Цікавишся мистецтвом кіно? Можеш розповісти цікавий фільм? Малюєш? Покажи свої роботи чи, будь ласка, мольберт перед тобою. Танцюєш? До твоїх послуг сцена. Любиш працювати з дітьми? Зацікав їх казкою. "Дітьми" з великим задоволенням стають абітурієнти. Вони, як правило, заходять групами. Переживають один за одного, допомагають, чим можуть.

У доброзичливій атмосфері подолати хвилювання не важко. Та й невідомого списку питань не буде. Однак єдність слова і педагогічної дії постає виразно і рельєфно перед усіма присутніми в аудиторії.

Обійти первинні педагогічні невірності неможливо. До такого іспиту готує життя. Висновки експертів — від дружньої поради не обирати поки що педагогічної професії, попрацювати над собою і спробувати показати свої здібності наступного року до побажання успіхів на екзаменах. Порада юридичної сили не має, але чимало абітурієнтів до порад прислухаються і не беруть участі в конкурсних вступних іспитів.

Для відбіркової комісії важливо подолати суб'єктивізм (експерти — різні люди, критерії їхніх оцінок розпливчасті, оцінної шкали з чіткою градацією поки що немає). Але вихід є. Можна звернутися до об'єктивних тестових методів дослідження особистості. Психодіагностика має передувати висновкам експертної комісії.

Принципи психодіагностики

Як об'єднати погляди на особистість абітурієнта шкільних учителів, фахівців із психодіагностики, членів експертної і приймальної комісії? Для цього звернемося до праць Л. Виготського, А. Лазурського, М. Басова, Б. Ананьєва, К. Гуревича, Г. Костюка, Б. Федоришина, Є. Климова та інших психологів. Пропонуємо чотири основні принципи психодіагностики особистості при виборі педагогічної професії: *гармонія, незалежні експерти, комплексність і лонгітюдність*. Розглянемо ці принципи більш детально і проілюструємо їх прикладом реалізації програми "Учитель" у Полтавському педагогічному інституті.

Принцип гармонії. Потребує аналізу особистості в цілому, а потім її складових характеристик. Він ґрунтується на моністичній концепції багатовимірного розвитку особистості. Наука про людину взагалі і психологія зокрема визнають два діаметрально протилежних підходи до побудови теорії особистості — ідеографічний і помотетичний. Прихильники першого (наприклад, В. Дільтей), акцентуючи увагу на унікальності кожної людини, у принципі відмовляються від пошуку "міри" (чи мір) для побудови єдиної теорії. Із особистість іншого можна "вжитися", її можна "описати", але не можна звести до якогось заданого набору характеристик і параметрів. Прихильники другого підходу, навпаки, вважають, що науковий аналіз особистості уможливується лише в "заданих координатах": структури, зв'язків і ліній розвитку (Г. Олпорт, В. Штерн,

А. Лазурський та т.). Еклектичний підхід шукає компроміси і знаходить їх у різноманітних варіантах (З. Фрейд, А. Адлер, Е. Фромм та ін.).

Звернемося до моністичної концепції багатовимірного розвитку особистості (*Моргун В. Ф.* Монистическая концепция развития личности // *Методологические проблемы развития советской педагогики в условиях осуществления реформы школы* / Под ред. М. Д. Никандрова, Г. В. Воробьева. — М., 1984). Вихідною клітинкою аналізу особистості як соціальної сутності може стати категорія діяльності (Л. Виготський, С. Рубінштейн, О. Леонтьев). Користуючись методом сходження від абстрактного до конкретного через поступальну конкретизацію відбувається розгалуження особистості на багато якостей, параметрів, характеристик (безкінечно як унікальне). У підсумку номотетичний і ідеографічний підходи стають полюсами єдиного наукового аналізу в дослідженні особистості — перший крок.

Другий крок сходження від абстрактного до конкретного полягає у виділенні пристрасного, потребнісно-вольового (емоційного, почуттєвого) індивіда з простору — часу його діяльності.

Третій крок: просторово-часова орієнтація поділяється на минуле, нинішнє і майбутнє. Емоційно-почуттєвий світ диференціюється (в узагальнених естетичних категоріях) на позитивні, негативні і амбівалентні. Активність уявляється в трьох виявах: предметний зміст, рівень освоєння і форма реалізації.

Четвертий крок: позитивні переживання — почуття прекрасного і піднесеного; негативні — почуття потворного і низького; амбівалентні — почуття трагічного і комічного.

Зміст активності: предметно-знарядцево-продуктивне перетворення (праця), інша людина (спілкування), функціонування (гра, ритуал), "я — сам" (самодіяльність).

Рівень засвоєння: присвоєння, просте (репродуктивне) відтворення. Творче (продуктивне) відтворення діяльності.

Форма освоєння: матеріальна (наочно-дійова), перцептивна (наочно-образна), мовно-мисленнева (розумова, інтуїтивна). -

Конкретизація вказаних інваріантів розвитку діяльності особистості дозволяє дійти до кожної людини, враховуючи її унікальність. Своєрідне поєднання параметрів цих варіантів і дає цілісне уявлення про будь-яку особистість. На його основі можна діагностувати її особливості, наприклад, знання, вміння школярів, рівень педагогічної майстерності студентів, молодих учителів.

Відтворимо четвертий крок конкретизації діяльній теорії особистості і продемонструємо її можливості для характеристики особистості вчителя. Гіпотетична характеристика педагога-майстра така. Він ясно уявляє перспективи розвитку своїх вихованців, і особливо в зоні найближчого розвитку (за Л. Виготським). "Інша людина" (учні, батьки, колеги) мають посідати значуще місце в його діяльності/Його педагогічна діяльність має бути творчою (за рівнем освоєння): будь-яку теорію і методику учіння йому слід творчо пристосувати до своєї особистості і шукати нові шляхи у педагогіці. Щоб прогнозувати наслідки педагогічної ситуації, вчитель зобов'язаний розвивати власну інтуїцію, мислення. І, нарешті, почуття: педагогічний оптимізм учителя спирається, як правило, на позитивні почуття. Педагогу-майстру немає потреби використовувати покарання, йому достатньо позитивних почуттів. Він може змінювати їхню інтенсивність і цілеспрямованість.

Принцип незалежних експертів полягає в тому, що характеристики особистості складають декілька незалежних дослідників. Наприклад, при дослідженні особистості майбутніх учителів як експерти виступають фахівці одного профілю (вчителі шкіл, викладачі вузів). У школі учнів характеризують директор, його заступники, класний керівник, керівники факультативів, громадських організацій. У групі психолого-педагогічної діагностики беруть участь різні фахівці — від соціолога до математика-програміста.

Приймальна комісія інституту, в свою чергу, вирішуватиме питання про зарахування абітурієнта вже на основі чотирьох документів: шкільної і психодіагностичної характеристик, оцінок експертної комісії, оцінок екзаменаційної комісії. У такий спосіб, крім результатів екзаменів, вона зможе керуватися і трьома незалежними "портретами" абітурієнта. Підкреслимо: діагностуючи, незалежні експерти мають виходити з єдиної концепції особистості і користуватися одним і тим самим набором характеристик. І принцип гармонії, і принцип незалежних експертів потребує комплексу різних методик дослідження особистості, з виявом особистісних новоутворень у різних видах діяльності.

Принцип комплексності психодіагностики. Саме визначення передбачає комплексний метод дослідження. Для відбору конкретних методик може використовуватися системно-діяльній підхід. Для класифікації методик згідно з визначеними інваріантами у структурі особистості виокремлюємо ті самі п'ять основ: *мотиваційно-емоційну* (для чого обстежується особистість?), *пре дме тну* (що

досліджується?), за *рівнем* (як досліджується?), за *формою* (в якій формі?), за *етапами взаємодії дослідника з досліджуваним* (тимчасовий аспект). Природний експеримент, включене спостереження, клінічна бесіда, фіксована установка і формуючий експеримент є найоб'єктивнішими і найнадійнішими методами сучасної психології. Перспективним напрямом розвитку психодіагностики є експресформуєча діагностика, яка дозволяє оцінити наявний рівень здібностей з обґрунтуванням прогнозу їх розвитку. Конкретні методики психодіагностики майбутніх учителів для різних фахівців різні. У шкільних експертів провідним є включене спостереження, у дослідників — спеціальні методики, у факультетської комісії — поглиблена співбесіда, у приймальної комісії — аналіз документів.

Принцип лонгітюдності (тривалості в часі). Передбачає послідовну систематичну психодіагностику учнів, наприклад, 7-10-х класів — слухачів факультативу "Юний педагог", абітурієнтів, студентів I-У курсів педінституту і молодих учителів, які працюють у школі перші три роки. Реалізація цього принципу підвищує надійність дослідження, а також дозволяє керувати динамікою розвитку особистості в її професійному становленні й розвитку. Крім того, вона уточнює специфіку психодіагностики з метою відбору. По-перше, психодіагностика при відборі перестає бути разовою процедурою. По-друге, змінюється сама її мета: не стільки відсівання абітурієнтів, скільки цілісне сприймання особистості кожного. Вона знадобиться і для цілеспрямованого виховання студентів. Кожна з процедур обстеження дає можливість корегувати навчально-виховну роботу починаючи з раннього профвідбору, профвідбору у вузі, профпідготовки у педвузі і закінчуючи адаптацією молодих спеціалістів. Використання психолого-педагогічного комплексу діагностики на базі комп'ютера дозволяє в подальшому нагромаджувати банк даних і за його допомогою здійснювати оперативне управління підготовкою кадрів вищої кваліфікації у масштабах регіону.

У такий спосіб реалізація вказаних принципів дає змогу значно підвищити надійність, валідність і прогностичність психодіагностики, а також відібрати найбільш ефективні форми і методи навчально-виховної роботи з школярами, студентами і молодими фахівцями.

Перші результати

Вважається, що спеціальна система відбору ефективна за конкурсу не нижче п'яти претендентів на одне місце. Однак для ряду професій (особливо небезпечних, унікальних) відбір практикується незалежно від чисельності абітурієнтів. Як бути з учительською професією, яка є масовою і не особливо небезпечною, якщо в результаті профорієнтаційної роботи з потенційними абітурієнтами ще в стінах школи знижується конкурс? Разом з Н. Кузьміною, В. Сластьоніним, Р. Хмельюк, Т. Воробйовою вважаємо, що відбір необхідний. По-перше, вчительська професія є соціально значущою і соціально відповідальною. По-друге, в умовах відсутності конкурсу метою психолого-педагогічної діагностики за відбору є не стільки відсів, скільки власне діагностика всіх достоїнств і недоліків особистості майбутнього педагога, вчителя-предметника. Психолого-педагогічна і спеціальна діагностика уточнює і доповнює його портрет. Він буде вихідним пунктом у цілеспрямованій роботі викладачів зі студентами і студента над собою за роки навчання у вузі.

При цьому важливо дотримуватися принципів психодіагностики особистості, запропонованих нами в теоретичному їх осмисленні. Проілюструємо це на прикладі відбору абітурієнтів у Полтавському педінституті (перспективна модель).

Принцип гармонії особистості має ту особливість, що характеристика останньої ґрунтується на єдиній концепції її структури і розвитку. У даному випадку — на моністичній концепції багатовимірного розвитку особистості. Характеристики-рекомендації слухачів факультативу "Юний педагог" у багатьох школах області, а також слухачів факультетів майбутнього вчителя в інституті складаються в її параметрах.

Потім (реалізуючи принципи незалежних експертів і комплексності у рамках тієї ж концепції особистості) проводиться психолого-педагогічна діагностика (вибірково) і співбесіда на експертних комісіях. Характеристики-рекомендації слухачів факультативів "Юний педагог" складають учителі за допомогою включеного спостереження.

Приймальна комісія на чолі з ректором вирішує питання про зарахування абітурієнта на основі таких документів: шкільної характеристики-рекомендації, висновків експертної комісії, результатів складання вступних іспитів, їх кількість, на наше переконання, слід скоротити, залишивши тільки співбесіду зі спеціальності.

Послугуючись єдиною концепцією особистості, спробуємо пояснити схему шкільної характеристики-рекомендації.

- Просторово-часова орієнтація випускника характеризується співвідношенням орієнтацій на минуле, нинішнє і майбутнє: чи знає учень історію, культуру, минуле свого краю, родовід сім'ї; як давно зробив свій професійний вибір; про нього можна сказати, що він живе лише сьогоднішнім чи орієнтований на майбутнє: знає перспективи розвитку країни, народної освіти, має чіткі життєві і професійні плани.

- Потребнісно-вольові переживання характеризуються співвідношенням позитивних, негативних, невизначених емоцій і почуттів, найбільш типових для даного випускника щодо інших людей, до самого себе і до роботи: в чому він оптимістичний; характеризується упевненим спокоєм чи байдужістю; як переживає власний успіх чи невдачу; буває песимістичним, злим чи агресивним.

- Професійна спрямованість характеризується успішністю з профільюючих дисциплін, трудовою кваліфікацією і загальною працездатністю, участю в профільюючих гуртках, олімпіадах, факультативах, видах праці (лаборант, вихователь, інструктор спорту тощо).

- Громадська робота учня характеризується участю у виборних молодіжних органах, у колективних заходах, відгуком на добрі вчинки, вмінням розбиратися в людях, захоплювати їх і вести за собою.

- Самодіяльні форми участі випускника, в яких він найбільше себе виявив у позаурочний час: у яких сферах самодіяльного розвитку він найбільше ерудований; у яких сферах самодіяльності (спорт, мистецтво, технічна творчість) досяг високих результатів.

Потрійна експертиза абітурієнта педагогічного навчального закладу відбуватиметься лише за місцем первинної довузівської професіоналізації учнів: при опануванні факультативу "Юний педагог" (7-10-ті класи), у процесі опанування програми педагогічного класу (9-10-ті класи) і в процесі навчання на факультеті майбутнього вчителя (10-й клас). Це має бути зафіксовано в об'єднанні і педінституті в єдиній картотеці (банку даних) на всіх випускників шкіл, які виявили схильності до педагогічної роботи. І тоді все значно полегшиться. У перший день після прийому заяв до актового залу увійде ректор і скаже: "Здрастуйте, друзі! Поздоровляю вас із зарахуванням до інституту, який закінчили всесвітньо відомі педагоги А. С. Макаренко і В. О. Сухомлинський! Дозвольте називати вас із цього моменту не студентами, не майбутніми вчителями, а колегами..."

Це — у майбутньому, а поки Полтавський педагогічний інститут за останні 5 років має 100-відсотковий "доїзд" випускників до місць розподілу і високу закріплюваність молодих учителів. Чисельність випускників шкіл області, які обрали педагогічну професію, значно збільшилася. За період реалізації програми "Учитель" підвищився престиж вузу серед медалістів: якщо у 1976 році їх було 20, то в 1986 році подали заяви 124 медалісти.

Наведемо уривок із статті "Штрихи до портрета першокурсника", опублікованої в газеті "Правда" за 24 серпня 1985 року: "У Полтавському педагогічному інституті імені Короленка, про цікавий досвід якого неодноразово розповідала "Правда", сформований перший курс. Що вирізняє колективний портрет студентського поповнення? На запитання нашого кореспондента відповідає секретар приймальної комісії С. С. Ніколенко.

— Ми прийняли у цьому році 790 юнаків і дівчат, — розповів він. — 102 з них — медалісти школи, відмінники технікумів і середніх професійно-технічних училищ. Переважна більшість зарахованих — 73 % — жителі сільської місцевості... За рекомендаціями відділів народної освіти зараховано, 249 абітурієнтів з віддалених районів області. Це так званий адресний набір. Із путівками педрад прийнято 111 молодих людей.

Серед вступників 71 мають стаж практичної роботи два роки й більше у закладах освіти. У тому числі 30 чоловік — звільнені в запас військовослужбовці. Радує, що аудиторія першокурсників поповниться чоловіками. Їх 254, що становить 32 % зарахованих.

Зі всіма вступниками напередодні іспитів були проведені співбесіди факультетськими експертними комісіями з метою виявлення педагогічних здібностей, обґрунтованості професійного вибору. У результаті співбесід деяким молодим людям не було рекомендовано вступати до педвузу. А всі зараховані, за нашим переконанням, мають рівень знань і здібностей, необхідний для формування вчителя високої кваліфікації".

Вчимося вчити.

Педагогічний досвід не приходить сам собою

За зв'язок зі школами у виконанні програми "Учитель" відповідав доцент кафедри педагогіки І. Ф. Кривонос. У своєму житті я не зустрічав людини, відповідальнішої за доручену їй справу. Іван Федорович

завжди був паличкою-виручалочкою, особливо коли йшлося про публікацію матеріалів конференцій, наукових збірників і будь-яких інших видань. Важчої за цю справу не було. Але не було також випадку, щоб заповзятий Кривонос вчасно не вручив авторам і керівництву інституту із своєрідним, близьким кожному науковцеві запахом друкарської фарби шойно видрукуваний фоліант. Він — єдиний науковець в інституті, який добре володів проблемою передового педагогічного досвіду. Для розробки програми "Учитель", для її реалізації Іван Федорович був незамінний. До самовідданості він захоплювався творчою спадщиною А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського, тому з ним працювалося завжди легко і творчо.

Я із задоволенням надаю йому слово, видрукуване в "Учителі, на якого чекають". Воно й сьогодні життєве і необхідне для підготовки вчителя.

Наші студенти з першого дня перебування в інституті виконують завдання в школі. Однак такий підхід не всі вчені-педагоги схвалюють. Для успішної практики, вважають опоненти, студент спочатку має усвідомити наукові основи педагогіки. Його потрібно збагатити психолого-педагогічними ідеями, прилучити до теорії навчання і виховання, а лише потім вести на практику. Інакше робота студента у школі не підніметься до рівня педагогічної творчості.

Чи можна цьому заперечити? Сьогодні приходять до школи в основному студенти старших курсів педагогічних вузів. У них уже є уявлення про педагогіку і психологію. Але чомусь ці знання самі собою не забезпечують ні адаптації майбутніх учителів у школі, ні рівня педагогічної творчості.

Чи теорія передєе практиці, чи практика теорії — на це запитання однозначно не відповісти. В одному випадку педагогічна практика передєе вивченню теорії, у другому — практичні знання включаються в лекцію, у третьому — лекція практикою закінчується, нарешті, в четвертому — педагогічна теорія подається безпосередньо у школі. І щоб закінчити дискусію, яка видається нам безперспективною, нагадаємо, що і Макаренко, і Сухомлинський прийшли до нашого вузу після ґрунтовної практики. У Полтавському інституті із самого початку його заснування теорія без практичної учительської справи не мислилась.

Епізодичний зв'язок теорії з практикою майбутньому вчителю не допоможе. Не спостереження, навіть постійні, а безпосередня робота в загальноосвітніх школах усіх типів (міських і сільських, ден-

них і вечірніх, школах-інтернатах, групах подовженого дня, спецшколах, палацах піонерів і школярів, дитячих туристсько-екскурсійних станціях ...перелік можна продовжити) — ось єдиний і оптимальний шлях становлення педагога-майстра. Студентів можна і потрібно прилучати до різноманітних видів педагогічної діяльності з перших днів перебування в інституті.

Громадсько-педагогічна практика на першому курсі — проба сил майбутніх учителів. Когось вона підтримає у намірі стати педагогом, когось вона відверто розчарує. Що ж, краще піти з першого курсу, ніж закінчити вуз і прийти до школи з переконанням: не моя це справа. Інших мучити, і самому мучитись усе життя — хіба це не трагедія?

Опускаємо завдання, які ставимо перед студентами-першокурсниками, відправляючи їх до дітей (вимоги до практики у будь-якому педагогічному вузі схожі), щоб розповісти, чим ми відрізняємося від інших.

Особливості навчально-виховної практики студентів

Полтавський педагогічний інститут перший серед вузів СРСР має власні базові школи (ми називаємо їх школами-лабораторіями), а також ПТУ і дитячий садок, закріплені за нами наказом по Міністерству народної освіти України. Школи, як правило, багатокomплектні із сучасною навчально-матеріальною базою. До речі, у школі № 32 кабінет педагогічної практики обладнаний телевізійною системою постійного зв'язку з кабінетами і класними кімнатами школи.

Тут до послуг студентів інструктивно-методичні матеріали із схемами аналізу уроків студентів і педагогічної техніки вчителя, щоденники психолого-педагогічних спостережень.

Керують практикою викладачі кафедри педагогічної майстерності: вони закріплені за факультетами. На історичному — М. О. Герасименко і В. А. Семиченко; на філологічному — Т. Г. Дмитренко, Л. В. Крамущенко, Н. М. Тарасевич; на фізико-математичному — Г. В. Брагіна, Є. Г. Семещенко; на біологічному — Н. М. Пивовар... Вони працюють із студентами і школярами і в інституті, і в школі. Так, А. І. Шумська веде свій клас у школі № 3; Т. Г. Дмитренко — відразу два п'ятих класи і факультатив "Юний педагог"; Г. В. Брагіна

викладає фізику в середній школі № 28; Н. М. Пивовар керує факультативом "Юний педагог" у школі № 32. Вони розповідають, показують і запрошують юних колег до обговорення своїх відкритих уроків. Питання теорії, проблеми студентської практики і шкільного життя — будь-яка тема підходить для відвертої, чесної, професійної розмови.

Наведемо одне із завдань громадсько-педагогічної практики для студентів другого курсу.

Завдання № 6. Урок. Шляхи реалізації на уроці виховної мети:

- відвідати і проаналізувати уроки кращих учителів із спеціальності; звернути увагу на виховні цілі уроку, єдність навчання і виховання;
- ознайомитися з творчою лабораторією вчителя; у навчальному кабінеті виконати обов'язки лаборантів і помічників учителя;
- вивчити роботу класного керівника з учителями-предметниками.

Завдання вважається виконаним після представлення письмового звіту з порівняльним аналізом двох-трьох уроків педагогів у різних класах, макета (креслення) приладу, зробленого студентом для експозиції в навчальному кабінеті, фотографій, таблиць, плакатів, стендів.

Ось уривки зі спільних звітів про шкільну практику педагогів і студентів. Група студентів першого курсу фізичного відділення фізико-математичного факультету під керівництвом Г. В. Брагіної підготувала з учнями відкритий урок-гру на тему "Аеро- і гідростатика". Сценарій гри, а також дидактичне унаочнення підготовлені студентами В. Бізан та І. Кононовим. Студенти розіграли з учнями ролі, виступили режисерами, організували журі. Урок відбувся в актовому залі школи. Ще одна група першокурсників цього ж факультету поставила з шестикласниками спектакль "Архімедова сила". Студенти історичного факультету передали в дарунок школі № 32 Полтави 12 альбомів з дидактичним матеріалом для викладання історії у дев'ятому класі, а майбутні словесники — 50 карток-персоналій письменників.

Шкільний день

У полтавському варіанті навчального науково-педагогічного комплексу (ННПК) усі функції підрозділів і керівництво ними розподіляються так: керують роботою студентів в ННПК деканат і сту-

дентська рада факультету. Вони призначають кураторів, затверджують програму, виділяють єдиний "шкільний день", а кафедри разом з дирекцією школи розробляють конкретні завдання і відповідають за практичну і науково-дослідну роботу студентів, надаючи їм необхідну методичну допомогу.

Експериментальна програма безвідривної педагогічної практики орієнтована на реальні навчально-виховні завдання школи, ПТУ, дитсадка. Кожен студент прикріплюється до певного класу, дитсадківської групи як помічник класного керівника, вчителя-предметника, вихователя.

Лабораторні заняття в інституті моделюють умови роботи школи, тобто забезпечують психолого-педагогічний тренінг для формування у студентів професійних умінь і якостей; практичні заняття, організовані у школі, у реальному навчально-виховному процесі допомагають закріпити набуті знання і вміння. Ми продумали науково-методичне оснащення цих занять, визначили зміст і форми проведення педпрактики за роками навчання. Вона стала здебільшого навчально-пізнавальною (а не лише громадсько-педагогічною). У зміст занять входить чітко окреслене коло питань, і це дозволяє студентам добре підготуватися до педпрактики.

Кафедри спільно розробили перелік умінь, які майбутні вчителі повинні свідомо формувати в себе у ході практичних занять в інституті і в школі. Так, першокурсники навчаються дотримуватися спокійного і доброзичливого тону у спілкуванні, знімати зайве хвилювання і напруження, встановлювати контакт з учнями, організовувати гру з ними, вести записи у щоденнику тощо. Студенти третього курсу навчаються поточному і перспективному плануванню своєї діяльності, керують роботою об'єднань дітей і підлітків за інтересами, вивчають можливості кабінетної системи та інтенсифікації уроків у школі і т. д. "Шкільний день" — це, по суті, заняття, які відбуваються за розкладом школи.

Впровадження "шкільного дня" дозволило органічно поєднати навчальну діяльність студентів і їх шефську (індивідуальну і групову) роботу. Створюється атмосфера повної включеності майбутнього вчителя у професійну діяльність. Школа стає своєрідною філією факультету (подібно до лікарні медичного вузу). Вже з другого курсу студенти допомагають учителям проводити уроки, виховні години, тобто педагогічна практика є системоутворюючим фактором: об'єднує школярів, учителів, студентів і викладачів у єдиний професійний колектив.

На першому курсі ми навчаємо студентів проводити психологічний аналіз уроку, на другому — педагогічний, на третьому — методичний, на четвертому — загальний. Аналіз уроку є важливим розділом педагогічної практики. Це складна взаємодія учасників навчально-виховного процесу: педагога і учнів. Діяльність учителя включає постановку цілей уроку, відбір навчального матеріалу, методів навчання, організацію навчально-пізнавальної роботи учнів, прогнозування і забезпечення її результатів. Керівництво навчанням дітей має забезпечити усвідомлення ними навчальних завдань, поставлених учителем, оволодіння необхідними вміннями і навичками. На першому етапі студенти навчаються аналізувати урок за складною керівником практики схемою. У ній передбачено послідовність аналізу уроку і його компонентів. Завершує аналіз уроку вчитель. Для формування цього загальнопедагогічного вміння важливо, щоб студенти могли оцінювати будь-який урок, а не лише зі своєї спеціальності.

Схема загального аналізу уроку.

- Цілі і завдання уроку.
- Структура уроку.
- Відбір і дидактична обробка вчителем навчального матеріалу, винесеного на урок.
- Методи навчання.
- Поведінка і взаємостосунки вчителя і учнів.
- Домашнє завдання.
- Результати уроку. (При розробці даної схеми використані рекомендації М. Тоскіна з формування вміння здійснювати педагогічний аналіз уроку.)

Аналізуючи урок, студенти відповідають на такі питання: чи узгоджуються поставлені вчителем цілі і завдання уроку із загальними цілями і завданнями навчання і виховання учнів? Яке місце даного уроку в системі інших уроків? Які навчальні завдання ставить учитель перед учнями, якою мірою вони спрямовані на реалізацію цілей уроку? Що включає вчитель в освітні цілі (рівень нових знань, формування нових умінь, повторення пройденого матеріалу тощо)? Які виховні завдання ставить учитель (формування наукового світогляду, виховання моральних норм, понять, естетичних почуттів)? Якщо цілі уроку не відповідають його змісту, то в чому причина цієї невідповідності? Що в навчально-виховному процесі відкриває використовувана вчителем методика?

Як показує досвід, студенти, аналізуючи урок, не завжди повною мірою використовують знання з педагогіки і психології. Але ці труднощі можна подолати. Ми радимо розмежовувати тимчасові і хронічні труднощі психологічного, педагогічного, організаційного цілеспрямування. Аналіз уроків учителів допомагає студентам у підготовці власних уроків передбачати і долати можливі труднощі, вчитися аналізувати свою поведінку, вчинки і характер учнів, а також набувати впевненості у класі наодинці з учнями. Починаючи з продуманого, оптимального розпорядку дня і самоконтролю, звертаємо увагу на психологічний самоаналіз, аутотренінг.

Педзагін — важлива форма педагогічної практики

Рідко зустрінеш учителя, який би обійшов непослух окремих учнів, їхню свавільність. Чи можна навчити вчителя встановлювати контакт з такими дітьми, зацікавити їх корисною справою?

Функції вихователя важковиховуваних перебирає на себе студентський педагогічний загін. "Працювати з важкими нелегко, але цікаво!" — це девіз загону "Товариш". Таких загонів в інституті шість — за кількістю факультетів. Кожен загін поділений на п'ятірки на чолі з вожатим. У школах і у дворах при жеках вони ведуть найрізноманітніші гуртки — предметні і технічні, виразного читання, в'язання, художньої самодіяльності, керують шкільними театрами, клубами вихідного дня та іншими дитячими об'єднаннями.

Проблема важких підлітків останнім часом не сходить з газетних шпальт, популярних і спеціальних наукових книг, до неї звертаються театр і кіно. Підлітковий вік — час самопізнання, коли людина уважно заглиблюється в себе і в оточуючих, болісно шукає відповіді на одвічні запитання: Хто я? Який я? Для чого прийшов у цей світ?

Наші студенти ідуть до підлітків, щоб допомогти їм знайти себе. А для цього потрібно стати їхніми друзями, навчитися розуміти мотиви вчинків дітей, знати їхні бажання і прагнення. Сила, витривалість, мужність — риси характеру, які особливо приваблюють підлітків. І студенти організують спортивні секції, в які з радістю йдуть хлопчики і навчаються тут товариському спілкуванню, доброті до навколишнього світу і до людей у ньому. А студенти "відчувають себе бодай трохи Макаренками", як пишуть вони у своїх звітах про педпрактику.

Важковиховувані, як правило, виростають у неблагополучних сім'ях, вони позбавлені домашнього тепла, уваги, не вміють і не знають, чим себе зайняти. Роль швидкої допомоги бере на себе педагогічний загін.

Із звіту студентки Ірини К., позаштатного інспектора у справах неповнолітніх Жовтневого районного відділу міліції Полтави: "Розповіли мені у дитячій кімнаті про восьмикласника (Ваню), попросили допомогти. Прийшла до школи, де він навчається. З'ясувалося: мати вихованням сина не займається, стосунки з ним у неї не склались. Хлопчик вчиться погано. Тримається від одноліток осторонь. Понурий. Недовірливий. Почала з того, чим володію більше: допомогла з підготовкою уроків, поступово поновили те, що він пропустив. Випадково довідалася: любить стріляти з лука. Стали займатися з ним серйозно. Допомогло. Він подолав відчуженість. Вчитися став набагато краще. Виявляє доброзичливість..."

Виховну місію педагогічного загону важко переоцінити, адже ця форма роботи дозволяє знайти підхід до кожного важкого, педагогічно запущеного підлітка. Але, на жаль, цьому досвіду приділяється уваги і часу значно менше, ніж звичайним педурокам у школі, хоч саме у безпосередньому спілкуванні з підлітками студенти значно інтенсивніше усвідомлюють свою педагогічну професію як суспільну місію, продуктивніше навчаються мистецтву виховання як співробітництву і постійної щоденної творчості.

Вчити бачити, і відчувати

З чого починається творчість учителя? Спробуємо співвіднести це загальне питання з питанням, на перший погляд, не основним. Сьогодні не потрібно агітувати за цілісний погляд на навколишню природу, за дбайливе ставлення до середовища нашого перебування, за елементарну грамотність землян у питаннях екології, за вміння цінувати красу і самому її творити. Чи виховуємо таке світовідчуття у наших учнів? Як пробудити любов до батьківського дому, рідного міста, села? Як закріпити це почуття? Як навчити зберігати рукотворний і нерукотворний світ? Чи вміє педагог це робити? І чи скрізь у педагогічних навчальних закладах ми ставимо ці питання? Тим часом гармонія особистості — це вміння жити у злагоді зі світом.

У злагоді зі світом... Але як ми його бачимо? Наприклад, звичне з дитинства місто... Наші майбутні вчителі здебільшого не освічені у містобудуванні. Цей шар культури їм недоступний. Вони не розуміють його і не вміють прилучити до нього дітей. До таких висновків дійшли студенти в результаті проведеного ними соціологічного опитування полтавських школярів. З'ясувалося, що більшість дітей є абсолютними неуками в галузі архітектури і громадського будівництва. Вони, як і переважна більшість дорослих, не помічають вулиці, не розрізняють архітектурних особливостей її будов.

Чи можна навчити бачити навколишній світ, виховати у дітей інтерес до архітектури? Ми замислили у межах педагогічної практики експеримент, який допоміг позитивно відповісти на поставлені питання. Школа № 3 Полтави. Порадившись із її педагогами, заслуженим учителем УРСР І.І. Дяченком, О. П. Абокуловою, А. Г. Різун, вирішили, не організовуючи спеціальних занять, бесід, вводити у традиційні предмети бодай мінімум інформації про містобудування і архітектуру. Так виникла ідея трьох експериментів, здійснених студентами під нашим керівництвом.

Перший експеримент (його провели студенти природничого факультету). Вони вирішили на уроках хімії давати конкретні повідомлення з галузі будівельної справи. Так, при вивченні процесів очищення речовин велася розповідь про техніку приготування глини; визначався вміст домішок у глині, необхідний для будівельної кераміки. Тема "Вода" уможливила з'ясування використання води при опаленні приміщень, при змішуванні глини, вапна, цементу. Школярі ознайомилися з руйнівною силою води з домішками сірчанокислих солей при потраплянні на бетон. Вони усвідомили, що при проникненні такої води у пори будівельних матеріалів збільшується їх маса, підвищується теплопровідність, різко знижується міцність.

У підручнику з неорганічної хімії восьмирічної школи нічого не сказано про виробництво вапна. Про його використання є лише одне речення: "У виготовленні вапняних "розчинів" для мурування і штукатурки стін використовується гашене вапно". А ось яку інформацію подала студентка-практикантка, провівши з учнями лабораторний дослід: "Діємо водою на невипалений шматочок вапняку — ніяких суттєвих ознак хімічної реакції немає. Потім аналогічно діємо на шматочок випаленого вапняку (негашеного вапна). За допомогою фенолфталеїну учні визначили, що в результаті взаємодії

негашеного вапна з водою утворюється луг, а при випаленні вапняку, крім негашеного вапна, утворюється вуглекислий газ. Закінчився урок записом рівняння реакцій, зокрема й реакції утворення гашеного вапна.

А потім учні ознайомилися з використанням вапна на будівництві: вапняним розчином (суміш гашеного вапна з піском і водою) скріплюють цеглу при муруванні стін. З цією метою вапно використовувалося з давніх-давен: це засвідчують пам'ятки архітектури Х століття в Києві, Новгороді, Чернігові. Звичайно, такий урок збудив інтерес учнів до хімії, до історії, до будівельної справи. Хоч, безсумнівно, хтось може сказати: "Чи потрібна така самодіяльність? Один зведе хімію до будівельних матеріалів, другий — до волокнистої технології, третій — до космосу і... загубимо хімію як таку. У традиційній програмі своя логіка. Не такі вже й обмежені люди її склали!" Зауваження начебто й справедливе. Але в житті "чистих" хіміків — одиниці, а представників інших спеціальностей, інтереси яких вона так чи інакше представляє, у тисячі разів більше. Та й канонізувати нинішні підручники в очах учнів і майбутніх учителів зайвина. Світ завжди потребував людей з критичним мисленням, а сьогодні поготів.

Другий експеримент (його провели студенти фізико-математичного факультету). На уроках математики в тих самих експериментальних класах усю чверть студенти включали до курсу геометрії задачі з явним "будівельним ухилом". А в контрольних навчання відбувалося за традиційною схемою. В експериментальний урок з математики студентка-практикантка включила інформацію з будівельної техніки: учні слідом за вчителем пізнавали ту чи іншу геометричну фігуру у звичайних міських покрівлях — одно- і двозливних. Вираховували площу утворюваних покрівлю фігур, площу всієї покрівлі. А потім "по-господарськи" прикидали кількість у листах покрівельного шиферу. Наочні посібники — рисунки різних конфігурацій покрівлі — студенти підготували заздалегідь. Що було цінного в цьому уроці? "Поєднання" класичного абстрактного знання з практичним поглядом на реальні навколишні предмети.

Успіх цих показових занять забезпечили розумні методичні рекомендації вчителів: короткий, доступний розумінню технічний початок не повинен заступати чітко окресленого математичного змісту. Такий підхід дозволив, переглянувши традиційні практичні завдання, позбутися псевдотехнічних, не типових для сучасного виробництва.

Новизна експериментальних уроків відбилася на відповідній реакції класу, викликала інтерес до теми, сплеск активності учнів.

Висновок співробітника кафедри, методиста: "Важко за короткий термін досягти більшого перелому, але суттєвий результат є. Є переконаність, що геометрія для учнів експериментального класу перестала бути "сухою", абстрактною наукою, відірваною від практики, як було раніше, та й будівельну техніку вони дещо пізнали".

Третій експеримент. Перед студентами поставлене завдання організувати і провести екскурсії пам'ятними місцями Полтави, а також районами сучасної масової забудови. Ось учні біля нового гуртожитку пединституту, що будується при допомозі студентів, з'ясовують, яку роботу виконують сучасні будівельники, які матеріали застосовують... Чистий без домішок кварцовий пісок у суміші з гашеним вапном використовується для штукатурення. Інше традиційне використання піску — віконне скло. Екскурсовод-студент проводить заняття просто неба: якусь інформацію він передає школярам, щось розповідають вони екскурсоводові. Підлітки спостерігають ритм сучасної будови: дію баштового крана, транспортера, каменеподрібнювача, розчинозмішувачів, спеціального комплексу для штукатурних робіт. І зміцнюється їх переконання, що будівництво без техніки сьогодні немислиме. Дома вони розмірковують над твором про будівництво взагалі, про те, яким уявляється місто майбутнього.

Сучасні будови вписуються в уже існуючу частину міста, зокрема в історичну Полтаву. Чи знайомі з нею діти, чи дорога вона їм? Ми вже загубили значну частину надбань предків, через те що школа сприяла появі "Іванів Безрідних", позбавлених родинних зв'язків і обов'язків.

Відтворимо один з фрагментів екскурсії до монумента Слави (на честь 100-ліття Полтавської битви 1709 року). Студентка допомагає учням розмірковувати і залучає їх до загальної дискусії.

— Погляньте на цю 11-метрову споруду, — звертається вона до присутніх. — Колона встановлена на полірованому гранітному п'єдесталі. П'єдестал на постаменті. Враження бастіону фортеці підкріплюють 18 чавунних гармат, невідробних, справжніх, узятих з поля Полтавської битви... А тепер погляньте на верхівку колони. Що ви там бачите?

- Великі пальмові листки і орла з розпростертими крилами.
- У нього вінок у клюві!

— Зверніть увагу, орел позолочений. І дивиться на поле битви.

— Він хоче злетіти над полем... — зауважує одна з дівчаток.

Дома учні відтворюють враження цього дня у короткому оповіданні. І з'ясується, що вони запам'ятали монумент до найменших подробиць: матеріал, з якого він зроблений (рожевий і сірий граніт, чавун, позолочена бронза), малюнок барельєфа. Достоїнством цієї споруди переважна більшість учнів назве єдність скульптури і архітектури.

Інші екскурсії мали на меті закріпити вміння школярів сприймати архітектурні образи в їх органічному зв'язку з ландшафтом. Талановитий архітектор бачить образ майбутньої будови у докiллі, серед живої природи, пам'ятаючи, що прекрасне дерево справляє вагомiше враження, ніж посередня скульптура. Педагоги для доказу цього можуть скористатися думкою К. Д. Ушинського: "Називайте мене варваром у педагогiці, але я виніс із вражень мого життя глибоке переконання, що прекрасний ландшафт має такий великий виховний вплив на розвиток молодої душі, з яким важко суперничати впливу педагога".

Це відбувається від недооцінки емоційно-почуттєвого складника людського сприймання. Краса має стати спільником у нашій боротьбі за справжню людину. "Краса врятує світ" (Ф. М. Достоевський). Без здатності відчувати красу, захоплюватися нею, дивуватися, цінувати дивні творіння людських рук неможлива особистісна творчість. Архітектуру називають застиглою музикою. Тому ми говоримо: композиція будови, мелодія архітектурного ансамблю...

Остання екскурсія з програми експерименту передбачала прогулянку центральною вулицею Полтави — Жовтневою. Студент і учні мали помінятися ролями. Розповідати, давати пояснення, відповідати на питання належало учням.

Про результати експериментів ми довідалися з анкет учнів контрольного і експериментального класів. Не вдаючись до детального аналізу, зазначимо, що учні експериментального класу давали більш змістовні, розгорнуті відповіді. І не в тому справа, що вони усвідомлюють змістовну наповненість слів "капітель", "фриз", "фронтон", "портик", "фасад", "бар'єр" тощо. Відчувається їхній непідробний, живий інтерес до архітектури рідного міста. Невідомо, чи надовго він утримається і чи оберуть учні професію архітектора. Та таке завдання перед майбутніми вчителями і не ставилося. Важливо було навчити учнів цінувати чужу працю, бачити в ній красу. Що ж сто-

сується наших студентів, ми сподіваємося, що в самостійній шкільній роботі вони і надалі робитимуть ставку на красу і примножать досвід своїх перших експериментальних уроків.

Естетичне виховання — важлива шкільна проблема. Але перш ніж музика, спів та інші види мистецтва стануть надбанням школярів, вони мають засвоїтися педагогічним студентством. Сотні майбутніх учителів розвивають голос і слух у самодіяльних хорових і музичних колективах нашого вузу. І, як наслідок, студенти вводять у свої уроки класичну музику і класичний спів.

Не виключені сумніви: чи можна ось так, відразу, без підготовки захопити дітей класичною музикою? Погоджуємось — відразу не можна, навіть коли за учительським столом професійний музикант, а не просто випускниця музичної школи. Представляємо її. Це Марина К. Музика на її уроках — не епізод. Упродовж двох років громадсько-педагогічної практики в своєму класі вона прилучила учнів до світу по-справжньому чарівної музики. Почалося все з платівки творів Бетховена. Виявилось, що деякі підлітки знайомі з творчістю великого композитора, в їхніх сім'ях люблять класичну музику. Крім Бетховена, учні захоплюються музикою Глинки, Чайковського, Прокоф'єва, Сен-Санса. Значна частина підлітків проти такої музики і з апломбом протестувала: "нісенітниця", "несучасно", "нікому не потрібно"... Марина спокійно вислуховувала тих та інших і запропонувала такі диспути проводити постійно. А щоб розмови набули предметності, вона поставила умову: "Музика має право на власний голос".

Після першого заняття з'ясувалося, що звергнувачі музичної класики не знають її зовсім і слухати не вміють. Розпочали з азів: навчалися розрізняти мелодії — сумну і веселу, урочисту і маршову, запальну і ліричну... Відкритому показовому уроку передували довгі періоди спілкування студентки з підшефними, коли вони відкривали для себе чарівний світ музики, її специфічну мову. Коли вчителі аналізували урок, деякі відверто сумнівались, чи потрібен такий досвід? Рівнятися на Марину неможливо: людина вона музично обдарована. Те, що у неї виходить залюбки, іншим не під силу. У цій позиції виявились діаметрально протилежні думки щодо оцінки досвіду. Одначе роботу Марини ми показали не задля того, щоб наголосити останнім: "Подивіться і робіть, як вона!" Кожен при бажанні може знайти свій шлях до дітей. Марина, студентка філологічного факультету, взялася вести у школі уроки музики, хтось інший — факультатив

фізики чи архітектури. Урок-концерт, очна чи заочна екскурсія, конкурс... багато іншого можуть запропонувати студенти, маючи незбагненну, сповнену ентузіазму заповзятливість. Завдання кураторів практики в інституті і школі — так ми її розуміємо — підтримати ініціативу майбутнього педагога і надати йому свободу самовираження. Важливо, щоб його уроки захопили вихованців, а цього не досягти, не позбуваючись стереотипів звично одноманітних схем уроків та і всього шкільного буття. По суті йдеться про право кожного педагога на експеримент. Усвідомити його необхідність важливо у студентські роки. Наша школа потребує передусім поваги і толерантності до думки кожного суб'єкта, що її репрезентує. Цього поки що немає, тому так у ній незатишно неординарним, творчим учням і педагогам-новаторам.

Ключі до майстерності. Чи готові студенти опанувати передовий досвід?

Останній державний іспит. Інститут закінчено. Вчорашній студент одержав диплом учителя. Чи готовий він працювати в умовах реформи школи? Чи прилучився до новаторських педагогічних ідей? Чи зуміє практично їх використати у своїй роботі і піти далі?

Вивчаючи проблеми впровадження педагогічного досвіду, ми проаналізували роботу молодих спеціалістів різних педагогічних закладів у школах Полтавської області. Більшість із них не привчені планувати свою роботу, оцінювати її результати, знаходити нове й цікаве у чужому досвіді. Просте запитання: "У кого вчитися — у колеги Василенка чи Петренка (прізвища умовні)?" — заганяло їх у глухий кут. А чи можуть наші випускники засвоювати і впроваджувати новаторські ідеї? Провели дослідження. Рівень готовності студентів-випускників до творчого оволодіння досвідом визначався відповідями: знайомі, можуть використовувати; знайомі, можуть використовувати майже цілком; знайомі, можуть використовувати частково; знайомі, використовувати не можуть (ці результати обчислювались за 4-бальною шкалою). Найменшу кількість позитивного вибору мала перша група — 13 %, друга — 17, третя — 24, четверта — 46 %. Майже половина студентів тяжіє (якщо оцінювати їх за педагогічними уміньми) до пасивного споглядання педагогічної дії, а не до її генерування. Вимагалось кардинально змінити ситуацію.

Наш інститут уже давно працює над реалізацією цільової експериментальної програми "Учитель". У її межах ми стали навчати студентів педагогіки співробітництва, технологію якої розробили вчителі-новатори. У нас було таке відчуття, що й студенти з 18 жовтня 1986 року, з часу опублікування в "Учительській газеті" "декларації" педагогів-експериментаторів, чекали від нас, своїх педагогів, не слів про те, що породжує реформа у школі, а вчинку. Чекали більшого, ніж ми їм давали.

Почали з курсу педагогічної майстерності. Той, хто достатньо його опанував, погодиться: курс значно допомагає реалізувати ідеї педагогіки співробітництва. Окремі його розділи спеціально призначені вивченню передового досвіду: "Зустріч з учителем-майстром", "Вивчення, узагальнення і використання передового педагогічного досвіду", "Щоденник педагогічних спостережень", "Аналіз уроків передових учителів" тощо. У курсі — значний обсяг практичних занять. Кожне з них починається з опрацювання навичок, а закінчується мікророзкладанням, тобто створенням мініатюрних ситуацій навчання і виховання для відпрацювання загальнопедагогічних умінь, передусім таких, які пропонує педагогіка співробітництва. Це вміння вчити дітей без примусу, формування в них морального обов'язку і відповідальності самонавчання, самопоступу у формуванні добра і толерантності у міжлюдських стосунках.

На лекціях і семінарах, на практичних заняттях і під час педагогічної практики в школі ми вивчаємо зі своїми студентами досвід учителів-новаторів. Скажемо відверто, нелегко це зробити у межах чинної програми і підручника з педагогіки. Допомагають нам книги новаторів, публікації в періодичній педагогічній пресі, наукові розробки вчених-педагогів.

Ми вимагаємо від студентів знання в теоретичному і практичному вимірах поняття "педагогічний досвід". Вони мають чітко вирізняти, що розуміється під масовим, інтуїтивним, передовим, новаторським досвідом. Майбутній учитель відпрацьовує критерії оцінки досвіду, умови його створення, становлення, конструювання, узагальнення. На першому курсі студенти аналізують творчість А. С. Макаренка, В. О. Сухомлинського і захищають реферати з теми "Педагогічний досвід класиків педагогіки у сучасній школі". На другому курсі практичним заняттям передують переглянуті і обговорені фільми "Час учнівства" і "Найдовший іспит" (С. Соловейчик — автор сценаріїв, В. Виноградов — режисер). У чому ви бачите схожість

і відмінність майстерності А. Макаренка, В. Сухомлинського, Ш. Амонашвілі, І. Іванова, О. Захаренка, Є. Ільїна, М. Андрієвського, В. Шаталова, І. Волкова, М. Щетініна та інших учителів-новаторів? У чому ознаки спадковості педагогічних ідей і педагогічного досвіду? Чим незвичайна сім'я Нікітіних? Дайте оцінку вашій здатності використовувати передовий педагогічний досвід і порівняйте себе із тими, хто поруч з вами: колегами-студентами, викладачами, педагогами-новаторами. Подібні питання цілеспрямовують студентів до змістовного аналізу шкільного життя, суттєвого і необхідного в ньому.

Звичайно, ознайомлення з передовим учительським досвідом відбувається не лише за книгами, журналами, кінофільмами. Студенти постійно зустрічаються з кращими педагогами області. Відкриті уроки провела в інституті заслужена вчителька УРСР М. М. Харевич з Лазорківської середньої школи Оржицького району. Досвід її педагогічної праці проаналізувала студентка природничого факультету Н. Дондоха на міжвузівській науково-практичній конференції. Випущена брошура про досвід відомих учителів Полтавщини: П. Я. Кульчицької з Чутівської, Н. М. Пивовар із Зінцівської середніх шкіл.

Важливим складником учительської роботи є володіння методами вивчення педагогічного досвіду. Пізнання цих методів прискорюється прикріпленням студентів до кращих учителів як практикантів-дублерів. Чотири роки студентка філологічного факультету Т. Єремєєва працювала поряд зі старшим учителем середньої школи № 3 А. І. Шумською. На урок приходила з магнітофоном: записувала "діалоги з класом" Шумської і свої, детально аналізувала стиль, манеру спілкування, порівнювала з практикою інших учителів школи. Аналіз 52 уроків Шумської, звернених до учнів з вірою в їхні творчі можливості, в рівноправне співробітництво з ними, став темою першого самостійного дослідження.

Випускник А. Сотов у дипломній роботі осмислив новаторський досвід М. П. Щетініна. Ось один з висновків дипломанта: "Вважаю, що будувати взаємовідносини в школі можна й потрібно так, як це робить М. П. Щетінін". Випускник обрав для роботи школу свого вчителя.

Що нас хвилює? У педагогічних навчальних закладах немає програм факультативів і спецкурсів з освоєння новаторського досвіду. Ми переконані: підготувати вчителя, ґрунтовно не ознайомлюючи

його з досвідом новаторів, неможливо: сучасний учитель набуває свою творчу неповторність, власний стиль роботи завдяки засвоєнню передових ідей, новаторських методів інших учителів. Щоб практика одного стала набутком інших, кафедра педагогічної майстерності проводить огляд-конкурс на кращу роботу року: "Увага — досвід учителя!" Огляд проводиться в три тури: студентська група, факультет, інститут.

Ми розробили спецкурс "Теорія і практика творчого освоєння передового педагогічного досвіду". Загальна ідея його програми — освоєння новаторської системи вчителів-експериментаторів. Однак ми розуміємо, що самі бесіди зі студентами про педагогіку співробітництва, розповіді про роботу передових учителів мало що дадуть. Саме тому педагогіку співробітництва в її практичних виявах наші викладачі ставлять у центр навчання, розкриваючи її технологію, методичне забезпечення на практичних заняттях і за безпосередньої роботи студентів у школі.

Інститут давно зруйнував глухі стіни, якими був відгороджений від школи, від учителів, від дітей. У минулому році, наприклад, усі викладачі психолого-педагогічного циклу один-два дні протягом тижня працювали зі студентами у школі, спостерігали і коригували завдання студентів-практикантів. Ідеї педагогіки співробітництва вносять корективи і в нашу власну роботу.

Експериментальна програма "Учитель" привчає студентів вірити в дітей, виховувати їх творчістю. Вона формує особливі організаційські здібності, необхідні для співробітництва з учнями. Заважають її реалізації застарілі діючі підручники з педагогічних дисциплін. Ми особливо це зрозуміли, коли готували до друку навчальний посібник "Основи педагогічної майстерності".

Виникла необхідність розширити і нашу комплексну програму "Учитель: школа — інститут — школа". У логічно виправданій суспільності її ланок особливого значення набуває остання за ефектом зворотного зв'язку. Це критерій постійного контролю і корекції нашої роботи залежно від кінцевого результату. Ми спостерігаємо за кандидатами у педагоги (майбутніми і реальними студентами та педагогами — випускниками нашого інституту) і порівнюємо їх у реальному шкільному житті методом "включеного спостереження". Протягом декількох років керівники шкіл і студентської практики за нашими рекомендаціями (у рамках спеціальної програми) оцінюють діяльність і студентів-практикантів, і молодих спеціалістів вузу (за

п'ятибальною шкалою). Доповнюють ці дані особистісні і професійні характеристики тих та інших. За результатами останнього комплексного дослідження ми підсумували кількісні показники опитування 312 учителів — випускників нашого інституту зі стажем роботи 5-7 років.

Особливо нас задовольняє націленість наших випускників на творчість. Молоді спеціалісти охоче реалізують свій творчий потенціал на відкритих уроках (88,7 %): беруть участь у педагогічних читаннях (33,4 %), у методичних об'єднаннях (72,4 %), розробляють практичні заняття із самостійним конструюванням і виготовленням навчального обладнання (33,8 %).

З урахуванням комплексних оцінних показників ми поділяємо випускників на чотири групи. У першій — уже сформовані педагоги. Вони свідомо виробляють установку учнів на "Я" іншого (як домінанта цілі виступає гармонія кожного окремо взятого "Я", об'єднаного з іншими "Я" в реальній справі, рівнозначній для всіх і кожного). У четвертій групі — молоді вчителі, самодіяльне, творче начало яких поки розвинене слабо. Вони більше працюють з наставниками (як правило, хорошими педагогами) і намагаються їх наслідувати. Між нижнім порогом педагогічної майстерності (четверта група) і його вершиною (перша група) розрізняються друга і третя групи. Сюди входять вчителі, які знають, що і як треба робити і прагнуть до ідеалу згідно з своїми можливостями. Перша група становить 3,92 %, друга — 44,8, третя — 34,6, четверта — 16,6 %.

Згідно з анкетами молоді спеціалісти рівень свого професійного розвитку співвідносять з педагогічною технікою і радять надати більшої уваги курсу "Основи педагогічної майстерності", особливо практичним заняттям. Ми враховуємо ці побажання, коли ставимо перед собою завдання щодо вдосконалення навчання. Вирішувати їх без сміливих експериментів, нових ідей і підходів ми не маємо права перед нашим майбутнім: Школею, Вчителем, Учнем.

Зустріч в Останкіно

Концертна студія в Останкіно щомісячно давала 1,5-годинний ефір для педагогів, які пропонували власні варіанти вирішення нагальних шкільних проблем. На запис такого виступу запрошений був до студії і я у березні 1987 року. Відлетіли швидко 12 років мого рек-

торства, і серед журналістського корпусу Радянського Союзу імідж нашого інституту тримався на передових рубежах. З Києвом запрошення до Москви не узгоджувалося, хоч Ф. Т. Моргун напередодні від'їзду до Москви повідомив, що до нього звернувся головний редактор телебачення про включення мене до виступу у своєрідному педагогічному шоу. Переповнений концертний зал Останкіно підтримував динаміку виступу різноманітними запитаннями, які не повністю увійшли у трансляцію передачі. Запис тривав шість годин, час у ефірі — 1 година 30 хвилин.

До присутніх я звернувся з таким вступним словом:

— Усі проблеми, які ми зараз вирішуємо під загальною назвою "перебудова", багато в чому залежать від школи. Ми втратили позиції в культурі, відстаємо в техніці, технології від високорозвинених індустріальних держав лише тому, що чимало загубили в підготовці вчителя і в соціальному ставленні до нього.

Не могу уявити злішого ворога нашого суспільства, ніж непідготовлений учитель, який не здатний передати дітям досвід минулих і сучасних поколінь через своє особистісне бачення і переживання, свою діяльність. А скільки у нас ще таких учителів? З ними зустрічались багато з нас, тут присутніх, майже кожен. Вони нічого, крім гіркоти, не залишили в наших душах, нічого, крім негативних переживань. На жаль, ми й зараз продовжуємо таких учителів випускати. Багато випадкових людей обирає педагогічну професію. Правда, тепер у нашому інституті їх відсоток значно знизився. І все ж близько 10 % наших випускників слабо підготовлені (або ж зовсім не підготовлені) до виховної роботи, тому що обрали не свою професію.

Запитання (Девіна Галина — Московський обласний педагогічний інститут ім. Н. К. Крупської). Що ви можете сказати про авторитет учителя в місті? Не секрет, що в Москві, наприклад, молоді вчителі в компаніях одноліток соромляться говорити, що працюють у середній школі.

Відповідь. Не знаю, як у Москві, але в нашій області шкільна бідність наяву. Хіба ж можна терпіти, коли директор школи принижено просить шефів виділити 2 кг фарби, білил. Для кого? Для наших дітей, майбутнього суспільства! А це ж ми з вами виховали і виховуємо в школі безвідповідальних людей, які зараз стали керівниками, обіймають високі посади і не звертають увагу на школу. Цього недоліку слід негайно позбуватися. До учительства має бути державницький підхід як до безпосередньої виробничої сили суспільства.

Запитання (Матятин О. П. — газета "Правда"). У підготовці майбутнього лікаря найважливішою є перша прищеплювана йому заповідь: "Не зашкодь!" Як ви вважаєте, чи актуальна вона для педагогічного вузу?

Відповідь. Вважаю, що ніяка інша професія не робить більшого зла, ніж непідготовлений, точніше, такий, що не вміє вести свою справу творчо, вчитель. А їх, повторюю, на жаль, у нас ще багато.

Біда наша в тому, що випадкових людей готуємо до вчительської праці. Свята заповідь лікаря "Не зашкодь!" нас стосується більшою мірою, оскільки лікар працює з хворими, а вчитель — зі здоровими людьми. І якщо він їх робить хворими, то це у сто разів гірше. Вважаю, безвідповідально з боку суспільства, його влади давати такому вчителю можливість працювати в школі. Навіщо все життя самому мучитися і людей мучити? Самому — ще нічого. Але люди, які вимушені з такими горе-педагогами працювати, замість того, щоб отримувати задоволення, змушені мучитися. Ось на ці запитання ми й хотіли відповісти програмою "Учитель".

Запитання. У вашій програмі вони закладені?

Відповідь. Так, ми передбачаємо ранню професійну орієнтацію на педагога із 7-го класу. До речі, багато директорів шкіл вважають, що відбір і ранню професіоналізацію слід провадити з 4-го класу. І ми з цим погоджуємося.

Я прийшов до педагогічного інституту з театрального. Читав курс філософії, естетики, історії філософії. Працював в інституті секретарем партійної організації. І пережив усю систему відбору в цьому вузі. Навіть тоді, коли на курс прийом 16 чоловік, а заяв 500-600, то й за такого великого конкурсу (за результатами соціолого-психологічних досліджень) часто-густо 40-50, а іноді й 60 % людей трапляється випадкових.

Правда, в театральному вузі режисер, викладач беруть виконавців на певну акторську роль, певні типажі особистості на випускний спектакль. У прийнятій там традиційній системі відбору є раціональне зерно — звертання до абітурієнта: покажи своє вміння, переконання, культуру, логіку мислення, стиль поведінки...

А чому б нам так не зробити? У 1976 році в Полтавському інституті почали роботу відбіркові комісії, до складу яких увійшли декани, їх заступники, представники громадських організацій, учителі, методисти.

І що ж ми побачили, з чим стикнулись? Якщо ми ставили добру оцінку за педагогічну дію, то, як правило, у такого абітурієнта був і хороший атестат, і він добре складав іспити. Тобто відбіркова комісія експертів ставить абітурієнтам оцінки за рівнем різних педагогічних спроможностей: скажімо "відмінно", "добре". Ці оцінки ректор кладе до свого столу. Абітурієнти складають успішно іспити і стають студентами, якщо ми їм не заважаємо. Різні хиби ще бувають.

Чи потрібні після експертної комісії іспити? Ні, не потрібні. Вони лише заважають, викликають в абітурієнтів різні негативні психологічні стани. Навіщо складати іспити, коли є атестат і відповідні оцінки в ньому? На більшу оцінку, ніж в атестаті, абітурієнт вступні іспити не складає. Якщо так трапляється, то це вже аномалія. Отже, чому б на експертній комісії екзаменаторові-математикові не поставити питання і не вислухати відповіді абітурієнта, якщо є якісь сумніви щодо оцінки в атестаті (це ж стосується біології, літератури тощо), — і відразу оприлюднити оцінку.

Коли я з ідеєю конкурсного відбору виступив перед ректорами педагогічних вузів, мене розкритикували. І сказали дослівно так: "Ти цю театральність нам не нав'язуй. І без цього є з ким і над чим працювати. Не забивай наші голови подібними ідеями". Але деякі колеги прислухались до моїх пропозицій, провели експеримент, який мав ідентичні з нашим показники.

Звичайно, на слуху в усіх запитання: чи можна за 5-10 хвилин визначити педагогічні спроможності? Сумнівно, звичайно. Але чому б нам не почати їх визначення із 7-го класу? Що нам заважає? Наші випускники працюють у школах області. З ними має бути тісний взаємозв'язок.

Ми задумали і розробили програму "Юний педагог", а потім у 300 школах області її зреалізували. Зараз маємо третій випуск за такою програмою: 7, 8, 9-ті класи пройшли відповідну підготовку. Юні педагоги працювали з дошкільнятами, молодшими школярами, помічниками вчителів. У десятому класі всіх бажаючих зараховуємо на факультет майбутнього педагога. Восьми — дев'яти заключних занять достатньо, щоб визначити правильність вибору професії і дати остаточну оцінку абітурієнтові. Ми добре знаємо своїх абітурієнтів, з якими працюватимемо як зі студентами. І переконуємося, що серед них значно менше випадкових для вчительської професії людей, ніж тоді, коли це відбувається стихійно, неорганізовано. У всякому разі серед наших випускників немає тепер таких, що не вміють прилюдно говорити і з цієї причини зі шкіл тікають.

Запитання (Хохлов Сергій Іванович — лабораторія проблем підготовки вчителів). Хотілось поставити питання про якість підготовки педагогічних кадрів: яка наукова концепція підвищення якості педагогічної підготовки майбутніх учителів?

Відповідь. Передусім найвишого гатунку базова підготовка зі спеціальності. До третього курсу студент має опанувати спеціальність на рівні вимог середньої школи. По-друге, опанування дидактики на стику людинознавчих наук. По-третє, психолого-педагогічне забезпечення власного педагогічного досвіду з постійним позитивним його самовдосконаленням. Без цього ніяких інших концепцій вибудувати неможливо.

Запитання (Адамський Олександр — "Учительская газета"). Зараз іде підготовка до вчительського з'їзду, ми постійно про це пишемо. У мене питання таке: чого ви чекаєте від з'їзду?

Відповідь. Перекоаний, питання демократизації в нашому суспільстві повинно знаходити відображення і в школі, у житті учительства. Нам до демократії ще задалеко. "Учительская газета" не раз про це писала. Цікава і шанована серед педагогічної громадськості газета. Передайте, будь ласка, від нас головному редакторові, що він правильно робить, надаючи можливість авторам з різними поглядами і переконаннями викласти свої позиції на газетних шпальтах. Мені подали записку: "Чи не принижується у нас роль педагогічної науки?" — і посилання на "Учительскую газету". Автор записки на газету образений. Будьмо мужніми. Ми самі в цьому винні. Велику науку образити неможливо, посередню і нижче цього рівня — звичайно. Давно пора засукати рукава і працювати. Як селяни в наших селах кажуть: плуга треба важко тягти! Ми цього ні на рівні інститутів, зокрема й нашого, ні на рівні наукових і державних інстанцій як слід не робимо.

Ще раз наголошую: від з'їзду вчителів чекаю демократизації в школі. Відвертої розмови про наші протиріччя, про їх подолання, про долю учительства, про захист його інтересів, зокрема й захист правовий. Новаторство потребує юридичного захисту.

Рано чи пізно ми створимо свою спілку учителів, яка на рівні спілок літераторів, театральних діячів, журналістів допомагатиме вирішувати наші зловоденні питання.

Запитання (Кужакова Євдокія Прокопівна — Абаканський педагогічний інститут). У мене запитання про викладацький склад вузів: щоб виховати вчителя особистістю, ми самі маємо бути особистостями. З огляду на це який ваш колектив?

Відповідь. Серце вражаєте цим запитанням. Серце і душу! Звичайно, за інститутською кафедрою має завжди стояти особистість. Вона має організувати і провести і лекцію, і семінар, і практичне заняття... Особистість треба шукати, під неї утворювати вакансії, звільняючи випадкових людей з інституту. Але ви знаєте щодо цього позицію освітянських профспілок, прокуратури і суду: звільнити нікого не можемо. Ректор в інституті до цього часу — людина для паперів. Він лише підписує подані йому заяви, завізовані різними посадовими особами. Якщо й може впливати на кадровий потенціал, то лише до конкурсу. А конкурс відбудеться — ні ректор, ні колектив впливати на невдалих викладачів не можуть. Навпаки, після конкурсу є чимало бажаних керувати ректором. Звичайно, зараз ці питання обмірковуються, дискутуються. Йдеться про диференціацію зарплати. Можливо, й виробиться механізм впливу на якість роботи викладачів педвузів.

Потрібно віддати важелі управління завкафедрою. Він має право сказати і захистити сказане рішучими діями: ви, шановний добродію, над собою не працюєте, організаторські й професійні якості не вдосконалюєте, подолати байдужість студентів до професії не можете, наукових праць не маєте. На перший раз знижуємо вам зарплату. Належно не працюватимете — потрапите під звільнення. Має бути щорічна тарифікація викладача. І не лише за науковим ступенем та науковим званням, а й за конкретними результатами праці. У такому разі можна передбачити зрушення на краще.

Просте питання: оцінка студентів на екзамені. Коли працюєш зі студентами впродовж року, маєш їх знати і оцінка не може бути несподіваною для студента, якщо він належно працює. Даремно витратити час не слід, працю треба організувати і за працю слід відповідати. У нас часто-густо трапляється так, що викладач відчуває своє право бути викладачем без відповідальності про те, як він працює. А нам як повітря необхідна відповідальність за якість особистої праці.

Запитання (Філякіна Лідія Костянтинівна — школа № 806, Москва). Чи не хотіли б ви створити школу однодумців?

Відповідь. Хто цього не хоче?!

— А намагалися її створити чи ні?

— Ми б нічого не досягли у вузі, особливо при створенні й реалізації програми "Учитель", якби не були однодумцями на рівні ректорату, завкафедрами, викладачів кафедр, освітянського керівництва

області, директорів шкіл, учителів. Все нами робилося на громадських засадах, трималося на ентузіазмі, на одностудійстві і вболіванні за долю нашої школи, нашої освіти. А ось щодо школи одностудійців при вузі, при звичайній міській чи сільській школі ми не дійшли, потрібно експериментувати. Ваша пропозиція буде нашою сподіваною мрією.

Запитання (Кнушевицька Раїса Володимирівна — доцент Саратовського педагогічного інституту). Я хотіла б вас запитати про те, як ви, колектив творчий, працюєте над проблемою міжпредметних зв'язків. За їх рахунок можна вивільнити чимало часу. Чи немає у вас, бодай на стадії розробки, програм міжпредметних зв'язків?

Відповідь. Тут проблем багато. Кожна кафедра — це традиційно свій, особливий світ, наскоком його не візьмеш. Коли людям говоримо: переглянемо програми, об'єднаємо їх, відмовимося від зайвого — зарплату вам гарантуємо, то не всі професори і доценти нас розуміють. Припустимо, у них було 30 лекційних годин, а ми пропонуємо 10. Сприймається це як приниження гідності.

Спочатку таку роботу здійснювати було дуже важко. Прийшовши до вузу, я намагався, через свою наївність, звичайно, ознайомитися з концепцією обґрунтування навчальних планів. Думалося: хтось мудрий приділив цьому увагу. Нічого подібного! Є лише методичні записки, а нам необхідна продумана наукова система пошуку ось цих, таких необхідних вузові, так само, як і школі, міжпредметних зв'язків. Тут ще працювати і працювати.

Запитання (Данилович Богдан Григорович — завідувачий відділом народної освіти Брестського облвиконкому). Нас дуже хвилює проблема малокомплектної сільської школи. Наприклад, у середній школі з однією паралеллю класів 23 предмети доводиться розподіляти між 9-10 вчителями. Іноді вчитель веде 4-5 предметів. Чи готуєте ви вчителів до умов міні-села?

Відповідь. Школа — це економіка нашої держави. Я б назвав її ще своєрідною лікарнею для наших сіл, особливо малих, так званих неперспективних (у кого тільки язик повернувся так принизливо назвати село і вдатися цим до руйнації економіки в цілому в державі?). Наш обласний комітет партії за ініціативою першого секретаря Ф. Т. Моргуна прийняв рішення — у кожному селі, у кожному хуторі щорічно збудувати 10 хороших, просторих хат. І, звичайно ж, у першу чергу в них поселити вчителя і лікаря. Лише тоді у нас зникнуть неперспективні села.

Завжди додержувався думки: якщо не підтримуватимемо малокомплектних шкіл, породжуватимемо "неперспективні" села. Полтавська область — хутірська. Ці проблеми не можуть її не хвилювати.

Звичайно, вчителів слід готувати для таких своєрідних умов роботи. Правильно, вважаю, роблять республіканські міністерства щодо здвоєння спеціальностей. У світі є прекрасний досвід Вальдорфської школи, коли один учитель веде всі предмети з першого по сьомий клас. Але його підготовка продовжується до 8-10 років з обов'язковим знанням двох іноземних мов, володінням музичним інструментом тощо. Та й зарплата такого вчителя вдвічі вища за нормативну.

Якщо ми розпочнемо відбудову села, люди до нього повернуться. Певно, ви звернули увагу на статтю в "Правде" під заголовком "Долю села рятує школа" — про директора Сахнівської середньої школи на Черкащині Олександра Антоновича Захаренка.

Дуже переконливий приклад для нашої розмови. Уявіть собі безперспективне бригадне село: на 100 чоловік мешканців — 90 пенсіонерів. Забити вікна в хатах, всі тікають, село неперспективне. З'являється талановитий організатор в особі директора школи. Сім років народної будови, і в селі з'являється школа, яку у місті не зустрінеш — красуня. Все у ній є: і басейни, і прекрасні приміщення для занять музикою, танцями, живописом, спортом, обладнані майстерні, навіть найсучасніша обсерваторія з потужними телескопами. Не школа — казка! Учень з 4-го класу має трудову книжку. Щоденна виробнича праця, фізична культура. Підсумок: у 1986 році в неперспективному селі народилося дітей рівно на шкільний клас із 30 учнів.

Запитання (Короткевич Олександр Тимофійович — ректор Мінського педагогічного інституту). Ми у вас, у Полтаві, були. Ваш повчальний досвід добре знаємо. Ось і зараз ви обстоюєте безекзамнаційний набір — справа цікава. Буду лаконічним: чи відчуваєте ви девальвацію знань випускника інституту?

Відповідь. Якщо наші випускники нездатні передавати досвід, безпомічні в школі, ми одразу маємо девальвацію знань на державному рівні. Такий зворотний зв'язок. А розпочинається це з девальвації знань студента. Він залишається поза нашою увагою. Ми часто-густо є байдужими до того, що до закінчення інституту студент перестає працювати над собою і не робить цього в школі, одержавши диплом. У цьому наша трагедія і трагедія школи передусім. Я не перестаю повторювати колегам: треба знаходити засоби для просвітування,

образно кажучи, через густе сито випадкових людей у педагогічних вузах. Саме в педагогічних! Випадковий інженер — погано, маємо примітивний вітчизняний автомобіль, а за кращим простягаємо руки за кордон; такий же агроном — теж кепсько — недоберемо 20-30 ц хліба з гектара. За цей недобір, правда, озолотитись можна. Прикріше, коли йдеться про сотні, тисячі понівечених людських доль— шукаєш першопричину в школі. Вона зумовлює трагедію народу і держави.

Запитання. Погоджуюсь з вами. Щоправда, у нас конкурс останнім часом не зменшується, а зростає, особливо в столичному педінституті, великих обласних центрах. Тут як бути?

Відповідь. Вчитися відбирати за допомогою експертів, співбесід. У нас завідуючий районним відділом народної освіти особисто привозить до інституту майбутніх учителів і на експертній комісії захищає інтереси свого району. Це одна з форм відбору на вакантні місця.

Запитання (Легоньков — школа № 35, Москва). Ось приходять, скажімо, 1000 абітурієнтів до вашого інституту. Ви визначаєте їхню педагогічну придатність за вашою системою. Доходите висновку, що лише третина з них здатна працювати в школі.

А тепер інша проблема. Уявіть собі не вчителя, а спеціаліста, далекого від учительського профілю, який раптом починає відчувати тугу за дітьми. У нього виявляється бажання з ними працювати. Чи є у вас якась можливість таку людину підтримати чи уявлення про те, як цій людині належить діяти?

Сам я вчитель і одночасно працюю в московському клубі "Педагогічний пошук". До нас приходять люди, у яких є велике бажання стати педагогами не тому, що не зреалізувались на своїй основній роботі, а тому, що знайшли, нарешті, своє покликання у школі. У них є дух подвижництва, але немає професійної підготовки. Яку ви вбачаєте перспективу?

Відповідь. Я б відразу зарахував їх до інституту. Таких людей, які бажають працювати з дітьми навіть за рахунок свого власного часу, здоров'я — мало. Порекомендував би їм знайти педагогічну роботу, її сьогодні вдосталь, зокрема в гуртках технічної, конструкторської творчості. Попрацював би там, звірив бажання з можливостями — і уклінно прошу до нашого інституту. До речі, багатьом таким людям, які прийшли до нас уже зі спеціальністю, я допомагав.

Запитання (Селіверстова Марія Михайлівна — Новокузнецький педагогічний інститут). Скажіть, як ви уявляєте роль куратора у вищій школі?

Відповідь. Можливо, куратор необхідний на першому курсі для створення колективу в групах. Але після цього він повинен не опікати свою групу, а допомагати кожному студентові у саморозвитку, в самоосвіті. Ми зараз відпрацьовуємо студентське самоуправління. Майже 40 груп із 120 повністю самостійні. Ми прийдемо до того, щоб усі групи стали такими.

Запитання (Хроменков Микола Олександрович — Московський обласний педагогічний інститут, проректор з навчальної роботи). Як ви виховуєте вчителя-громадянина, вчителя-патріота, вчителя-інтернаціоналіста, вчителя-новатора? Я як проректор схилиюсь перед тим своїм випускником, який їде на БАМ, Камчатку і Сахалін, хоч йому там не гарантують квартиру, але він туди їде. Честь і хвала йому!

Відповідь. Якщо Міносвіти виставить нам вакансії на Таймир, Далеку Північ, в Абакан, то переконаний, відбою не буде від наших випускників. У цьому я впевнений. Наші студентські загони влітку працюють всюди, зокрема й на БАМі. Що ж стосується рівня їх громадянської зрілості, посудіть самі: минулого року усі студенти поїхали працювати в колгоспи без кураторів. Якщо з кураторами у них середній заробіток становив 15 крб. на місяць, то в цьому році, повторно, без кураторів, дехто з них одержав 900 — за один місяць роботи! Самі розумієте, нині в колгоспах гроші даремно не виплачують. Ось вам і рівень їхньої громадянськості.

Запитання. Чому ваші студенти в робочий час їздять по країні? Ось і тут, у залі, вони присутні. Де їх дисципліна?

Відповідь. По всій країні наші студенти їздять лише під час канікул. А тут, на зустрічі, присутні делегати нашого педагогічного клубу "Росток". Таке було рішення студентства. У нас воно самостійне. І я йому підпорядковуюсь, у даному разі також. Додам: у нас студенти самі вирішують питання дисципліни. Пропуск навіть двох годин занять без поважної причини — НП в інституті.

Запитання (Зарга Юлія — учениця спеціальної московської школи № 49). Як ви ставитесь до спеціальної школи, її необхідності, добірного кола учнів?

Відповідь. Школа якого напрямку?

— З англійською мовою.

— Мені б дуже хотілося, щоб на рівні спеціальної школи іноземні мови викладалися повсюдно. Будь-яка спецшкола з іноземною мовою викладання — це намагання виокремити "еліту", якої часто-густо в таких школах за якістю знань бракує. Це намагання поділити дітей на більш і менш талановитих. Не знаючи цього питання досконало, гадаю, що ці школи не завжди є кращим варіантом вирішення проблеми знання іноземних мов у школах. Але найголовніше — це приклад нерівності дітей. Чи потрібно нам це? Можливо, варто створювати спеціальні школи з гостродефіцитних спеціальностей. Маю сумніви щодо того, чи англійська мова належить до них. А якщо звернутися до історичного досвіду, то будь-яка гімназія давала знання декількох мов. Чому викладачі вузів старшого покоління по тричотири іноземні мови знали. Були умови і були вимоги. Потрібно прагнути до наслідування кращих гімназійних традицій.

Запитання (Турчанінова — МДПІ ім. Леніна). Ви прекрасно працюєте. Але якщо всі ваші випускники прибувають за призначенням і закріплюються в школах, інституту в недалекому майбутньому необхідно скорочувати набір. Стабільність учительських кадрів обов'язково вплине на їх попит. У вас він не повинен так повсюдно і стрімко зростати. Зараз у країні 200 педагогічних інститутів. Якби ми так незадовільно не працювали, нам необхідно було б скорочуватись і не працювати за принципом вічного двигуна: давай, давай, давай.

Відповідь. Скільки продовжуватиметься життя, стільки нам треба буде вирішувати проблему вчителя. Інша справа — рівень відбору, підготовки...

Запитання. Ми ж зараз неначе свідомо працюємо на те, що половина наших випускників піде зі школи через рік, два, три і знову треба буде закривати дірку. Що ж нам робити?

Відповідь. Тут напрошуються дві відповіді. Перша. Не беріть студентів лише з Москви. Допоможіть селу підготувати учительські кадри на рівні московських шкіл. Хіба москвич у село поїде? А якщо і поїде, чи надовго там залишиться? Одне слово: відбирайте "своїх" студентів, щоб не розтринькувати час і кошти.

При зустрічі з абітурієнтами м. Полтави я їм кажу: поряд з Полтавою — Київський і Харківський університети, багато різних інститутів. Там невеликі конкурси. Чому ви йдете до нас? У нас 75 місць із 100 для сільської молоді. Звичайно, значна частина студентів у нас також з великих міст. Ми, наприклад, без винятку зараховуємо медалістів після співбесіди, відмінників технікумів і ПТУ.

Друга. Ми ж у державі готуємо вчителя не лише для школи, а для всіх галузей народного господарства. Педагогічний талант завжди матиме попит, і не лише в школі. Як увияти критеріальну галузь суспільства — культуру поза вчителем? Наука, політика, економіка, інші складники суспільного життя без учителя неможливі. Педагогічний диплом має велику конкурентоспроможність, але лише в руках таланту!

Запитання (Трошин Володимир Харитонович — школа № 208, Москва). Мене хвилює одне питання. Зараз у Москві відбувається перепідготовка вчителів, з тим щоб вони мали право викладати основи виробництва і професійної орієнтації. Я сам відбував такі заняття в інституті вдосконалення вчителів. Працювали ми всього чотири дні. Коли починали, нас було 300, залишилась половина. Щоб вести ці предмети, необхідна солідна підготовка. Як ви ставитесь до цієї проблеми?

Відповідь. Безсумнівно, професійна орієнтація має здійснюватись на глибокій науковій основі. Особисто я за ранню орієнтацію. Вона має відбуватись за природною обдарованістю дітей, можливо, за циклами: художнім, технічним, фізико-математичним, природничим, гуманітарним тощо. Орієнтація — справа школи. Переконалий: на ранніх етапах соціалізації особистості. Тут спрацюватиме принцип "що раніше — то краще". Ця справа настільки серйозна, що всілякі профанації типу чотири дні у поєднанні з основами виробництва лише на шкоду нашій державі. Фахівці цього профілю мають готуватись на рівні психологічних факультетів університетів.

Запитання (Суркова Марія Федорівна — вчитель літератури, школа № 44, Москва). Можливо, ви своїм авторитетом досягнете того, щоб студенти розвивали в інститутах художні здібності, приходили до школи не лише вчителями-предметниками, а й керівниками духових оркестрів, хорових капел, шкільних театрів, художніх студій, мали поставлений голос, музичний слух, уміли володіти своїм тілом. Як ви взагалі до цього ставитесь?

Відповідь. Вважаю, що ідея М. П. Щетініна школи-комплексу, зреалізована на Белгородщині, рано чи пізно набуде повсюдної життєвості. Саме в середній загальноосвітній школі поряд з академічною системою розвитку розуму має бути художня академія розвитку почуттів. У школі дитина має прилучатися до музики, танцю, хорового мистецтва, живопису, спорту тощо. Краса наукова у поєднанні з красою художньою є критерієм людської духовності. Згадаємо

мудрого Ф. М. Достоевського: "Краса врятує світ!" Вона є єдиним показником людяності в людині. Особистості поза Істиною, Красою, Добром і Здоров'ям не існує. А в цьому і сутність людської культури. Щоправда, у нас культура — за одним відомством, здоров'я — за другим, спорт — за третім, освіта — за четвертим. Кожне міністерство намагається дитину поділити на частини, а вона — єдина, неподільна. Ми не по-людськи, не по-державному підходимо до основного капіталу нашого суспільства — людської особистості.

Я був би щасливий, коли б хоч третя частина професорів і доцентів нашого інституту мала ваші, Маріє Федорівно, переконання. Мені доводиться нерідко виявляти зовсім непедагогічну рису свого характеру — відверту жорсткість до тих викладачів і студентів, які за власним бажанням обрали художній колектив і не відвідують заняття в ньому за розкладом. Мені доводиться викликати їх для розмови, неприємної і для них, і для мене. Моя жорсткість зводиться до таких слів: "Ви знаєте, що, виконуючи ректорські обов'язки, я двічі на тиждень по дві години працюю в українському народному хорі "Калина". Ви думаєте, що в мене більше вільного часу, ніж у вас? Добре, що не думаєте. Не доводьте мене, щоб я у скрутну для вас годину не захистив ваші інтереси. Це я роблю для майбутнього нашої школи. Лише через учителя діти можуть прилучитися до духовної культури свого народу та до її творення. Як не згадати К. Д. Ушинського: "Співає школа — співає народ!"

Запитання (Маракуєва Ганна — 9-й клас, середня школа № 49, Москва). Як ви ставитесь до неформальних об'єднань молоді, до металістів, брейкерів і взагалі до сучасної рок-музики.

Відповідь. Кожному етапу розвитку людської цивілізації властиві нові естетичні уподобання, які часто-густо вступають в конфліктні суперечності з усталеними історичними культурними традиціями. Про це свого часу добре сказав давньогрецький філософ Платон. Мода в мистецтві — явище закономірне, і заперечувати його неможливо. У цьому контексті моє ставлення до мистецького модерну у молодіжному середовищі позитивне. Зупинити формування нових художніх інтересів і уподобань неможливо. Однак з ними можна і слід полемізувати, не забуваючи, що у кожного свій смак. Це в тому плані, що всяка суперечка про сформовані переконання, зокрема в мистецькому цілепокладанні, не може їх призупинити. Модерн, який формується у відриві від історичних надбань, як правило, тимчасовий, але досить-таки наступальний.

Не можу не звернути вашої уваги на слова Арнольда Цвейга, який назвав модні мистецькі течії, які апелюють до форми і досить популярні серед молоді, диким дитям безкультур'я. Проаналізуємо художні інтереси наших учнів у школі. Як правило, вони задовольняються поза школою, бо програми, скажімо, музичного виховання у школі немає. Тому й стає "метал" культом юнаків і дівчат.

Запитання (Колісецька Галина Іванівна — Красноярський педагогічний інститут). У мене питання щодо школи "Юного педагога". Я також працюю в цьому напрямі. Кого ви залучаєте до роботи з учнями і чи фіксується це навантаження вчителям?

Відповідь. Сьогодні ми маємо вже 1000 абітурієнтів зі шкіл "Юного педагога", а всього в них навчається близько 6 тисяч учнів. У кожному районі області існують методичні центри, як правило, в базових школах. Тут добре володіють тонкощами цієї роботи. 8-9 разів на рік у цих центрах професори і доценти інституту працюють зі слухачами шкіл, відвідують консультаційні і експертні заняття. У зимові канікули ми збираємо методистів районних центрів для практичних занять в інституті. У такий спосіб намагаємось об'єднати навколо інституту талановитих учителів області для ведення профорієнтації на професію вчителя.

У школах ця робота оплачується як за факультативні заняття згідно з наказом Міністерства освіти республіки.

Запитання (Бондаревська Євгенія Василівна — завідувача кафедрою педагогіки Ростовського педагогічного інституту). Питання принципове: ви справедливо сказали, що мало приділяється уваги педагогічній майстерності, і додали з піднесенням, що достатньо було нам вивчити теорію Станіславського — методику акторської майстерності, перенести її у школу, щоб справа налагодилась. Чи справді це так? Учитель — не актор, що виконує роль учителя, а людина, яка постійно рве своє серце. Чи зобов'язані ми дати майбутньому вчителю засоби від цього болю, чи, навпаки, так формувати майстерність, щоб тривога, біль за учня посилювалися постійно?

Відповідь. Я не стверджую, що Станіславський — панацея від усіх наших негараздів. Але знати його творчі здобутки необхідно. Ніхто так проникливо не сказав про творчість і не зробив стільки відкриттів у міжлюдській взаємодії, основі і вчительської праці, як засновник МХАТу. І якщо ми володітимемо належно методом фізичних дій, менше рватимемо своє серце.

— Але я проти вчителя, який не рве свого серця.

— З порваним серцем вчителеві місце у психіатричній лікарні. Педагогіка — це творчість на стику всіх людинознавчих наук. Станіславський це розумів і прекрасно вирішував проблеми акторської дії, щоб серце, фізичне самопочуття акторові зберігати.

— Чи не краще тоді вашу педагогічну майстерність назвати педагогічною технікою?

— Це принципово нічого не змінює. Пам'ятаєте, А. С. Макаренко ще в 30-ті роки користувався поняттями "педагогічна майстерність" і "педагогічна техніка" і говорив про їх спільність і відмінність. Він першим з педагогів сказав, що педагогічні навчальні заклади неправильно готують учителя. Розвивають лише розумові його здібності, а не вміння ці та інші здібності перетворювати на різновиди досвіду учня. Заняття за принципом лекції і семінару (послухав, трохи сам розповів, дістав оцінку і пішов), традиційні для будь-якого вузу, у нас непридатні, хоч і життєві. Це відбувається приблизно у стилі письменник пописує, читач почитує.

Учительська праця — передусім дія. І цю дію майбутньому вчителю необхідно не лише показати, а й навчити особистісно педагогічно діяти. Чому ми так не робимо? Прочитати лекцію значно простіше, ніж її основні ідеї показати в педагогічно доцільній дії. Часто-густо викладачі педагогічних кафедр уявлення про педагогічну дію не мають, бо не працювали у школі. А є й такі непоодинокі випадки, коли подався в педагогічну науку саме тому, що не вмів генерувати педагогічну дію, працюючи у школі. Таких учителів тут не шанують. З першого курсу студентів педагогічних навчальних закладів слід навчати педагогічної дії з урахуванням їхніх особистісних, неповторних можливостей. Але для наших вузів — це рідкість, виняток. І тоді нормальна педагогічна дія нерідко нав'язується всім нам як новаторство.

На вченій раді інституту ми вирішили створити кафедру педагогічної майстерності, як того бажав випускник нашого інституту А. С. Макаренко. Наші пошуки присвячуємо його світлій пам'яті. На цій кафедрі працюють педагоги, здатні педагогічну дію показати, включити в неї учнів і студентів. І найголовніше — вміти педагогічну дію розвивати у майбутніх педагогів.

Запитання. Чи не здається вам, що зліпок театрального вузу ви намагаєтесь накласти на вуз педагогічний?

Відповідь. Не здається. Творчість Станіславського, Немировича-Данченка, Курбаса, Брехта наш курс педагогічної майстерності допомогла зробити необхідним, захоплюючим, популярним. А розпо-

чинається все з елементарної театральної вимоги: стати перед аудиторією і подивитися кожній людині в очі.

Запитання (Жохов Аркадій Львович). Оскільки я завідаю кафедрою математики, мене цікавить, як ваша кафедра педагогічної майстерності співпрацює з іншими?

Відповідь. Курс педагогічної майстерності математикам читає лише математик, біологам — лише біолог, історикам — лише історик. Обов'язково — це методисти вищої кваліфікації. Ми хочемо, щоб усі викладачі спеціальних кафедр підвищили свій рівень педагогічної майстерності. Розповім про такий цікавий експеримент.

У 1978 році до кожного викладача доведено наказ ректора, який зобов'язував написати реферат (20-25 сторінок машинопису через 2 інтервали) з педагогічної майстерності, тема — довільна. Реферат в одному примірнику обов'язково має бути поданий, діставши підтримку кафедри, до бібліотеки, а один — до кабінету педагогічної майстерності. Термін — 5 місяців. Минає декілька місяців, рефератів немає. Ніхто не знає, про що писати.

У цей час кафедра педагогічної майстерності створює перший зразок програми. Її відтиражували у друкарні і вручили кожному викладачеві інших кафедр інституту. Це була велика допомога і фізикам, і хімікам, і літераторам. Реферати були написані, обговорені, подані до бібліотеки і стали методичною опорою для студентів і викладачів.

Запитання (Федотова Маргарита Сергіївна). Я викладаю педагогіку в педагогічному училищі. Ми мріємо про те, щоб і в нас викладався ваш курс педагогічної майстерності. Ви, мабуть, маєте справу з випускниками педагогічних училищ? Чи відрізняються вони від абітурієнтів-школярів і чи можна їм зменшити термін навчання у вузі?

Відповідь. Прийде час наскрізних програм підготовки вчителя, і випускникові педагогічного училища не потрібно буде розпочинати заняття в інституті чи університеті з першого курсу. На заочному відділенні ми формуємо спеціальні групи студентів і випускників училищ зараховуємо на третій курс. Педагогічні училища напрочуд добре готують своїх випускників і вони, як правило, проходять успішно експертні комісії і складають вступні іспити.

Ми співробітничали з Кременчуцьким педагогічним училищем, яке має цікаві традиції і добре готує вчителів. Не підводять нас із поповненням і Харківське, Дніпропетровське, Сумське педагогічні училища.

Запитання (Єршова Олександра Петрівна — Інститут художнього виховання Академії педагогічних наук СРСР). Я веду курс артистизму педагогічної праці в МДПІ ім. Леніна. На відміну від ваших колег працюю одна, за іншою програмою. Чи не відчували ви, чи не замислювалися над тим, що студент, підготовлений з педагогічної майстерності, з вишколом вести себе на уроках, у спілкуванні з дітьми і дорослими обов'язково знаходитиме і нові способи та методи навчання, оскільки класична методика розрахована на школу, з якою ми прощаємось. Тобто педагогічна майстерність наближає час зміни усталених методик освіти і виховання. Ви зі мною згодні?

Відповідь. Ви відповідали на своє запитання. Додам. Студент, який відчув майстра, хоче цього хтось чи ні, відповідно до мірок майстра оцінюватиме роботу інших педагогів. У зв'язку з цим педагогічну майстерність чекають не лише успіхи, ай невдачі, бо освітню владу, зокрема й у вузах, обійматимуть не лише люди, які володіють педагогічною дією, а й такі, що від неї далекі. Для таких педагогічна майстерність виконуватиме роль дамоклового меча, під яким перебувати не дуже приємно. Вона буде знищуватись. Але паростки нового здолають убогість минулого. У цьому сутність поступу.

Запитання (Шибалкова Ірина — МДПІ ім. Леніна, фізфак). Ми були в Полтаві, ваш інститут нам сподобався. Але вразила нас не стільки робота кафедри педагогічної майстерності і студентського клубу "Росток", скільки сама атмосфера, єдність спрямувань викладачів і студентів. Якими засобами ви такої взаємодії і взаєморозуміння домагаєтесь?

Відповідь. Дякую за добре слово. Відповідь ви знайдете в А. С. Макаренка і В. О. Сухомлинського: завжди бути зі своїми вихованцями, жити їхніми помислами, допомагати у скруті, бути правдивими з ними, чесними і порядними.

Запитання (Смирнов Володимир Олексійович — викладач МДПІ ім. Леніна). Яку роль ви відводите спеціальній підготовці вчителя і як вирішуєте проблему якості цієї підготовки?

Відповідь. Переконали, що нам вдалося створити культ навчання, культ знань, збудити прагнення до досконалого володіння спеціальністю, обраною згідно зі схильностями і природними задатками до неї. Що б ми про майстерність не говорили, вона лише засіб для реалізації знань учителя зі спеціальності. Якщо після вузу не вмєш показати красу і досконалість свого предмета, не вмєш розв'язати задачі з математики, фізики, хімії тощо, який ти вчитель? В основі нашого вузівського життя — навчання. Повсякденне, щогодин-

не, щохвилинне. І дякую вам уклінно за запитання. Деякі надзвичайно відомі і популярні наші опоненти доводять, щоб нас принизити, що ми дбаємо лише про театральність, а про культ навчання, про культ знань забули. Ні. Ніколи у нас такого не було і, сподіваюсь, не буде.

Запитання (Морозов Віталій — учень ПТУ № 30, Москва). Ви говорите про підготовку вчителів. Я вам скажу, як учень: вчителі, з якими ми зустрічаємося в школі, не хочуть і навіть бояться відвертої з нами розмови. Дві основні проблеми в нашій школі — нудота і відсутність діалогу, авторитарність у всьому, аж до дрібниць. Якщо б відновити діалог, можна було б уникнути нудьги. Але нас охоплює відраза до навчання у школі передусім через незацікавленість учителів своєю справою.

Відповідь. Спробуйте вирішити вашу проблему вибором педагогічної професії, якщо маєте до цього хист. Ми прийемо вас до інституту! Закінчайте училище і приїздіть до нас. Ви досить чітко визначили основну хворобу нашої школи: якщо вчитель боїться дітей, не здатний жити їхніми почуттями, ставити себе на місце своїх вихованців, то не може бути співтворчості і співробітництва, без яких школа вмирає. Співтворчість — це вміння бачити в кожному достоїнства і використовувати їх на користь справи. Так працюють новатори, так працюють творчі вчителі. Вони керуються найважливішим із педагогічних правил: діти мають бути їм необхідні і цікаві. А тому й самі стають цікавими дітям.

Запитання. Чи не вважаєте ви, що школі необхідна творча гра, незвичайні експериментальні уроки?

Відповідь. З цього й починається інтерес до школи. Я завжди заперечував ученим, які вважають, що студент має входити до школи, лише вивчивши основи педагогіки, психології, філософії тощо. Кажу: не згоден; практика це спростовує. Маючи природний хист до спілкування, вожатий школи без диплома може захоплювати учнів своєю педагогічною дією так, що директор школи від академіка відмовиться скоріше, ніж від такого вожатого. І цим слід завдячувати вмінню вожатого вступити у гру дитячої уяви, яка перетворює хвилини перебування у школі в захоплюючі позитивні переживання, на яких і інформація, і звички швидко входять у досвід вихованців і допомагають їм долати труднощі навчання. Підтримуючи педагогічне обдарування, надаючи йому педагогічну освіту, ми тим самим виводимо зі школи нудьгу і зло, догматизм і авторитарність.

Запитання (Сафронов Ілля — Московський обласний педагогічний інститут, студент істфаку). Іване Андрійовичу, хотілось послухати думку звичайного студента про проблему самоврядування, як ви її вирішуєте в інституті.

Відповідь. Наші студенти у залі є, підійдіть до них, послухайте, що вони скажуть. Від себе скажу таке. Самоврядування у вузі — це передусім самовідповідальність молоді за свою долю, за своє життя, це рівень культури взагалі і міжлюдського спілкування зокрема, дотримання дисципліни та її генерування у державному навчальному закладі тощо. В інституті діє рада командирів, на факультетах — студентські деканати. В їхньому підпорядкуванні розподіл житла, стипендій, фонду допомоги студентам, організація навчання та відпочинку студентів та лікування, організація естетичного розвитку студентів у колективах художньої самодіяльності, представлення інтересів студентів у раді інституту та за його межами тощо.

Рада командирів складається зі старост груп, студентських деканів, деканів факультетів, ректора. Помісячно керують радою командирів студентські декани. Ректор повністю підпорядковується рішенням ради командирів як студентському колегіальному органу. Якщо не згоден з рішенням — апелює до студентських зборів факультетів або ж до загальних зборів інституту.

Звичайно, краще раз побачити, ніж сім разів почути. Зберіть групу бажаючих студентів і прийдіть до інституту бодай на тиждень, переконаєтесь, як наші хлопці і дівчата керують усіма справами і ректором. Це моє офіційне запрошення. Якщо будуть труднощі з оплатою відряджень, не турбуйтеся, рада командирів має на це відповідні кошти. Переконаний, мене рада командирів у цьому підтримає.

— Спасибі, запрошення приймаємо.

Запитання (Валовик Ангеліна — Павлодарський педагогічний інститут). Не секрет, що чимало викладачів педагогічних вузів не працювали у школах. Особливо негативно це впливає на співробітників кафедр педагогіки.

Відповідь. Це дуже просто вирішується. У нас видано наказ ректора, в якому всі педагоги, в тому числі професори і доцентки, які не працювали в школі, впродовж трьох років зобов'язані працювати у шкільному класі з навантаженням не менше двох годин щотижнево. Міністром освіти України видано наказ про виплату нашим викладачам 50 % зарплати вчителя і вчителям — 30 % зарплати асистента з виконанням відповідного навантаження.

Запитання (Хребтова Світлана — МДПІ ім. Леніна). Наскільки ефективна практика ваших студентів у школі? Що ви робите, коли студенти відчувають себе непотрібними?

Відповідь. Якщо професія обрана згідно з природними схильностями, студенти працюють у школі залюбки. Ми не пам'ятаємо випадку, щоб наші хлопці і дівчата відмовились від практики. Роботи в школі завжди доволі, особливо у предметній і виховній сферах. І про нудьгу чи непотрібність мені чути не доводилось. Усі вчителі відзначають, що наші студенти з розумінням ставляться до шкільних проблем.

Запитання. Тоді я конкретизую запитання. Чи бували випадки, що школа не надавала студентам необхідного поля діяльності?

Відповідь. Ні, не бувало! Кожна наша школа має кабінет педагогічної практики. У базовій школі ми створили телевізійну систему для забезпечення практики. Учитель-методист завжди дозволяє студентам спостерігати за педагогічною дією на уроці з монітора телесистеми, коли це практика ознайомча, спостережна. Звичайно, краще перебувати у класі. Зараз нам допомагають 12 шкіл у реалізації програми "Учитель".

Запитання. Як вона починалася?

Відповідь. У 1976 році соціологи інституту обстежили всіх випускників, які мали рік шкільної праці. На запитання "Чи підготовлені ви до виховної роботи у школі?" лише близько третини відповіли позитивно. Нас зацікавило, чому так. В одних і тих самих умовах студенти виховувались, одні й ті ж програми вивчали, і такий різкий контраст. Безсумнівно, ці результати негайно відбиваються на загальному стані школи. А якщо в політичному плані подивитись, то, звичайно, і держави.

Запитання. Чим ви поясните, що школи не відмовляють вашим студентам у практиці і охоче ідуть назустріч?

Відповідь. Нас підтримують партійні і державні органи. Усі в області знають, що робота з учителем — на першому плані. Це безсумнівна умова успіху.

Ми створили навчально-виховний науковий комплекс: інститут, загальноосвітня школа, професійно-технічне училище і дитячий садок. Керівники наших базових навчальних закладів за всіма питаннями практичної підготовки вчителя наказом Міністра освіти республіки підпорядковані ректорові.

Пам'ятаю, коли приступили до вироблення перших варіантів програми, завідувачі райвідділами народної освіти в один голос стверджували, що випускники педагогічних інститутів і університетів до навчально-виховної роботи у школі підготовлені слабше, ніж випускники педагогічних училищ. Ми замислились: чому гірше, адже вуз дає більш солідну підготовку? Таємниця в простому. В училищі студента беруть за руку і відразу прикріплюють до кращого педагога-методиста: мовляв, спостерігай, запам'ятовуй, роби, як я. Ми ж про це в інститутах не дбаємо: більше 70 % наших викладачів в школі не працювали взагалі. А якщо сам не працював, особливостей школи не знаєш, чи можеш виховати справжнього вчителя? Студенти не бачать зразка для наслідування, не навчаються у стихії педагогічної дії.

Запитання (Касиржак Анатолій Георгійович — директор базової школи МДПІ ім. Леніна, Москва). Я зрозумів, що ви як ректор задоволені якістю практики. А я, вчитель, організатор і тепер ось директор школи, без болю про цю практику, що розпочинається тепер з першого курсу, говорити не можу. Чи може педагогічний виховний процес розвиватися дискретно? По-моєму, це нереально. А студенти на першому курсі у вас в інституті, як і в нас в МДПІ, приходять до школи лише один раз на тиждень. Спочатку це зацікавлює класного керівника. Я його умовляю, що він зі студентами має попрацювати. Студент, сповнений завзяття і оптимізму, розпочинає планувати і те, і друге, і третє. А класний керівник увесь наступний тиждень виконує роботу, визначену ним. Проходить час, і вони обое байдужіють або ж перевантажений, змучений вчитель уникає зустрічі зі студентом. Чи не організувати нам педагогічну практику інакше: уявімо — чотири місяці навчання, потім цілий місяць у школі, а не рік по одному дню на тиждень. Якщо можемо дозволити собі зривати на місяць-два студента на картоплю, капусту, яблука, чи не краще йому в цей час бути у школі?

Відповідь. Я з вами згоден. Однак чи переконані ви, що, прийшовши на місяць чи більше до школи, студент досягне більшого? Важливо, як організована практика, а це залежить від вузу і школи, від їх зацікавленості. Все слід проаналізувати, обдумати, виважити і потім чітко проводити у життя. Звичайно, десять студентів в одному класі в один день провести всі навчально-виховні заходи неспроможні. Але є ще шість днів у тижні: прийди увечері або ж після обіду,

попрацюй зі школярами, можливо, виконай роботу за місцем проживання учнів чи проконсультуй учня вдома. Знайти час можна завжди, було б бажання реалізувати задумане. Але часто-густо нам не хочеться робити добру справу, бути відповідальними за неї перед власною совістю.

Запитання. І все-таки постійно, впродовж місяця було б краще чи гірше?

Відповідь. Можна зробити й краще, але поки що ви порушили проблему. Обов'язково обдумаємо вашу пропозицію.

Запитання. Ще такий момент: студенти вивчають теорію і в основному в інститутських аудиторіях, а потім їм доводиться все це опановувати ще раз після інституту, ставши до роботи в школі. Може співробітникам кафедр педагогіки, психології, педагогічної майстерності варто все це практично і теоретично одночасно подавати на своїх уроках у школі?

Відповідь. Це прекрасна ідея в ідеальному варіанті. Адже будь-який педагог, а не лише методист, з будь-якої кафедри, зі свого предмета з першого по випускний клас зобов'язаний давати показові уроки.

Запитання. Можливо, систему уроків?

Відповідь. Безсумнівно. Але біда в тому, що нерідко викладачеві простіше вчитати систему лекцій, ніж провести один показовий урок.

Запитання (Вдовіна Тамара Миколаївна — Пензенський педагогічний інститут). Хто здійснює безпосереднє керівництво практикою і як координується робота психолого-педагогічних і спеціальних кафедр?

Відповідь. За нашим експериментальним навчальним планом з першого по третій курс включно студенти відбувають у школі практику один день на тиждень. Сюди зараховуються і заняття з педагогічної майстерності та заняття зі спеціальних методик відповідних кафедр факультетів, оскільки вони безпосередньо пов'язані з набуттям студентами практичних навичок. До четвертого курсу наш студент повинен стати вчителем. Головна проблема полягає в тому, щоб школа і вуз поріднилися. Зараз у залі присутня Людмила Андріївна Харченко — директор базової школи № 32 м. Полтави. Вважаю, її думка для вас також матиме вагу. Запрошую вас до мікрофона, шановна Людмила Андріївно.

— **Харченко Людмила Андріївна** — директор базової школи № 32 Полтавського педінституту. Ми першими розпочали творче співробітництво з інститутом. Спершу було дуже важко, треба було кардинально змінювати ставлення до студентів, змінювати стереотипи мислення: нам належало стати однодумцями. Чесно кажучи, нашу школу не один рік, та й дотепер вважали і вважають "нешасною", нам співчували і співчують. Таке навантаження — не фунт ізюму!

Сьогодні ми — офіційно визнаний центр педагогічної майстерності і методичної роботи в області. За два-три роки помітно підвищився професійний рівень кожного вчителя. Адже всі ми у школі опануємо програму педагогічної майстерності. У нас добрі, ділові стосунки з інститутом, ми спільно виробляємо методику творчого співробітництва.

Коли на сторінках "Учительской газеты" з'явилися цікаві матеріали про вчителів-новаторів, молоді наші педагоги, випускники інституту, підійшли до мене з пропозицією взяти участь у конкурсах на кращий урок. Ми до конкурсів готові. Хіба це не показник педагогічної якості?

Відповідь. Як ректор бажаю одного, щоб кожен учитель нашої базової школи вмів давати показові уроки так, як і кожен викладач усіх наших кафедр, у тому числі завідувачі кафедрами, проректори і ректор.

Запитання (Жила Лариса Костянтинівна — доцент Воронезького педагогічного інституту). Чи буваєте ви у школах на уроках ваших випускників і студентів?

Відповідь. Буваю, але не часто. В основному маю справу з відповідальними за цю роботу, підтримую контакти з учителями і директорами шкіл, так що інформацією володію повною і достовірною.

Запитання (Трошин — студент хімфаку МДПІ ім. Леніна, Москва). У нас тут виникло таке запитання. Куди розподіляються ваші випускники: у міські чи сільські школи і чи стежите ви за їхньою долею?

Відповідь. Ми дуже уважно стежимо за їхньою роботою і їхньою долею. За останні шість років не було випадку, щоб наші випускники відмовились від запропонованого розподілу і не доїхали за місцем призначення. Ми уважно стежимо за їхніми успіхами і прорахунками.

Нещодавно нас слухали на колегії Міносвіти республіки. Підготовка до колегії тривала впродовж року. Ми хвилювались, очікуючи

результатів. Порівняльні дослідження готовності до педагогічної діяльності студентів ряду вузів республіки, зокрема й Полтавського, включали 18 параметрів.

Авторитетна комісія, здебільшого з директорів шкіл і завучів, віддала перевагу нашим вихованцям. Вони здобули високий рейтинг у 15 позиціях, і лише в трьох не домінували. Що нас особливо порадувало, так це надзвичайно високий рівень вимогливості випускників нашого вузу до самих себе. Випускники інших інститутів у 95 випадках зі 100 оцінювали себе вище, ніж експерти. Полтавчани, навпаки, оцінювали себе строгіше, ніж перевіряючі.

Вони добре опанували ази педагогічної майстерності і розуміють, скільки ще треба працювати над собою, щоб досягти висот у педагогічній творчості. Не випадково мудрі люди кажуть: хочеш знати собі ціну — запитай у людей. І поздоров себе, якщо назвуть справжньою людиною.

Запитання. А сьогодні в залі є ваші випускники? Нехай поділять свої життєві педагогічними враженнями.

Відповідь. Так, є. Запрошую до мікрофона випускника фізико-математичного факультету Андрія Остапенка.

— **Андрій Остапенко** — учитель фізики. **Я** обрав для праці сільську школу, хоч народився і прожив усі роки в Полтаві. Це школа-восьмирічка. Вона функціонує перший рік, новобудова, за 34 км від Полтави. Із повною відповідальністю стверджую: у сільській школі працювати цікавіше, ніж у міській. У мене в класі не 45, як у місті, а 14 учнів. Всіх я добре знаю, всі вони переді мною, тому можу створити для них нормальні умови навчання. Правда, є в мене четвертий клас, в якому всього три учні. Тут мені найважче. Ми більше закликаємо до індивідуальної роботи з учнями, а робити по-справжньому цього не навчилися.

Я часто зустрічаюся з друзями, однокурсниками, що працюють неподалік, з іншими листуюсь. Так що коли стверджую: нашій школі притаманний дух імперативу, а не співробітництва, то це не лише моя думка. Наша школа вважається кращою в районі, зразково-показовою. Чим вона показова? Не учнями, не нашими успіхами в навчанні й вихованні, а красою інтер'єру. Школа — справді красива. Днями до нас навіть письменники з Москви і Ленінграда завітали. Нехай не ображаються працівники районного відділу освіти, але хвалитися нічим.

Один приклад для роздумів. Стою в коридорі. Заходить з вулиці жінка. Січень, зима у нас нині була сніжною, завірюшною. І ось вона увійшла в школу, не знімаючи шубу, відкриває двері до класу. А там, навіть не привітавшись, проникливим поглядом оглянула учнів за партами, підійшла до одного з них і почала з'ясовувати, чому він не підстрижений.

Хто вона? Наш інспектор. Тут Іван Андрійович про таких говорив, їхня установка — вчити інших. Навіть тоді, коли цього робити не вмієш.

Запитання (Книжник Софія Львівна — професійний комітет літераторів, Москва). Хочу звернути увагу присутніх, і Івана Андрійовича Зязюна зокрема, на такий парадокс: чим краще готує майбутніх учителів Полтавський педагогічний інститут, тим гірше їм буде в нашій школі. Випускник інституту Андрій Остапенко досить чітко окреслив цю проблему. Іване Андрійовичу, йдеться про вашу відповідальність. Вони поза вузом залишаються без вашої підтримки...

Відповідь. Немає ситуації, яка не була б підвладною талановитому вчителю. Я говорив і зараз повторю Андрію, іншим моїм молодим колегам: треба входити в школу з новими ідеями, іншими ви ї сьогодні не потрібні. Кожного зокрема, особливо талановитого, що розриває усталені звички і руйнує стереотипи, не завжди розуміють колеги, управлінці, партійні і державні мужі. Але пам'ятайте: педагогічний процес починається тоді, коли кожен з нас залишається наодинці з учнями. Стався до всіх, навіть до опонентів, так, як хочеш, щоб ставилися до тебе.

Протиріччя були й будуть. Це основа життя. Але думаю, що Андрій і його однодумці вирішать багато проблем. Бачу їхнє майбутнє щасливим. Вони вміють самостійно мислити, не оглядаючись на інших, нікого не боячись. І однаково підготовлені до щастя і трагедій. Останні слід сприймати як неодмінну складову життя. Там, де вони об'єктивні, від людей незалежні, усім моїм молодим колегам необхідно бути мужніми і по-людськи їх переживати. Але найосновніше — не створювати трагедійних колізій у навчанні для своїх вихованців. Робити все, щоб процес цей був для учнів, для вихованців щастям. Учитель зобов'язаний бути достойним своєї педагогічної справи за єдиним критерієм: щастям для себе і своїх учнів від розвитку їхньої духовності, від пізнання ними не лише Істини світобудови, але й Істини Людського Щастя.

Епілог до останкінської зустрічі

Андрій Остапенко в моєму уявленні — уособлення кращих рис студентів Полтавського педагогічного інституту. Із чітко окресленим від природи духовним відчуттям свободи, з постійним прагненням цю свободу бачити в людях, які його оточують, з надміром творчих обдарувань, Андрій у роки студентського життя почував себе не досить комфортно, особливо в інститутському середовищі, де досить відчутними були "диктаторські" вимоги ректора до студентів. Він ніяк не міг зрозуміти моєї вимоги всім хлопцям в інституті обов'язково бути при краватці. Він, можливо, єдиний порушував цю вимогу і як тільки міг критикував прилюдно ректора за його "зязюнчиків" (так вдало студенти охрестили ректорську епопею краваткового наступу на студентів-чоловіків). І, як правило, відсутність краватки для нього була виявом свободи проти нав'язуваного ззовні "імперативу".

Чому я виокремлював Андрія з багатотисячного контингенту студентів? Він був відмінником навчання на фізико-математичному факультеті. Але таких було десятки, а в інституті — сотні студентів. Його особливість виявлялась в іншому. На всіх студентських інститутських вечорах, з яких за всі роки роботи я не пропустив жодного, Андрій виступав як виконавець власних пісень, під власний гітарний акомпанемент. Його виступи закінчувались оваціями глядацької зали. Рейтинг його популярності серед студентів ніким не перевершувався. І якщо б у грі з краватками я "переміг" Андрія, багато б моїх опонентів, зокрема й серед викладачів, які також опосередковано краваткову вимогу ректора критикували, бо доводилося самим її власним прикладом підтримувати, були б остаточно "присоромлені" за опонентську амбіційність. Звичайно, в Андрія були й інші причини незадоволення "диктатурою" вузівського навчання. Властиві студентській порі, юнацькому віку пристрасті, через які проходять усі молоді люди, залишаються добрим чи гірким спомином. Але я по собі знав, що рано чи пізно Андрій, як і його колеги, зрозуміє, що студентські роки мають одну особливість: негативне забувається, позитивне набуває життєвості і ліричної окресленості. А постійне намагання ректора завжди бути зі студентами, доброзичливо їм допомагати і водночас вимагати певного етикету для їхньої майбутньої педагогічної дії, стануть пізніше добрим прикладом для наслідування у роботі з учнями.

Андрій написав мені три листи. Вони такі ширі і такі зворушливі. Уже зрілий педагог, з виваженими поглядами на освіту і виховання звертається до мене з подякою за мої ректорські дії у Полтавському педагогічному інституті. Прошу в Андрія вибачення за те, що я на листи не відповів. Відчував, і зараз відчуваю, що нинішній директор школи знає вже трохи більше у своїй творчій справі, ніж я.

Даруйте, шановний читачу, за авторську довільність у порушенні логіки розгортання подій у моїй ректорській епопеї. Але тепер маю можливість вибірково означити найхарактерніші враження-спомини і довести розпочату рефлексію до логічного завершення.

Із самого початку роботи відчував, що і я особисто, і колектив значно підвищимо імідж інституту, коли він стане потужним, непорівнюваним ні з яким іншим навчальним закладом, центром культури. У мені продовжував теплитися і нав'язливо нагадувати про себе юнацький запал завідуючого сільським осередком культури. Ректор — завідувач клубом, погодьтеся, досить гармонійне поєднання. Тим більше що у моїх руках такий потужний молодіжний колектив, який у майбутньому має примножувати культурні традиції, генерувати їх і передавати у спадок майбутнім поколінням. Учителю і культура нації, культура народу і країни — поняття невід'ємні. Так було, є і буде в усіх народів світу. Без урахування цього годі і помислами досягти поступу в економіці, політиці, ідеології.

У моєму розпорядженні було декілька організаційних основ. Передусім студентський запал на самовияв художньо-культурних обдарувань. Підтримати молодь і не заважати їй самостверджуватись — це вже немало для розвою естетичного середовища у колективі. Кожен з деканів мав подбати про факультет з огляду не лише на зразкову організацію навчально-виховного процесу, але й культурологічного, мистецького. Профспілки на той час мали значні кошти для організації художньої самодіяльності, та їх отримували ті, що вміли і хотіли це робити. Нарешті, жагуче бажання ректора прославити своє дітище піснями, танцями, живописом — теж не остання складова досягнення успіху в організації вузівського життя.

Вивчивши ґрунтовно соціологічними засобами культурологічне середовище області, я особисто почав "полювати" на талановитих організаторів різних мистецьких жанрів. Як правило, вони були розпорошені в різних колективах профспілок і обласного відділу культури. Але хто міг змагатися з ректором педагогічного вузу, коли він

затіяв зосередити в себе найкращих організаторів мистецтва і виконавців області? Ніхто! Я міг допомогти талантам пристойною зарплатою, можливістю здобути вищу освіту і працювати з дипломом учителя не лише в школах, а й у технікумах, вузах, на виборних посадах організаторів культури, в театрах тощо.

Якщо у 1976 році художніх колективів в інституті фактично не було і на міському огляді таких колективів ми зайняли останнє місце, то у 1978 році художніх колективів було понад тридцять і з цього часу ми першості не віддавали жодному з п'яти вузів Полтави. До класичної хорової капели, оркестру народних інструментів, колективу бальних танців, духового оркестру, жіночого хору факультету початкових класів, ансамблю народного танцю, театру казок тощо у 1979 році приєднався народний хор "Калина". Це був апогей наших досягнень. І добре, що й до цього часу інститут тримає марку високохудожнього навчального закладу завдяки ректорові, проф. В. О. Пашенку, продовжуючи славні традиції 20-30-х років, коли в інституті працював славнозвісний у мистецьких колах України композитор В. М. Верховинець.

Щодо народного хору "Калина", то розмова тут особлива. Не можу не звернути на цей мистецький феномен увагу, бо колектив набув популярності в Україні, Росії, багатьох країнах Європи.

На одному з концертів у театрі ім. М. В. Гоголя зі сцени з імпровізаціями народних пісень виступив жіночий ансамбль м'ясокомбінату. Гурт з восьми вродливих жінок, високих, ставних, у вбранні стилю давніх історичних часів України справив на присутніх незвичайне враження. В акапельному виконанні прозвучали старовинні українські пісні. Чотириголосе виконання з добром яскравих виконавських спроможностей співачок викликав овації в залі і повторне виконання всіх творів. Хто ж художній керівник цього колективу? Відчувалася рука талановитого майстра.

На другий день мені доповіли, що художнім керівником талановитих співачок є Г. С. Левченко. Декілька років керував капелою педагогічного інституту, але звільнений за націоналістичні збочення і аморальну поведінку. Виявилось, що націоналізм зводився до виконання хоровою капелою твору в обробці М. Д. Леонтовича "Ой, зійшла зоря, вечорова", а аморальна поведінка — закохався у студентку і з нею одружився. Звичайно, були організатори звільнення. Ними виявилися дві досить популярні в інституті жінки, талановиті організаторки всіляких інститутських заходів, прекрасні викладачі.

Передали мені, що Григорій Семенович до цього часу у гніві на них за виявлену до нього несправедливість і жорстокість. Викликав до розмови М. І. та М. О. і дав їм завдання будь-що запросити до мене на зустріч Г. С. Левченка.

Мої співрозмовниці відразу зрозуміли причину моєї зустрічі з ними і сказали, що Гриша буде завтра у моєму кабінеті о 12-й годині. Мене це влаштовувало. Справді, другого дня точно у призначений час секретарка доповіла, що у приймальні очікує на моє запрошення маестро, в недавньому інститутський "націоналіст" і "гріховодник".

До кабінету зайшов чоловік, з великими муками долаючи ніяковість і невпевненість у собі.

- Що, друже, з нашими дівчатами помирився?
- Помирився.
- Вибачились перед вами?
- Вибачились.

— Тоді є нагода знову повернутись до інституту. Організуємо народний хоровий колектив. І назва є лірична, найукраїнніша — "Калина".

— Боюсь, Іване Андрійовичу. Я стільки зазнав страждань, що на мій вік вистачить. Мене вже зацькували, не знаю, як і жити.

І розповів Григорій Семенович про своє несолодке життя.

— Дружина народила сина і переїхала до батьків у Казахстан, подала заяву на розлучення. Тинявся по гуртожитках, не маючи полтавської прописки. 80-річний батько одинаком живе в с. Грабарівці Пирятинського району, нічим не можу батькові допомогти, навіть сталої зарплати не маю. Іти до інституту, не маючи впевненості у завтрашньому дні, зайве. Директор м'ясокомбінату любить народну пісню і мене всіляко підтримує. До того ж педагоги інституту негативно ставляться до студентів — учасників самодіяльних колективів. Хочу залишитись на старому місці.

— Звичайно, хазяїн-пан. Але, шановний Григорію Семеновичу, врятувати твій талант, дати йому розвій може одна людина в Україні — ректор Полтавського педагогічного інституту.

— Можливо. Про вас серед людей мистецтва, які з вами працюють, ходять легенди. Мовляв, у мистецтві розуміється і всіх підтримує.

— Скажіть їм від мене подяку за таку оцінку. А щодо вас, зайдіть завтра о такій же порі з паспортом і дозволом на прописку від вашого директора, я вам допоможу.

— Ви цього не зробіть, бо прописувати мене заборонив секретар обкому партії І. Ю. Горобець. Я вже декілька разів звертався до міліції з листами директора м'ясокомбінату, мені шоразу відмовляли. Посилаються на заборону зверху.

— Секретар обкому про це і знати не буде. Хіба йому до вас. Більше того, Іван Юхимович — дуже чуйна людина.

— Е, ні! Мені переказали люди, яким я дуже вірю.

— Добре, добре. Не турбуйтеся. Зробіть, як домовились.

Наступного дня Г. С. Левченко мав позначку у паспорті про постійну прописку в Полтаві. Про це розпорядився начальник обласного управління міліції, генерал О. Н. Тоцький, який прийняв мене після звернення до нього і негайно допоміг. На радіощах Г. С. Левченко дав згоду почати роботу зі створення народного хору в інституті.

5 березня 1978 року усі викладачі-чоловіки інституту отримали запрошення з'явитися до актового залу інституту на зустріч з ректором о 14-й годині, після закінчення занять. Виходжу з кабінету: попереду гурт викладачів, прямують до зали. Прислухаюсь до розмови.

— Чули, Зязюн по 5 крб. збиратиме для інститутського жіночого банкету.

— Здурів, чи що. П'янки ж заборонені. А де ж його гроші взяти? Позич, Петре.

— А може обійдеться, може, щось з будівництвом знову затіяв? Хіба його ініціативи передбачиш.

Понад 90 викладачів очікували чергової витівки ректора. Але на таку ніхто не сподівався. Після привітання звертаюся до колег.

— Ідучи до зали, підслухав розмову. Відверто скажу, що грошей не збиратиму, у будівництво вас не втягуватиму. Але моя пропозиція пов'язана з жіночим святом 8 Березня наступного року. Ми візьмемо з вами участь у концерті, присвяченому нашим жінкам. В інституті створюється український народний хор "Калина". Зараз спробуємо свої вокальні можливості. Григорію Семеновичу, запрошую вас на сцену.

У мертвій тиші зали кроки маестро майбутнього народного хору відлунювали особливо виразно і грізно.

— Чого замовкли, як наш радіовузол? Першим співатиму я.

І ректор почав першим випробування. Висновок: придатний. Із 90 викладачів відібрано у хор було лише 16. Ті, що не виявляли схильностей, пробкою вилітали із зали, радіючи з помилювання, а ті,

що мали талант, понуро примостилися в закутку, очікуючи остаточного рішення вищого інститутського начальника.

— Ось що, хлопці, — звернувся я до "рекрутів". — У кожного з вас на думці, як відкараскатися від несподіваної обтяжливості, яка так раптово звалилася на вас. Нікому ніяких поблажок не буде. На всіх репетиціях з вами працюватиму і я. Невже у вас вистачить сміливості сказати, що я вільніший від кожного з вас для такої справи? Не вистачить! А щоб ваші дружини, ваші матері знали, де ви перебуватимете шовівторка і шоп'ятниці з 18-ї до 20-ї, вручаю вам офіційний ректорський документ. Ось його зразок на ректорському бланку: "Герасименко Михайло Олексійович, маючи природні обладнання до співу, зараховується учасником інститутського народно-го хору "Калина". Дні занять: вівторок і п'ятниця з 18-ї до 20-ї години. Про неможливість бути на репетиції повідомляйте мене особисто. Ректор". На перших порах я взяв на себе обов'язки старости на превелику радість маестро.

Через два дні після відбору до хору дівчат-студенток на всіх факультетах інституту розпочалися репетиції "Калини". Паралельно відбувався набір до оркестрової групи. Із художнім керівником хору домовлено, що ми відразу готуємо півторагодинну самостійну програму, дбаємо про ескізи костюмів, звернувшись із пропозицією до художника Є. Путрі, закупаємо матеріал для костюмів і замовляємо їх пошиття на одному з полтавських підприємств.

І закипіла робота навколо нашої великої у майбутньому радості і гордості, яку завжди надихала і зараз надихає "Калина". Місяць репетицій настільки об'єднав і зріднив хористів, що неначе й не було тих "диктаторських" днів організації з прірвою між ректором і майбутніми хористами. На репетиції збиралися всі, як на свято.

Стався випадок, коли Г. С. Левченко запропонував відомому в Україні вченому, укладачеві російсько-українського словника доц. Д. І. Ганичу не приходити на репетиції. Він не тонував у партії. Я вперше побачив чоловічі сльози.

— Грицько навіки мене принизив і вбив мою найбільшу радість — творити пісню. Та я ж на репетиціях відчував себе від співу на "сьомому небі". Він не має права мене позбавляти життєвої необхідності бути членом хору, — плакався мені невдалий кандидат в артисти. Однак маестро був невблаганним.

З часом Дмитро Іванович змирився зі своїм становищем, утихомирився, але жодного виступу "Калини" не пропускав. В усі наступ-

ні роки проблем з чоловічим складом у народному хорі не було. З жіночим також. Бути учасником "Калини" стало важкою і проблематичною справою. Ніяких примусів уже не було.

До першого виступу "Калини" були пошиті прекрасні костюми. Багато зусиль для здійснення творчого задуму художника доклала викладач філологічного факультету М. О. Нешадіна. Деякі матеріали для них діставали аж у Тбілісі. Упродовж 20 років ці високохудожнього рівня костюми є не лише окрасою колективу, а й його своєрідною емблемою. Красиво оформили спеціально для першого концерту друкарським способом видану програму. І, звичайно ж, неперевершені враження від першого концерту. Зала переповнена. Я зі сцени спостерігаю за глядацькою залою. Тут багато гостей, починаючи від Ф. Т. Моргуна, наших викладачів і студентів. Розповідати про виконавство "Калини" неможливо, її треба слухати... Море оплесків після кожного номера, кожний на "біс". І шквал овацій після закінчення...

Г. С. Левченко у 1981 році став заслуженим діячем мистецтв України завдяки особистому клопотанню Ф. Т. Моргуна перед Верховною Радою УРСР. Перший секретар обкому допоміг також йому з одержанням трикімнатної квартири. Тепер Григорій Семенович професор, завідує кафедрою музичного виховання. Про нього є стаття в енциклопедичному довіднику "Митці України" (К., 1992). І ще одне незабутнє враження. 1985 рік, щойно збудоване співоче поле Марусі Чурай у наймальовничішому куточку Полтави. Десятитисячний хор із хорових колективів України. Диригує заслужений діяч мистецтв України Григорій Левченко. У моїй душі піднесеність та гордість за мій народ, за мою Україну — таку щедру на чисте золото людського таланту.

Легко слово мовиться, та важко справа робиться. Я залишив поза увагою моїх юних будівельників, які крок за кроком із весни 1975 року наближали час урочистого входження колективу інституту у приміщення нового навчального корпусу, з прекрасними потоковими аудиторіями, аудиторіями для семінарських занять та лабораторіями, концертним залом на 800 місць, бібліотекою з читальними залами та книгосховищем. Одночасно велося будівництво спортивного комплексу та їдальні, студентського гуртожитку на 550 місць, проектувалися ще два гуртожитки. До 120 студентів щоденно, у три зміни, під керівництвом професійних бригадирів-будівельників мурували і малярували, теслювали і бетонували. Вечірньо-заочне

навчання під особисту відповідальність деканів і проректора з навчальної роботи забезпечувало їм успішне складання сесій. Виконувались усі пункти ректорської програми матеріального забезпечення студентів-будівельників. Ні з боку студентів, ні з боку їхніх батьків претензій до ректора не було.

З областей України поставляли меблі для новобудови. Я зустрівся з шістьма директорами меблевих фабрик Закарпатської, Запорізької, Харківської, Київської областей і дістав від них підтримку і всіляку допомогу у виробленні і поставці меблів. Ними були забиті всі інститутські закутки. Вільно повернутися в інституті було важко, але це свідчило про настання жаданого кожним викладачем і студентом інститутського свята. Відбулося воно 1 вересня 1977 року.

У 1979, 1984, 1986 роках закінчилося будівництво трьох студентських гуртожитків на 550 місць кожний. Обслуговували їх студенти. Вони працювали комендантами, вахтерами, електриками, прибиральниками, сантехніками. Нова їдальня, спортивний комплекс, профілакторій на 200 місць, що розпочали функціонування в ці роки, створювали зручності і комфорт для студентів і викладачів, для вчителів, що відбували курси перепідготовки в інституті.

Студенти фізико-математичного факультету з ініціативи ректора під керівництвом декана О. П. Руденка у підвальних приміщеннях збудували два студентських кафе — "Ворсклянку" і "Глобус". "Замовник" і "виконроб", діючи злагоджено і наступально, допомогли вирішити проблему вечірнього дозвілля студентів.

Я домігся від міської влади приєднання до 6 га ландшафтного парку за 800 м від інституту, де функціонувала агробіостанція біологічного факультету, ще 3 га землі з приміщеннями колишнього шкірзаводу. Тут розпочали роботу студенти інженерно-педагогічного факультету зі створення майстерень і лабораторій для забезпечення підготовки учителів праці для шкіл області. Через два роки були створені всі необхідні лабораторії і навчальні майстерні.

У Воронежі я замовив велику теплицю для агробіостанції. А. П. Каришин із студентами-біологами та викладачами прив'язали її до місцевості архітектурно, перевезли всі конструкції інститутським автотранспортом, збудували, підготували до роботи в зимових умовах. Разом з тим вони самостійно спроектували і здійснили власними силами будівництво лабораторного корпусу тут же, біля теплиці.

Не відставала від "будівельних лідерів" декан факультету початкових класів Н. С. Литвиненко. Вона збудувала зі студентами теплицю,

вирішила питання її енергетичного забезпечення і взимку на полтавських базарах влаштувала "трояндову трагедію" для квіткових спекулянтів. Вони з жахом очікували, особливо перед Новим роком чи святом 8 Березня, передсвяткового ажіотажу. Страх цей диктувався студентами, які "викидали" на ринок вирослені троянди і значно збивали цим ціну. Спекулянти почали перекочувувати до Харкова, погрожуючи студентам набити пики, але, як правило, студентів-продавців супроводжували студенти-спортсмени. Фізичні сили були нерівні на користь наших студентів, а не базарних перекупників. У такий спосіб ми поповнювали касу інституту свіжою копійкою і намагалися за цей рахунок поліпшити матеріальну базу факультетських навчальних лабораторій.

Кожен факультет дбав також про створення музейних іменних аудиторій, що мали увійти до складу музейного інститутського комплексу. Філологи зібрали експозицію і оформили аудиторії І. П. Котляревського, В. Г. Короленка, аудиторію естетичного виховання; фізики і математики — М. В. Остроградського, Ю. В. Кондратюка; історики — В. О. Сухомлинського і А. С. Макаренка; початкові класи — народних промыслів тощо. Художник В. І. Крумін оформив музей інституту, художні панно, присвячені Марусі Чурай та Івану Котляревському. Щомісяця кращі художники Полтави та області виставляли свої твори в оглядових залах інституту, одержуючи у такий спосіб рецензії на свої твори кращих мистецтвознавців інституту.

Інститут загравав усіма барвами центру культури. Поступово створювалося середовище, в якому приємно було перебувати, яке можна було репрезентувати гостям. Слава про інститут зобов'язувала нас постійно працювати над пошуком нових форм життя і навчання в історичному для педагогічної громадськості вузі. Інститут став в Україні визнаним центром туризму. Його відвідали десятки делегацій з різних країн Європи, Азії, Америки. Ми стали потрібні Людям. Люди збагачували нас власними національними культурними здобутками.

У 1977 році у моїй сім'ї народилася друга донька. Назвали її Наталкою на честь знаменитого міста над Ворсклою і його увічненням у класичному літературному творі І. П. Котляревського. Старша донька Олена навчалась у середній школі № 3. Особливих клопотів не завдавала, бо була дитиною напрочуд самостійною і наполегливою. Проте сімейні клопоти додавали чимало турбот і завдавали відчутних ударів по науковому доробку. Мої особисті наукові досягнення зумовлювались тим, наскільки продуктивно я використаю

вихідні дні та вільний час в інституті. І того й іншого було замало, щоб видавати книги, і достатньо для підтримання наукової форми, необхідної для ректора вищого навчального закладу. Я щорічно видавав у середньому чотири друковані аркуші наукової продукції — норму для наукового працівника вищого рангу, науково-дослідного інституту педагогіки, наприклад. Мої відвідувачі, як правило, бачили мене в кабінеті за столом для нарад за друкарською машинкою. Я ніколи не дозволяв собі розкіш друкування моїх статей і книг у друкарському бюро. У такий спосіб можна було більше уваги приділити редагуванню писаного, вдосконаленню текстів.

Для уможливлення своєї постійної рівноваги на посаді ректора не міг дозволити собі нерівності у стосунках з науковцями інституту. Я мав право брати на себе відповідальність за життєві справи інституту лише у разі міцності мого наукового тилу. Тому два перші роки обіймання ректорської посади посилено готувався до захисту докторської дисертації. Вона пройшла наукову апробацію на кафедрі естетики філософського факультету Київського університету імені Т. Г. Шевченка і була допущена до захисту. Захист дисертації відбувся у жовтні 1976 року, а ВАК СРСР своїм рішенням від 21 жовтня 1977 року присудив мені науковий ступінь доктора філософських наук. Професорське звання по кафедрі філософії присвоєно у лютому 1979 року. Лише з цього часу, як мені здавалося, я мав повні ректорські повноваження, почувавши себе впевнено на рівні не лише управління вузівським життям, а й вузівського науковця.

Докторський ступінь додавав мені впевненості в основній роботі ректора: працювати над створенням іміджу інституту. Це надзвичайно відповідальна і досить небезпечна для самого ректора робота. Найменший прорахунок може звести нанівець усі найвагоміші здобутки колективу і самого ректора. У цій роботі в ті часи необхідно було мати найвищий авторитет у партійних органах, передусім у перших осіб обкому партії. І нехай читач не сприйме ставлення до мене особисто першого секретаря обкому Ф. Т. Моргуна як достатню умову для успіху інституту. Довір'я я використовував лише для того, щоб не тільки не зменшити позитивних вражень про мене, а навпаки, їх збільшити. Мені часто-густо доводилося виступати на пленумах обкому партії, на партійних конференціях. Я завжди писав тексти цих виступів, але жодного разу ними не скористався. Виступав без шпаргалок. І завдяки цьому завжди вигравав. Основне у цих виступах — відсутність страху за сказане. Найжорсткіша критика

нашого життя, пропозиції виходу з кризових ситуацій подавалися через проблеми освіти і виховання. Жодного разу я не мав зауваження з боку першого секретаря. Навпаки, лише схвалення і підтримку. Таку мою поведінку не підтримували на інших рівнях, зокрема й міністерському. Мої різкі виступи на нарадах у Києві спрацьовували проти мене і чомусь вважалися зухвальством не лише начальством, а й моїми колегами-ректорами. Міністр М. В. Фоменко не раз висловлював незадоволення моєю поведінкою, прямо наголошуючи, що я працюю більше на рекламу і саморекламу, ніж на справу. Але і про справу я не забував, знаючи, що реклама без справи успіху не має. Проте і серед керівників освітніх органів були люди, які беззастережно мене підтримували. Це передусім заступник міністра В. М. Курило. Серед ректорів педагогічних вузів його особливо поважали. Треба віддати йому належне: він ніколи не боявся сказати правду, якою б вона неприємною для когось не була. І таку ж правду вислухати і демократично на неї зреагувати.

В. М. Курило — людина особливих організаційних здібностей і особливих розумінь міжлюдських стосунків. За його критичним оцінним ставленням до роботи ректорів, зокрема й до мене, ніколи не спостерігалось намагання перетворити недоліки в роботі на недоліки особистісні. А це було правилом тогочасного життя, принаймні у моєму розумінні. Я це особливо пережив. Не подобалось комусь моє призначення чи успіхи в роботі, наприклад, і відразу фабрикувалися доноси у вищі партійні інстанції про мою обмеженість, аморальність, антирадянськість, націоналізм (особливо з появою в інституті народного хору "Калина"). Володимир Михайлович завжди закликав мене до спокою, врівноваженості, радив не реагувати на анонімки чи критику моєї діяльності. Вдячний долі, що зустрів на своєму життєвому шляху таку мудру і мужню людину. Завдяки йому я завжди набував впевненості у правильності моєї ректорської діяльності. Звичайно, і Володимирові Михайловичу було непросто бути самим собою, відверто висловлювати свої переконання, тим більше брати на себе відповідальність за надто важку справу підготовки вчителів для України. За його наполягання і особистої участі вперше Міністерство освіти розробило декілька програм, зокрема "Кадри", складовою якої була програма "Учитель". До неї повністю ввійшла програма, розроблена авторським колективом Полтавського педагогічного інституту.

Єдиним засобом створення позитивного іміджу інституту були газети, радіо, телебачення. Я їх використав сповна. Інформація про інститут у моїх виступах по радіо і телебаченню, у статтях проблемного спрямування про освіту і виховання, про підготовку вчителя, про піднесення його економічного і соціального статусу викликали занепокоєння опонентів і радість моїх прихильників, бо я абсолютно не боявся за сказане, маючи морально-психологічну підтримку з боку Ф. Т. Моргуна — людини безмежно сміливої і самостійної в оцінках життєвих процесів радянського суспільства. Саме за цю сміливість із ним пізніше розрахувалося партійне керівництво, відправивши його спочатку до Москви очолювати Комітет у справах захисту природи, а потім швидко спровадило на пенсію.

Компартійний олімп Радянського Союзу смертельно боявся творчих людей. У цьому велика трагедія народів тодішньої імперії, бо без творчості прогрес неможливий. В особі Ф. Т. Моргуна КПРС мала найталановитішого лідера, які в природі зустрічаються рідко і тому потребують особливої підтримки і плекання, максимального використання їхнього творчого потенціалу на благо країни і її народу. У тоталітарній системі талант не підтримувався, як правило, а знищувався.

У книзі "На захист батька" (Псел, 1997. — С. 10-11) В. Ф. Моргун згадує: "І не тільки ми, рідні, знаємо, а й багато полтавців, які цькування й переслідування насилалися на нього. Хто їх насилав? Та партійні ж верхи. Нерідко були ситуації, коли доводилося заради істини ризикувати головою. Але і в найгостріші моменти він не відступав від правди. І так було на цілині, коли він рішуче виступав проти вказівок Хрущова розорювати безоглядно всі площі. Його знімали з трибун, виключали з партії. Але він не здавався і ділом доводив свою правоту і чесність. Так було, коли він, ризикуючи, рятував добре ім'я і справи академіка Бараєва. А скільки бур і натисків витримав він, впроваджуючи і відстоюючи ідею ґрунтозахисної технології на Полтавщині! Влітку 1975 року перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький знайомився зі станом полів дослідного господарства Інституту кукурудзи в Дніпропетровську. Після огляду в кабінеті директора Павла Асмолова відбулася підсумкова розмова. Види на врожай були добрі, говорили з піднесенням, жартували. Раптом один із учених, звертаючись до Щербицького, говорить: "Наші полтавські колеги жаліють, що Моргун насаджує якусь безвідвалку, виставляє з поля плуги. Вони впевнені, що область заду-

шать бур'яни і хвороби рослин, затія закінчиться крахом". Спочатку високий гість, сміючись, відмахнувся і не відреагував, а коли з вуст одного з присутніх прозвучало, що бур'яни і хвороби від такого експерименту прилетять і на дніпропетровські поля, Щербицький перестав жартувати і промовив: "А тоді ми полтавського експериментатора і відновимо у цих бур'янах".

Звичайно ж, "відловили" Моргуна, але й самі заплутались у плетиві амбіцій самолюбства і самозакоханості та неспроможностей пізнати життєву істину, її відстоювати, захистити від дурману невігластва і обмеженості. Знищили себе і заставили цілі покоління людей знову страждати, голодувати, жити жебраками і простягати руку за милостиною до дядька Сема. Раби йому потрібні були завжди і він уже скористався нагодою засліпити очі нашої молоді маревом маскультівського словоблудства, аби вибити з нашої духовності останні крихти історичної культурної неповторності і знову змусити жити українську націю прийдешнім благополуччям, яке постійно від неї віддаляється.

У партійній номенклатурі Радянського Союзу рідко зустрічалися лідери, які вибудовували свою партійну діяльність конкретними реалізаціями ідей для швидкого примноження матеріального благополуччя народу. Ф. Т. Моргун застосуванням ґрунтозахисної системи на Полтавщині за декілька років вивів Полтавську область у число економічно сталих і передових. Село почало відбудовуватись. Чи не вперше селяни відчували захист своїх інтересів з боку номенклатурного партійного лідера. Його переведення до Москви для Полтавщини закінчилося відходом від ґрунтозахисту і скочуванням на останні позиції в сільському господарстві. Партійний істеблішмент після розпаду тоталітаризму зник з політичної арени, що вже говорити про арену економічну. Але такі люди, як Ф. Т. Моргун, не зникають, вони продовжують свою справу. У газеті "Сельская жизнь" від 24 квітня 1997 р. глава адміністрації Белгородської області, голова Комітету Ради Федерації із аграрної політики Росії Євген Савченко у статті "Белгородський варіант" пише: "Наступний технологічний напрям — безвідвальний обробіток ґрунту. Ми запросили до області апостола цієї системи землеробства Ф. Т. Моргуна. Він прийняв наше запрошення. Два роки опановували цю систему. У минулому році 40 відсотків зябу не орали, нині поставили завдання, щоб плуга взагалі в полі не було. В області вже налагодили своїми силами виробництво плоскорізів, дискових борон, дизельних культиваторів,

інших сільгоспзнарядь. І господарства, де вміло використовують безвідвалку, мають просто-таки вражаючі результати. Особливо в минулому, гостро засушливому році: врожайність зерна була на 10-15 центнерів вищою, ніж на оранці. Нещодавно у мене був голова одного акціонерного товариства. Запитую: як справи? Перше, що він запропонував, — поставити пам'ятник Моргуну. І в його словах не було й крихти іронії!"

Засоби масової інформації повідомляють, що у Кіровоградській і Сумській областях за допомогою американської фірми майже 10 тисяч га обробляються безвідвальною технікою. Результати вражають. Майбутнє за безплужним обробітком ґрунту. Дуже добре, що Америка відкриває нам наш старовинний спосіб обробітку ґрунту, який українські селяни із Західної України завезли до Канади і Америки. Там плуг вилучений зі знарядь обробітку ґрунту. Україна ж відмовляється від послуг свого сина, Ф. Т. Моргуна, який прислуговує своїм авторитетом і творчим потенціалом іншій державі. Це не було б трагедією, якби Ф. Т. Моргун не бажав повертатися в Україну. Іван Бокий, відомий український журналіст, у статті "Лихо з розуму" з цього приводу наголошує: "Я знав людину, котру ніхто й ніколи не міг купити на дрібноті, яка за тисячі верст відчувала фальш. Великою печаллю останніх її літ було те, що Федору Трохимовичу досі не повернуто його українське громадянство. Після проголошення державної незалежності України він став громадянином Росії, його прохання виправити цю кричущу несправедливість не задовольнили. Моргун впроваджує безвідвалку на Белгородщині і в усій центральній чорноземній зоні Росії. Наче вона не потрібна передовсім Україні. Свідомо чи несвідомо волів дехто і сьогодні буцається з мудрим Моргуном. Олесь Гончар — а саме про нього йдеться — вважає те великою несправедливістю. Та й коли справедливим було буцання з розумом."

Але схоже, що лихо з розуму стає перманентним і на віки. І особиста драма Моргуна стає ще однією сторінкою історії. Йому наче й гріх скаржитися на невизнання, ще справжнє визнання до нього прийде, можливо, аж у наступних поколіннях. Що, зрештою, для нашої вітчизняної матінки-історії річ звична. На жаль. І на лихо нам же".

А тепер про мої власні спостереження і оцінки непересічної особистості Ф. Т. Моргуна. Беру на себе сміливість сказати, що за 14 років спільної роботи у Полтаві, хоч і на діаметрально протилежних

посадах, ближчої за психологічною довірою і психологічною сумісністю людини, ніж я, для Федора Трохимовича не було. Різниця років і досвіду була значною, але це нас більше з'єднувало, ніж розділяло. У вільний від роботи час між 21-23-ю годиною, якщо були у Полтаві, ми щовечора мали годинну прогулянку від вул. Крупської (тепер Федора Моргуна) до Іванової гори. Непогода нам не заважала. Недільного дня ми мали три-чотиригодинну прогулянку околицями Полтави. Ми проходили залюбки 10-20 км. Для мене це навантаження було фізичною зарядкою, для Федора Трохимовича — звичною роботою. Нас бачили з ціпками від собак, хоч жодного випадку нападу на нас тварин за всі роки не було. Ціпок для нас обох був символом нашого єднання з природою, символом свободи, бо з його появою у наших руках ми відчували себе вільними від посадових обов'язків. До нас поверталося сільське дитинство зі всіма його звабами й чеснотами. Найсуттєвіша з них — матінка-природа — огортала нас своїми ніжними обіймами у розкоші приворсклянських луків, неймовірної краси приполтавських вибалок, наповнених пташиним співом і найрізноманітнішим вітамінним збіжжям. Якщо секретар недільного дня їхав у район, він завжди запрошував і мене. Ці поїздки були для мене справжньою школою пізнання і особливостей керівної роботи і людської психології.

Після виїзду Ф. Т. Моргуна з Полтави на нього вилився шквал нападок з боку найрізноманітніших опонентів. Зокрема й тих, кому він сприяв обійняти високі партійні і державні посади у Полтаві і області. Жовта і біла преса, радіо й телебачення намагалися віднайти в ньому риси жорстокого диктатора, поневолювача свободи полтавців, служачи московського партолімпу, приховувача наслідків Чорнобиля, алкоголіка і розпусника. Йому приписувалися всі гріхи за примусове нав'язування безвідвалки, мовляв, вона принесла на полтавську землю розруху і неврожаї. І особливо опонентів закалатало невеликою трясучкою після виходу в світ прекрасної книги, чи не десятої за рахунком, "Безсмертна душа України. Задовго до салютів". У ній наскрізно викристалізувалась неповторність Ф. Т. Моргуна як письменника, як солдата війни, як Людини.

«У "Безсмертній душі України", як і в багатьох його попередніх творах, знов бачимо Федора Трохимовича людиною високої пристрасності й чесності, вірною своїм життєвим принципам, послідовною у відстоюванні істини і справедливості» (*Павло Загребельний*. Хіба єдина совість. — 1994).

"З перших рядків переконався: ні, це щось особливе, примітне. Примітне тому, що автор — Федір Трохимович Моргуна — торує свій власний шлях, сам своїм розумом намагається збагнути причини подій 1941 року.

...Висловлюю своє ставлення до цієї книги і її автора: книга гарна. Скажу більше: книга чудова.

Чудова тому, що автор свідомо відходить від усіх набридливих трафаретів і складає нову картину так, як підказує йому розум і совість, а не ідеологічний відділ ЦК. Книга чудова тому, що автор використовує просту й зрозумілу мову замість зарозумілих фраз казенних брехунів. Книга чудова тому, що автор любить свою країну, свій народ, і ця любов сонячним промінням пробивається між рядків" (*Суворова Віктор*. — Брістоль, Англія. — 1996).

"Федір Моргуна поєднує в собі передові погляди з моральними достоїнствами своєї індивідуальності. Вірність прогресивним ідеалам суспільства і визначає пафос цієї книги" (*Бельгер Герольд*. Книга-исповідь. — Алмати, Казахстан. — 1995).

Відомі люди і нашої країни, і зарубіжжя говорять найкращі слова про Федора Трохимовича, читаючи його книги. Але в книгах відтворити свою духовність йому вдалося лише частково. Повністю оцінити достоїнства можуть люди, які знали його в родинному оточенні, у ставленнях до людей як першої керівної особи, у позаробочий час тощо. Я добре знаю про дружні багатолітні стосунки Ф. Т. Моргуна і Чингіза Айтматова. Вони дружили і родинами. З нагоди присвоєння Федору Трохимовичу Героя Соціалістичної Праці Чингіз Айтматов надіслав урядову телеграму: "Ніколи й ні за кого я так не радів у зв'язку з одержанням Героя Соцпраці, як за тебе, дорогий друже і брате Федоре Трохимовичу. Цього разу нагорода точно відповідає своєму призначенню. Від Ала-Арчинського передгір'я привіт і уклін. Привіт Олізарівні і Наташі. З Новим роком! Чингіз Айтматов. Фрунзе (Киргизія), 1976" (Оригінал зберігається у Полтавському обласному архіві).

Засвідчую, що найкращі слова про Ф. Т. Моргуна ще не сказані. В усіх відношеннях це Апостол Людяності, Правдивості, Працелюбства, Етичності, Людинолюбства, Справедливості. Я не можу не розповісти читачеві як свідок про якості його непересічного таланту в багатьох життєвих цілеспрямованих. Прекрасний агроном-учений. Письменник. Історик. Щодо останнього. Не було книги з історії нашої країни, країн Європи, Азії, Америки, якої б він вдумливо не оп-

рацював. Він напам'ять знає "Кобзар" Шевченка. Він годинами може читати поезії декабристів. Якось ідемо недільного дня маршрутом до с. Полузир'я. Чи не найдовший наш теренкур, кілометрів за тридцять сягає. Він читає напам'ять "Марусю Чурай" Ліни Костенко, яка щойно вийшла з друку. Пам'ять — феноменальна. Неперевершені ораторські здібності. Він мав понадгодинні непоодинокі виступи перед різними аудиторіями без шпаргалок, наводячи каскади статистичних даних. Блискучі артистичні дані. Природою поставлений голос. І десятки українських старовинних пісень, яких немає у жодних зібраннях, прекрасно звучали у його виконанні. Чи знав ще хто про його пісенні виконавські здібності, окрім мене? Він людина по-дитячому сором'язлива. У гурті людей більше слухає, ніж говорить. Будучи з ним у багатьох найрізноманітніших компаніях, ніколи не бачив, щоб він випив бодай чарку горілки. До алкоголю абсолютно байдужий. Не любив застілля. Коли виїздили до району, завжди брав із собою приготовлену дружиною, Олександрою Олізарівною, їжу. Сім'янин порядний і зразковий, люблячий чоловік, батько і дід. Його мучили військові рани, але він мужньо переносив фізичний біль, постійно загартовуючи свій організм, зокрема багатьма вправами за системою йогоїв.

Але найбільше фізичних і моральних мук він зазнавав через своє безсилля допомогти своєму народові жити заможнo і щасливо. Ми разом з ним відвідали сотні селянських осель, розмови в яких приводили його у відчай. Повоєнні вдови, інваліди війни, пенсіонери по-відували йому про своє нелегке життя, про злигодні, зумовлені не увагою до них з боку керівників села і району. Як правило, це ставало предметом розмови з сільським начальством, в результаті чого люди діставали хоч якусь допомогу. Але у кожную хату не увійдеш, горя всіх людей не пізнаєш. Однак я не знав жодного партійного керівника ні в Україні, ні в Радянському Союзі, який, ведучи нараду з обласним активом засобами зв'язку, у присутності тисяч керівників усіх рангів дозволяв собі у наказовій формі сказати таке: не смійте чіпати і кривдити селянина, який вимушений красти на колгоспному полі різне збіжжя, щоб утримати корову чи іншу живність. Поцікавтесь життям своїх односельців. Допоможіть їм, особливо інвалідам, пенсіонерам, вдовам. Завезіть їм паливо, солону і сіно, буряки і жом. Умійте отримувати радість і задоволення, допомагаючи людям.

Мій покійний батько, Андрій Володимирович, інвалід війни, чуючи від мене розповіді про таке ставлення Моргуна до людей, висловлювався:

— Диво незвичайне ваш Моргун. За все своє життя вперше чую про таку людяність з боку начальника до селянина. Усе своє життя я змушений був красти у колгоспі то соломку, то буряки, то кукурудзу. І тремтіти, щоб не упіймали і не загнали до тюрми. І так усе село. Багато односельців були засуджені лише за те, що несли з колгоспного лану десяток огірків чи збирали колоски на пожнивному полі. А тут, бачиш, людина говорить про допомогу і допомагає знедоленій удові чи пенсіонеріві. Аж на душі легше, що є такі люди.

Щоправда, одного разу батько сказав і гіркі слова про Моргуна, поставивши, правда, мене на перше місце. Я розповідав йому про безвідвалку, про плоскоріз. Якимсь вересневого дня, повертаючись із наради ректорів у Києві, я заїхав до батьків. Привітавшись, батько раптом сердито сказав:

— Дурень і ти, і твій Моргун, що заводите і славите безвідвалку! І повів мене у кінець свого городу. Там сорокагектарне поле було оброблено плоскорізом після кукурудзи і засіяне пшеницею. Голова колгоспу, родом з Полтавщини, вирішив проекспериментувати з безвідвалкою. Колеги подарували йому плоскоріз. Коріння кукурудзи лежало зверху обробленої площі, подекуди виднілися його нагромадження. Саме це й стривожило батька. Дісталось тут і голові колгоспу, але особливо мені.

— Чого Ви, тату, на мене напали? Я ж не агроном, я філософ.

— Отож і філософствуй у своїх науках і не лізь туди, в чому не розумієшся.

А увечері, за столом, при сусідах, батько ще піддав жару, вщент знищуючи мою зарозумілість у ґрунтозахисній системі. Похнюпившись, як і належить слухняному синові, я мовчки вислуховував батькові неприємні словотворення. Тут мій докторський ступінь і професорське звання не спрацьовували.

Наступного року я приїхав до батьків 19 серпня. Цього дня у батька зібралися родичі з навколишніх сіл. Храмували. Відзначали Спаса. Піднімаючи першу чарку за здоров'я гостей, батько звернувся до мене:

— А до тебе, сину, у мене є особливе прохання. Вибач мені за мою горячковість минулого року. Там, за городом. На безвідвалці. Передай вибачення і Моргуну. Це єдине поле у колгоспі, яке дало у цьому засушливому році врожай понад 50 ц з 1 га. Середній врожай пшениці у колгоспі — 23 ц. У цій безвідвалці щось є. А кукурудзиння перегнило, неначе його й не було.

Випивши чарчину, після застілля батько виявив професорські нахили розповідати теж не дуже тверезим гостям про полтавське диво, що називається безвідвалкою, та про полтавського дивака Моргуна, що дозволяє людям брати з поля різне збіжжя. А прокурори і міліція не мають права притягати за це людей до суду. Я розповів про цей випадок Федору Трохимовичу. Він дуже цим розчулювався і описав його у книзі "Поле без плуга".

До освіти і освітян ставлення Федора Трохимовича було особливим. З його приходом на Полтавщину забезпечення школи вчителями з вищою освітою було вирішено не лише в середніх, а й у початкових школах. Для нього неперспективних сіл не існувало. Він дбав про благополуччя селян не лише матеріально, а й духовно. Ураніше неперспективних сел будувалися школи, медичні заклади, житлові будинки. Люди поверталися в село з міст.

Усі вчителі могли придбати продукти у колгоспних коморах за собівартістю. Вони забезпечувались паливом на зиму. І, звичайно ж, квартирами чи будинками, маючи пільги по сплаті за електроенергію і корисну площу квартири. Думається, що наш уряд ще повернеться до того позитиву у ставленні до вчителів, яке було звичним за радянської доби. Для цього треба лише знати, як щодо цього почувалось вчитель Японії, Німеччини, Польщі чи Ірану. І не лише в період економічної стабільності, а й під час економічних криз.

Федір Трохимович часто відвідував школи, зустрічався з директорами і вчителями, з учнями. І завжди переживав за відрив шкільних програм від життєвих запитів регіонів, особливо сільських.

Зустрічаючись якимось із випускниками Балясненської середньої школи Диканського району, після теплої розмови з учнями він раптом звернувся до юнака, який обирав професію агронома, із запитанням:

— Чи є корова у батьковому господарстві?

— Є.

— Якої породи?

— Не знаю.

— Скільки літрів дає молока за добу і за лактаційний період?

— Не знаю.

— А скільки коштує літр молока на диканському базарі?

— Не знаю.

— Назвіть день і рік народження батька і матері.

— Забув.

Ці, здавалось, прості запитання і невпевненість випускника окреслювали прорахунки нашої освіти. Її програми вибудовувались за певним науковим ідеалом, відмежованим від життєвої практики. Близько 70 % випускників школи залишалися жити і працювати за місцем проживання батьків. І, як правило, не знали буденних життєвих реалій, не готувалися до самостійного життя за місцем народження, а отже, не були підготовлені до належного виховання майбутніх дітей.

Моє ставлення до Федора Трохимовича і до цього часу не змінилося, хоч тепер майже не бачимось, але зрідка перемовляємось, коли він буває в Києві чи я в Полтаві, куди він часом заїжджає до внуків з Белгорода. Такий же зібраний, завзятий, оптимістичний. І так само вболіває за кращу долю України і її народу.

А його вболівання за учительство, за педагогічний інститут, за українську культуру, за українську мову добре ним описані у книгах "Розкажи, поле" (М.: Политиздат, 1981. — С. 293-303), "Безсмертна душа України. Задовго до салютів" (Полтава: Полтав. літератор, 1995. — С. 260-269).

Весною 1988 року відбувались вибори до Ради національностей Верховної Ради СРСР. Мене умовили балотуватися кандидатом у депутати. Наполягав на цьому перший секретар обкому О. С. М'якота. Не довго думаючи, я накинув на себе зашморг, сліди якого до цього часу відчуваються на моїй шиї і в моїй душі найнеприємнішими спогадами і розчаруваннями.

Мені видавалось, що виборці з розумінням поставляться до мого балотування, бо йшлося про представлення їхніх інтересів із цілої низки політично-правового врегулювання вкрай запущеного і болісного для українців питання культурно-психологічної національної рівноваги на терені СРСР і України, зокрема Полтавської області. Та де там. Ще шість кандидатів у депутати, далеких від гуманітарної проблематики, з них два без вищої освіти, також включилися в боротьбу за мандат. На порі зародження демократії методи переважної частини моїх колег базувалися на нищівній критиці існуючого режиму. Вимагали того і від мене. Зокрема, аноніми пропонували критикувати Моргуна, тоді, мовляв, станеш депутатом. Критикувати за те, що знищив культуру, продався Москві, вивіз із Полтавщини всі матеріальні ресурси, продуктові запаси, примушував диктаторськими методами всіх працювати тощо. На кожній зустрічі з виборцями мені подавали записки, я їх зачитував і відповідав так, як підказува-

ла моя совість. Відчувши мою негідність провокаціям, почали виливати на мене бочки бруду. Досі відмиваюсь.

Я посів третє місце. У другому турі переміг кандидат без вищої освіти, але з ухилом на знищення існуючого ладу і на творення для своїх виборців раю божого, з медовими пахощами та розмаїттям всебічного задоволення найрізноманітніших потреб і запитів. Про здобування благ важкою працею не йшлося. На горизонті заблимав ще раз примарний "комунізм" і навічно згас в утопічних сподіваннях електорату, який клюнув на пустопорожні обіцянки "нових" представників вищої законодавчої влади і вимушений зараз жебракувати в умовах кризового голокосту.

Щодо мого першого і останнього випробування на політика — то була хороша школа. Добре, що я був не першим учнем. Але прикро, що вчасно не вийшов з передвиборної веремії, не навчився в тих, що її відбули, особливо у Марка Твена. Він писав: «Я не витримав. Я опустил прапор і здався. Балотуватися на посаду губернатора штату Нью-Йорк — не в моїх силах. Я написав, що знімаю свою кандидатуру, і в запалі озлоблення, підписався: "З найприхильнішим шануванням ваш, колись чесний чоловік, а нині: Мерзенний Поручник Присяги, Монтанський Злодій, Осквернитель Гробниць, Біла Гарячка, Брудний Шахрай і Підлий Шантажист"» (*Твен Марк*. Как меня выбирали в губернаторы. — М., 1980. — Т. 1. — С. 152-153).

Виборча кампанія — явище інтернаціональне. Засоби її жорсткі й часто-густо аморальні. Я в Полтавській області неначе потрапив до марктвенівської Америки. Коли б і де трапилася нагода пізнати, що таке виборча боротьба, як не в улюбленій Полтаві? Той урок запам'ятався. Чимало пропозицій від різних партій у наступних виборах дістатися політичного олімпу і відстоювати їхні інтереси сприймав іронічно і категорично відмовлявся. Так само, як і вступ до нових партій. На це відповідаю: "Я вже одній відслужив".

Трагедія так званої виборчої "демократії" полягає в тому, що нерідко випадкові люди, забувши про передвиборні обіцянки, прикипають до різних мафіозних структур, вибудовують власне благополуччя, абсолютно забувши про пересічного виборця. Однак один відомий політик вищого гатунку завжди мав на устах безпорадну примовку — маємо, що маємо! В. І. Меншун — талановита журналістка, редактор журналу "Трибуна" — в одному із своїх матеріалів з цього приводу пожартувала: "Чому ж ми не маємо того, що мали?"

Звичайно, вибудувати політичну систему держави непросто. У ній існують недоліки і протиріччя людської духовності, різнорівневої людської культури. І якщо зважувати на цей критерій, то його джерела знаходяться у виховній системі держави, і передусім у системі освіти і виховання. А її рівень цілком і повністю зумовлюється Вчителем, його педагогічною дією.

За роки виконання ректорських функцій я зустрічався і співпрацював з багатьма талановитими політиками, що вдень і вночі дбали про простих людей, про їхній матеріальний добробут. Однак вони вимушені були брати на себе неспецифічні для політиків обов'язки, зокрема господарські. їм було властиве правило — і один у полі воїн, коли вони пробивали кошти, фонди, будівельні матеріали тощо, їм необхідно було дбати про кадри, розвивати таланти, передавати у їхні руки виконавські функції. І дбати про духовну культуру регіону, захищаючи інтелігенцію як єдиний генератор її творення. На це здатні були не всі, а лише окремі, найбільш завзяті і відповідальні і, безсумнівно, талановиті. Однак їхні дії залишалися помітними на рівні регіону і до того часу, поки вони не припустяться помилки. Їх змінювали, але таких знайти непросто. Регіон очікував нового талановитого лідера.

Я опікувався віддаленими районами області, звідки й заяв до педагогічного інституту було мало, і випускники з інших районів відмовлялися їхати туди за направленням. Це, зокрема, Семенівський, Чорнухінський, Оржицький, Кобеляцький. Особливих клопотів обласному відділу освіти завдавав Семенівський район.

Декілька разів відвідавши район на початку ректорства, дійшов висновку, що перші посадові особи заклопотані господарськими справами і до школи їхні руки не доходять. На нараді директорів шкіл мої пропозиції щодо організації річних і чотирирічних шкіл юного педагога не викликали великого ентузіазму. Ніхто з директорів не вірив, що такі школи будуть результативними, бо зазвичай спрацьовувала хаотичність конкурсу на вступних іспитах. Але вже в 1977 році, скориставшись квотою для сільських абітурієнтів, я зарахував на перші курси всіх факультетів 16 випускників семенівських шкіл, рекомендованих учительськими радами.

По-справжньому турботу про школу, її проблеми допомогу вчителям я відчув після приходу у район спочатку на посаду голови райвиконкому, а пізніше — першого секретаря райкому партії В. О. Пабата. Він глибоко вникав в усі тонкощі тамтешнього життя

і його слово вселяло впевненість у жителів щодо правдивості намірів. Уже в перші роки своєї праці в районі він доклав зусиль до будівництва нового молокозаводу, ковбасного цеху, доріг до віддалених сіл, запровадження системи безвідвального обробітку ґрунту в усіх господарствах, підтримання найновітніших ідей науковців Веселоподолянської науково-дослідної станції.

Перший з керівників такого рангу Віктор Олексійович відвідав Полтавський інститут, зустрівся із студентами, вихідцями з Семенівського району і звернувся до науковців інституту та управлінців освітою області за рекомендаціями щодо поліпшення освітньо-виховного процесу в школах та дитячих садках. Особливо його зацікавила наша програма "Учитель: школа — педвуз — школа". Район став базовим у здійсненні всіх складових цієї програми. Ми разом проаналізували проблему відбору найталановитіших учнів на учительську професію і відпрацювали систему різноманітних заохочувальних заходів на підтримку соціального статусу вчителя на селі. Усі напрацювання стали набуток до вирішення проблеми сільського вчителя не лише в Полтавській області, а й у багатьох регіонах Радянського Союзу.

Відвідавши інститут, ознайомившись із результатами його освітньої та наукової роботи, і особливо в підготовці вчителя для сільської школи, міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Г. О. Ягодін звернувся до уряду України про дозвіл підпорядкувати Полтавський педагогічний інститут безпосередньо його відомству. Вперше в історії педагогічних вузів наш інститут здобув всесоюзний статус.

Одним з яскравих вражень мого перебування і моєї праці на Полтавщині стало відвідання мною м. Гадяча і зустріч із педагогами і учнями Гадяцької школи-інтернату, очолюваної Героєм Соціалістичної Праці М. К. Андрієвським.

Зустрічаючись на різних нарадах у Полтаві, Києві і Москві, я завжди мав запрошення від Михайла Костянтинівича на відвідини школи. І прагнув якомога швидше це зробити. Зі студентських років у моїй підсвідомості відклалося особливе ставлення до старовинного міста на загадковому Пселі. Спричинила це Леся Українка. В одному з листів до Ольги Кобилянської вона писала: "Приїзди, любя сестро, в Гадяч і ти побачиш найукраїннішу Україну". Ця фраза запала в мою юнацьку душу і теплота сподіваннями зустрітися на цій загадковій землі з чимось надзвичайним, непорівнюваним, незбагненим.

— Як то можна, — думалось мені, — виокремити Гадяч непорівнюваним еталоном. Адже Волинь — казковий край, справді єдиний і справді райський. Для Лесі саме він мав бути найукраїннішим. А тут — Гадяч.

Поїхати до Гадяча я зміг лише у 1979 році. М. К. Андрієвський декілька разів виступав перед викладачами і студентами інституту. Мій візит відкладати вже було неможливо з міркувань етичних. Приводом для поїздки стала науково-практична конференція, де я мав виступити з доповіддю.

Погожого травневого дня вранішньої пори з моїм незмінним за 15 років шофером П. Ф. Самойленком ми виїхали з Полтави. Вже неподалік від Полтави, дорогою до Диканьки, якою я неодноразово виїздив до сільських шкіл, зокрема Стасівської, відчувалась особлива піднесеність природи і незабутній запах весняної землі, густо вкритої килимами озимини і пружкого різнотрав'я. З узгір'я можна було поглядом вирізнути до семи горизонтів властивого лише Полтавщині явища в центрі України.

А під Диканькою, на узбіччі дороги, біля трьох чотиристарічних дубів, оспіваних О. Пушкіним, потрапив раптом у густий напій свіжозапашного дубового листа. І тут поряд широкий став, на березі якого колись стояв розкішний 101-кімнатний палац Кочубеїв, знищений революцією, але збережений на фотографіях — експонатах місцевого краєзнавчого музею. Церква-усипальниця Кочубеїв, перетворена на примітивний музей атеїзму, ще теплила око талантом архітектора. І, звичайно ж, бузковий величезний яруга — своєрідна історична пам'ять про людей, які дбали про красу довкілля.

Мені здавалось, що кожен житель України обділений долею, коли не був у Диканьці і прилеглих до неї селах. Навіть талант М. В. Гоголя передав лише крихту того поєднання прекрасного і піднесеного, до чого так прагне кожна людина за своїм земним покликанням і чого доволі у цьому краї. Однак людина не завжди знаходить це поєднання, особливо в природі, бо не завжди вона до цього підготовлена.

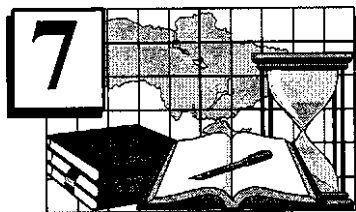
Між Диканькою і Зіньківом десятки несподіваних ракурсів ландшафтних перепадів відбивалися в душі спалахами ще не переживаних мною почуттєвих станів. Чи то день випав особливий, чи то душа моя того дня співала особливих мелодій піднесеності і вдовolenності від життя, переживаного лише один раз, але кажу вам широко — 20 років найрізноманітнішими барвами відгукується в моєму серці

той незабутній день. А тут і Шилівка. І вражаючі спогади описування природи цієї місцини непересічним талантом Григорія Тютюнника у його знаменитому "Вирі". І Григір Тютюнник, брат Григорія, тут народився. І небачені простори зелених сіножатних луків відразу за Зіньківом. До Гадяча тут уже рукою подати. Як у нас кажуть, верстов надцять...

Згадалося раптом Гоголеве, що увіткнеш тут оглоблю і виросте дерево небаченої розкоші. Які верби на луках?! Незліченна кількість зелених відтінків відбивається у крилатих розкішних вербах, яких ушістьох не охопиш. У мрійливому мареві випарів весняного розливу жовте, до різкого болю в очах, латаття відбивається люстечками краплин на кожному вербовому листочку. Гармонія золотої зелені, поєднуючись із жовтими розкішними хвилями бурхливого лататтевого килима, губиться у синьому-синьому небосхилі з протилежного вранішньому сонцю боку. Рай, та й годі!

Усміхнений Михайло Костянтинівич постає на шкільних воротах казковим персонажем довженківської "Звенигори". Школа пахне свіжою фарбою і святковими пиріжками. Скрізь чистенько, охайненько. Гарно вдягнені дітки, з посмішками, з щасливим сяянням очей. Круглі сироти мають теплий сімейний затишок, материнську ласку. У багатьох інтернатних закладах я встиг побувати, але справжнього батька знедолених дітей побачив уперше. Потім я ще декілька разів відвідав гадяцький інтернат, і моє перше враження лише посилювалося.

Виступивши перед педагогами, перед старшокласниками, відвідавши класи і спальні кімнати дітей у гуртожитку, директор провів екскурсію по місту, розпочавши її із садиби, де відпочивала і лікувалася влітку у своїх родичів Леся Українка. Садиби, власне, не було, залишились лише підвалини. Але розкіш природного довкілля тепер уже післяобідньої пори тишила душу ранковими враженнями. Кроків за двадцять від нас муркотів неспокійний Псел. Тихі садочки та розкішні прирічні верболози розривалися солов'їним співом. Повітря, наповнене медовим запахом різнотрав'я і першого квіту садових дерев, врівноважувало нас спокоєм... Ми милувалися найукраїннішою Україною.

МІНІСТР НАРОДНОЇ ОСВІТИ У РОКИ СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

На початку 80-х років ідеологічна структура Радянського Союзу розпочала своєрідну гру в демократію. Деяким засобам масових комунікацій дозволялося критикувати недоліки і прорахунки не лише в економіці, сільському господарстві, сфері обслуговування, а і в святая святих партійної ідеології — системі комуністичного виховання. Освіта, звичайно, не була залишена поза увагою, бо саме тут зосереджувались основні сили виховного процесу. "Правда", "Комсомольская правда", "Известия", "Учительская газета" розпочали інтенсивний наступ на школу, яка, начебто не відповідає вимогам технічного прогресу і гальмувала поступ радянської економіки. Насправді, причина крилася в іншому: забюрократизований партійний апарат, відірваний від життя, взяв на себе повноважні функції керувати всім і вся. Саме його слід було критикувати і позбавляти невластивих йому функцій. Саме він, з його ідеологією розмовляти зі світом з позиції сили, був причиною занепаду економіки, політики, культури і з швидкістю тайфуну наближав радянську імперію до краху. У цих умовах інтелігенція, зокрема освітньої галузі, як і в інші передреволюційні періоди, зазнала нищівного удару.

Психологічна істерія щодо здобування кращого життя за рахунок іншого, а не власної інтенсивної праці, запрограмована комуністичною ідеологією, панувала повсюдно, знищуючи проголошений ідеологами критеріальний принцип: хто не працює, той не їсть. Як правило, біля корита пристосовувався той, хто не працював, а крав і брехав. Важелів заохочення до праці у системі майже стовідсоткової державної власності радянська система не мала і категорично відкидала підходи і пропозиції до вирішення цієї проблеми вченими і своєї країни, і інших країн світу. І ніхто не хотів звертати увагу на те, що

лише у приватній власності, яка визначалася невеликими земельними наділами, по-справжньому виявлялася висока продуктивність праці з її якісними, кількісними і конкурентоспроможними показниками.

У середині 80-х років почалося масове розкрадання держави. За рахунок нерівномірного розподілу матеріального виробництва і перепаду цін на товари в різних республіках Радянського Союзу уможливилася спекуляція товарами і продуктами. Тисячі тонн продуктів скуповувалися в містах України і вивозилися в Росію і Прибалтійські республіки. При відкритті кордонів Польщі і вільного продажу в ній американської валюти найрізноманітніші товари на мільярди доларів були вивезені з України і за безцінь перепродані на території сусідньої країни. Отупілий ідеологічним язиколяпством партійний апарат агонізував на очах зажерливого спекулянта, а вождь-оратор М. С. Горбачов всіляко цьому допомагав:

— Ви партійних бюрократів діставайте знизу, а ми допоможемо їх розтрити зверху, — виголосив він в одному з ходінь у народ.

Бюрократ, збагнувши свою близьку загибель, перетворився в зятятого спекулянта, тим більше що доступ до продуктів, товарів, капіталу він мав необмежений. Бурхливими ріками капітал поплив за кордон. У цьому первинному його нагромадженні в руках злодіїв і спекулянтів інтелігенції місця не знайшлося. Соціалістичному інтелігенту-жебраків залишався один вихід: продовжувати бути щасливим свободою від відсутності засобів до існування. Інтелігент розплачувався за віру в брехливу, пустопорожню комуністичну ідеологію. Його дуже швидко зроблять ворогом "оксамитової революції", забравши у нього останні копійки, внесені до банку про всяк випадок. А партійно-комсомольські боси обіймуть посади директорів фондів, банків, бірж, нафтових компаній, просуваючи своїх представників до ешелонів вищої влади в країні. Капітал треба примножувати! Його треба відмивати!

Найбільше потерпав у цій ситуації наймасовіший інтелігент — учитель. Тому він і стане жebraком із жebraків, що довіряться людям без совісті і людської гідності, лиходіям вищого гатунку. Його так запрограмували. Вчитель у державі був келійним послухником.

Як правило, вчитель потерпає від своїх вихованців. Але не його в цьому вина. Лиходійство програмується системою освіти незалежно від учителя. Адже з неї вилучено програми формування людської душі, "філософії людського серця", основи етичної поведінки —

совісті. Вивчене граматичне правило, закон фізики чи математичне рівняння зовсім не гарантують ні людині, ні суспільству блага, бо вони не опочуттєвлені, не гармонізовані єдністю інтелекту і душі, яка є критерієм добротворення.

Я начебто хронологічно випереджаю події. Але в ті часи я і гадки не мав, що гра в реформи призведе до катастрофічного спаду економіки і занепаду культури України, зниження життєвого рівня її народу, що політики та управлінці держави будуть безсилами впливати на утримання престижу країни у світовому просторі стабільністю важливих складників держави, до яких належить насамперед зайнятність населення, його участь у виробничому процесі.

Виборча кампанія до українського парламенту захищалась у нищівній критиці партократів, а ті, в свою чергу, лупцювали своїх опонентів, переважно письменників і поетів, які відбули тюремні ув'язнення за національну ідею чи підтримку Гельсінських угод.

Телевізійна полеміка ідеолога комуністів Л. Кравчука і майбутнього організатора і лідера Руху І. Драча підлила масла у вогонь пошуку ворога та ідейного його знищення. У цій гарячкості культура, етика, етикет стали відносними і ефемерними. У жорна цієї полеміки потрапив одного разу і я.

У 1985 році в актовому залі будівельного інституту (нині Міністерство освіти) відбувалась дводенна нарада ректорів вузів України. Організатори наради запросили на зустріч з ректорами І. Драча — голову київської спілки письменників. Звичайно ж, дали слово ректорам, які в поетові вбачали злого ворога "комуністичного благополуччя", бо в цей час з прилавків магазинів уже зникли сир і масло, ковбаси й молоко.

Взяв слово я. Іван Драч трохи зніяковів, побачивши мене біля мікрофона. Декілька місяців назад ми повернулися з Канади, де перебували від товариства "Україна" на відзначенні річниці від дня народження Т. Г. Шевченка. З нами у делегації був ще академік В. М. Русанівський. Ми побували в багатьох містах Канади, виступали з лекціями перед студентами і викладачами університетів, перед українською громадою. Іван Федорович здобув надзвичайно великий авторитет, читав свої поетичні твори, розповідав про Батьківщину людям, відірваним від неї через всілякі обставини, іноді до сміху курйозні. Одне слово, це був син свого народу, гордий за його історію, розумів нелегке, принизливе, але праведне сьогоденне життя і вірив у світле прийдешнє.

Із самого початку нашого від'їзду нас супроводжувало пильне око КДБ. Особливо в Москві, де до відправлення літака ми проживали в готелі українського представництва. Працюючи на посаді ректора, я навчився простими засобами виявляти потаємні перевірки моїх робочих шаф, сейфу, які повсякчас відкривалися за моєї відсутності. Навіть після того, коли я на внутрішніх дверях сейфу приклеїв майстерно намальовану художником велику дулю. "Відвідини" наших валізок відбулися і в Москві. Я з поетом жив в одній кімнаті. Ми добре знали про підслуховуючі засоби, тому відвертими були лише поза помешканням. Поділилися цим у їдальні, бо обшук був неприховано нахабним.

На митниці Івана і мене грубо обшукали. У нього забрали якусь суму доларів, зазначену ним у декларації, але більшу за дозвану. Великий поет України повинен був постати перед громадянами Канади жебраком, бо не мав змоги самостійно заплатити за готель, належно прохарчуватися, прийняти гостей. Щоб звести якось кінці з кінцями, ми везли з собою консерви, чорний московський хліб, сало, закручене в літрових банках, яке так дивувало канадських служителів митниці і тишило нас у години голодної скрути.

Якщо не було окремих номерів у готелях, ми з Іваном жили разом. Я тоді відзначив його тонку, вразливу душу, його постійні переживання за негаразди в Україні, за утиски його з боку владних структур, зокрема КДБ, за трагедійні поховання в українських селах і містах солдатів Афганістану: це був апогейний період розгортання жажливої і ганебної війни — 1984 рік. За голокост 30-х років тоді в Україні говорити заборонялося, а в Канаді нам показали документальні фільми про цей жахливий сталінський злочин. І довелося ще раз просити вибачення у моєї бабусі Ганни, уже покійної, за описаний мною у цій книзі рік смерті Сталіна. Тисячі мертвих людей на привокзальних площах Харкова, Полтави, Сум, Чернігова та інших міст України, розповіді очевидців навіювали трагізм, не переживаний мною до того часу.

Чимало невідомого і цікавого для складання психологічного портрета розповів мені поет і про особисте життя. Воно в нього було непростим, але не кращим і не гіршим за життя інших непересічних особистостей. Думаю, що і моя душа не могла не відчутися поетом спорідненою з його душею. Тому, як на мене, нам було добре, просто і затишно. Делегація вручила мені жезл кока. У валізах було все

необхідне для підтримання життєвого тону моїх побратимів. Це викликало у них неабияке задоволення, особливо, коли вдавалося приготувати гарячі страви. У готелях Канади для цього є всі необхідні пристрої. Про таке приємно згадувати.

Звичайно ж, Іван насторожився, коли я постав перед ним і ректорами. Виявів мої якості перед аудиторією він не знав. Більше того, ми висловлювали один одному відверті оцінки і політичної, і економічної, і культурно-мовної ситуації в Радянському Союзі і в Україні, не зовсім у руслі тодішніх політиків і владних структур.

Ректори, як правило, були і залишаються послухниками можливо-владців. Вони привчені виступати лише "за", як довженківський Верещака. Звичайно ж, і мене міг сприймати в таких окресленнях поет, який самотньо стояв на сцені, готуючись дати відповіді на несподівані запитання ректорів.

До цього часу утримується в пам'яті і підсвідомості якесь особливого болісне звертання до мене Івана Федоровича, коли я підходив до виставленого в залі мікрофону.

— Ну, ну! Слухаю вас, Іване Андрійовичу.

— Мені соромно перебувати у цій залі, — розпочав, я свій виступ. — Попередні оратори дозволили собі, нехтуючи етикет вченого і педагога, вдатися до відвертих грубощів та інсинуацій. Як можете ви так жорстоко знущатися з гордості нашої Вітчизни, великого поета, ні особистості, ні творчості якого ви не знаєте? Інакше б не перебирали на себе роль огудників. Як смієте називати поета за проданцем чужій ідеології, не маючи для цього ніяких підстав?

Я згадав нашу поїздку до Канади, переконання поета, висловлені перед канадською аудиторією. Одне слово, я став на захист "запроданця" Драча і добровільно перейшов у табір його прихильників. Газета "Радянська Україна" в коротенькій інформації підкреслила позитив моєї позиції, тим самим опосередковано негатувавши до критиків. Після приїзду до Полтави мене викликав секретар з ідеологічних питань обкому партії П. І. Матвієнко і передав реакцію ідеологів ЦК, які піддали мою позицію нищівній критиці, вважаючи її несумісною з посадою ректора. Та знову втрутився Ф. Т. Моргун. Він поета надзвичайно шанував і за його творчі здобутки, і за його чесну позицію в полеміці з Л. Кравчуком — затятим захисником комуністичної політичної доктрини, часто-густо примітивної у вирішенні національної проблеми в Україні, особливо культурної і мовної. Щодо цього Федір Трохимович мав свою думку і завжди робив

усе можливе для підтримання української культури і української мови. Не знаю, з ким мав розмову перший секретар, але негативи щодо мене були зняті, про що повідомив мене заступник міністра освіти В. М. Курило.

Отже, продовжувалося зовсім нелегке моє ректорування, яке протиріччями упиралося не лише в інститутські внутрішні проблеми, а, так би мовити, і в зовнішні. "Комсомольская правда" розгорнула наступ на мене за диктаторські витівки: обов'язковість святкової білої сорочки, краватки і випрасуваного костюма у хлопців і охайне вбрання дівчат "а ля" студенток інституту благородних дівичь. Диктатор забороняє джинси, коротюсінькі спіднички і т. ін. Писали буцімто студенти, але, боячись вигнання з інституту, підписувались іншими прізвищами. Хвилями накочувалась "демократія" у тозі матінки-анархії. Міністерським бюрократам — і московським, і київським я жартома відповідав, коли вони трясли перед моїм носом "Комсомолкою":

— То все брехня! Щодо зовнішності — повна демократія. Аж до вільної поведінки типу "долой стид" 20-х років. І відсилав їхню допитливість до Остапа Вишні. Той описував таку "демократію" химерними викрутасами типу: Хрещатиком іде голий старенький бухгалтер, прикриваючи свій сором потертим портфеликом, а з Бурсацького спуску виповзає дебела гола перекупка, прикриваючи свій сором великою сковорідкою, а те, що залишилося поза нею, прикриває великим лопухом. Але як би там не було, мої хлопці і дівчата вражали наших гостей зовнішньою охайністю, вишуканістю. Одне слово, красою — єдиною відзнакою людської культури і людської духовності. Що ж то за вчитель, який нездатний підкреслити красу передусім своєю зовнішністю, а потім — і внутрішнім світлом своєї духовності.

У відносний спокій мого провінційного полтавського життя раптом вихорем увірвалася принадна столична пропозиція. Міністр народної освіти М. В. Фоменко зателефонував і запросив до себе на зустріч у другій половині липня 1989 року. Занепокоїлась моя душа: знову якась каверза. Фоменко так собі не викликає. Щоправда, інститут підпорядковувався Москві. Начебто не Фоменко мій безпосередній начальник. Але вчителів ми готуємо для України. Подвійна підпорядкованість очевидна. Та й український міністр ближче до київського ЦК. З тим не жартують. На килим — і амба. Але за що? Захист із боку Ф. Т. Моргуна закінчився: він уже в Москві, очолює

Комітет захисту природи. Новий секретар обкому, якого я добре знав і шанував, О. С. М'якота, ставився до мене добре, однак такого обширу розуміння освіти і культури в житті Полтавщини, як Моргун, він не мав. Тим більше йому не були властиві бійцівські якості Моргуна, коли йшлося про захист інтересів працівників освіти і культури. Зробіть те, що йому скажуть.

Їхав я до Києва з психологічним станом сотника Забрюхи з "Конотопської відьми" Квітки-Основ'яненка. Що ж сталося? Що пан міністр хочуть? О дев'ятій годині постукав до його кабінету (секретарки ще не було) і дістав дозвіл на вхід. Напрочуд тепло Михайло Володимирович зі мною привітався, чого у моїх стосунках з ним упродовж ректорування бракувало. Чи не вперше я відчув до себе нормальне неофіційне ставлення. До цього я від нього мав завжди якісь офіційні критичні закиди й інтуїтивно відчував його зверхність, бодай обійманою ним посадою. А тут раптом тепло і затишок. Зайшла секретарка, запропонувала каву. Нечувана ідилія. Так мені видавалося.

Михайло Володимирович запросив до кімнати відпочинку — маленької комірчинки без вікон, налив дві чарчини коньяку і підняв келих за моє здоров'я. Від справ в інституті розмова перекинулась на політичні теми, на горбачовські реформи, на анархію, яка не лише супроводжувала за пустослівними теревеннями новоспеченого президента М. С. Горбачова, а й розпочала самостійне нищівне панування в економіці, політиці, культурі, освіті гнилої, політично примітивної, економічно відсталої імперії. Вона розпадалася на очах у всіх нас, забираючи із собою всі хвороби сімдесятирічного старця, які підточили його тіло й душу.

Міністр висловив занепокоєння з приводу наступу деяких депутатів новообраної Верховної Ради, особливо представників Руху, на Міністерство народної освіти, зокрема за повільну українізацію шкіл, звинувачуючи особисто його за політику русифікації. Тому він вирішив піти у відставку з посади міністра. Йому запропонували іншу посаду в апараті Кабінету Міністрів.

— Чи не погодилися б Ви, Іване Андрійовичу, на представлення Вас Верховній Раді на цю посаду? У разі позитивного голосування Голова Ради Міністрів підпише указ про Ваше призначення. Маю доручення В. А. Масола поговорити з Вами. Якщо даєте згоду, Віталій Андрійович запрошує Вас на зустріч з ним. Було б краще, якби Ви зустрілися з ним сьогодні. Йому пропонують декілька кандидатур, зокрема й Вашу. Ваша кандидатура задовольнить зараз усіх.

Хоч, звичайно, будь-яка кандидатура на цю посаду піддаватиметься при обговоренні нищівній критиці, тому в разі згоди готуйтеся і до гіршого кінця, зокрема, що не пройдете за кількістю голосів на Верховній Раді. Продовжте працювати ректором.

— Ви ж знаєте, що кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР я вже був. Чи не забагато провалів для однієї людини? Престиж все-таки справа непостійна і його можна швидко загубити невмілою поведінкою.

— Правду кажете. Від моєї пропозиції можете відмовитися. Однак радив би дати згоду. Обставини працюють на Вас.

Я погодився. Через годину мене прийняв Голова Ради Міністрів. А 3 серпня Верховна Рада більшістю голосів виявила мені довіря щодо обіймання посади міністра народної освіти.

Із приводу моєї згоди у Полтаві були різні думки, здебільшого негативні. Та в мене вже давно виникала переконлива думка про необхідність вчасно зійти зі сцени, аби образ бодай трохи залишався у пам'яті прихильників. Новими ідеями справу не збагатити, якщо довго обіймати посаду. Та ще й таку, що скоріше працює на престиж закладу чи організації, ніж безпосередньо на користь справи. Усі з нетерпінням чекали голосування на Верховній Раді: друзі — щоб порадіти успіху чи поспівпереживати у разі невдачі; недруги — щоб ще раз почесати безкості язика з приводу їхньої переконаності у випадковості чи "родинності" мого призначення ректором, а тим більше міністром, якщо виграю голосування. Але й ті, і другі не могли ніяк уторопати, що керувало мною при такому великому ризику. Певно, нахабство і самовпевненість! І вони, як не дивно, не помилялись. Останнє судження є наслідком моєї зрілості: тепер я б згоди не дав. Щоправда, немає пропозицій. Чого на світі не буває?!

За трибуною Верховної Ради я відповів на десяток різних запитань і, звичайно ж, на стереотипне: чому лізу в верхи? Неначе не знають, що вершину важче ламати, ніж корінь. Щоправда, й падати з вершини набагато важче. Але в останньому запитанні був резон, бо критики почали з такого: затятий комуняка, ще не накерувався, хоче продовжити свою підлу справу комуністичного виховання підрастаючого покоління. Особливо витіював народний депутат Лесь Танюк. Його виступ зводився до того, що нікчемнішого міністра народної освіти уявити важко. У Полтаві цей бездара втілював у життя інституту кагебістські принципи диктатора Макаренка. Уявіть собі весняні луки, завітчані ніжністю первоцвіту. Вривається у цю

царину краси мужланського типу косар з неклепаною косою, і тендітні голівки квітів схиляються долу. Краса луків змртвлюється. Косарем розумівся Зязюн, косою — Макаренко, первоцвітом — ніжні душі студентів.

Назвати Макаренка диктатором у педагогіці означає абсолютне незнання його творчості, його біографії, його життєвого шляху. Це вияв цілковитого невігластва у питаннях освіти і виховання. Це приблизно те, що Леся Курбаса, у якого закоханий Танюк, про якого ним написана дуже цікава книга і чимало наукових розвідок, назвати бездарою у мистецтві театру. Так примітивно сказала про А. С. Макаренка — найвидатнішого педагога світу — людина освічена, інтелігентна, але відірвана від культури свого народу убогістю помислу: дорвався до влади — говорю, що хочу, а пізнавати незнане — не бажаю. Яблучко від яблуньки недалеко падає. Радянцєві до справжньої демократії — як від Києва до Лубен рачки. Тоталітаризм і диктатура заповнили душі новоявлених демократів, як і їхніх опонентів, наскрізно, незворушно, довічно, бо вони пройшли радянську систему виховання. Інакше й бути не може. Так, і лише так виявляється людська психологія, особливо в царині політики. Вона ніколи не була цнотливою, зауважу принагідно, а навпаки... Недаремно її називають продажною дівкою. У цьому я ще матиму можливість переконатися.

Отже, друзі мене вітали з перемогою. Полтавці побажали мені творчих успіхів. Життя кинуло мене у новий вир людських пристрастей. Певно для того, щоб збагнути і пережити найпотаємніші закуткові пристрасті дантівської "Божественної комедії" не лише в Раю, але і в Пеклі. Щоправда, Данте Аліг'єрі вибудовував сюжетну лінію у послідовності Пекло, Чистилище, Рай. Сюжетна лінія 100 пісень мого життя розвивалася у протилежному напрямку: Рай, Чистилище, Пекло.

29 вересня Головою Ради Міністрів УРСР підписано указ про моє призначення Міністром народної освіти згідно з Постановою Верховної Ради УРСР від 03.08.98. Відбулося представлення апаратів міністерства. Моє слово було дуже коротким:

— Я вас усіх добре знаю. Знаєте і ви мене не один рік. Наше основне завдання — служити освіті України, а завдяки їй — і своєму народові. Програму нашої роботи оприлюдню за декілька днів. Підіб'ємо підсумки, як годиться, через 100 днів. Дякую.

Почалися трудові будні на освітньому олімпі великої держави. Кадровий склад міністерства володів усіма напрямками керівництва найважливішою з галузей соціального, культурного, економічного відтворення суспільства. В управліннях і відділах працювали найкращі організатори і методисти освіти. Свою роботу вони не лише добре знали, а й відчували душею, бо за плечима кожного працівника роки праці на основних керівних посадах загальноосвітньої, професійно-технічної, середньої та вищої педагогічної школи. Кожен працював викладачем чи вчителем, добре розумівся на освітньо-виховній дидактиці. Одне слово, мені належало виконувати функцію лідера серед професіоналів вищого гатунку. І гідно представляти міністерство у керівних сферах держави та перед її народом.

Відверто кажучи, до цього у мене не лежала душа. Я не був підготовленим до виконання функцій міністра. Моя вчительська підсвідомість вирувала протиріччями і зізнаннями у помилковості вибору. Та поїзд рушив, і зупинити його можна було у даній ситуації лише уві сні. Одначе і від природи, і від набутого життєвого досвіду я мав якості, які в будь-яких ситуаціях допомагали знаходити вихід на мою користь. Моя інтуїція завжди підказувала і зумовлювала стиль поведінки на підтримання усталених життєвих стереотипів у середовищі перебування. Нічого не змінювати, особливо коли йшлося про живих людей. Пізнати їхні спроможності, їхні пристрасті і використати в інтересах справи, підкреслюючи завжди особистий внесок кожного у зроблене — моя чи не найосновніша якість для згуртування навколо себе людей різних уподобань, характерів, світоглядних переконань. І звичайно ж, різними засобами переконати їх, що у різних життєвих ситуаціях вони матимуть у моїй особі захисника їхніх інтересів. Цим знімались протиріччя, цим досягалася рівновага і спокій, необхідні для творчості і пристойного виконання професійних обов'язків. Але це спрацьовувало у мікрооб'єднаннях, як правило, обмежених кількістю людей, бодай і значною, але в межах закритої системи. Зараз переді мною відкривались необмежені простори відкритої системи з неймовірною кількістю невирішених проблем, протиріч, людських уподобань і політичних пристрастей.

Так! Політичні пристрасті розпалювалися не лише на трибуні Верховної Ради, але й у звичайних професійних дискусіях. Кожен прагнув до демократії, але в окресленнях належності до "білих" чи "червоних". І треба було мати будьонівку із зіркою, щоб натягати її на голову в одних ситуаціях і знімати в інших, як це робив мудрий

дідусь у відомому фільмі "Весілля в Малинівці". Вийти з цієї ситуації можна було, дотримуючись середини, дотримуючись центру, хоч один з вождів пролетаріату і називав його гнилим болотом. Не кинути освіту у вир політичних пристрастей бодай на рівні її основного управлінського органу, не перейти межу, за якою починалося політиканство за відстоювання особистісних амбіцій, стало моїм основним завданням. Хоч не можна було не відчувати, що основою наступних революційних подій буде інтелігенція, і звичайно ж, передусім, освітньої сфери. Іван Драч і Леонід Кравчук це вже змоделивали своїми політичними теледебатами.

Бодай побіжно і коротко наведу деякі цифрові дані для загального уявлення про масштаби освітньої галузі, підпорядкованої Міністерству народної освіти, і визначу основні проблеми в ній.

Система дошкільного виховання включала 24,5 тис. закладів (з них у сільській місцевості 18,6 тис.) з контингентом вихованців 2,5 млн чоловік.

Основні проблеми: понад 200 тис. сімей не могли влаштувати дітей у дошкільні заклади за відсутністю місць; 300 тис. місць потребували заміни, особливо у пристосованих приміщеннях; кількісна переобтяженість груп, надмірна заорганізованість завдавали шкоди емоційному стану, повноцінному психічному розвитку і здоров'ю дітей; повільно розвивались нетрадиційні типи обслуговування дітей (короткотривале їх перебування у закладах удень, у вечірні або нічні години, у вихідні та святкові дні).

Передбачалося переглянути фінансування; поліпшити матеріальну базу; вдосконалити програмно-методичне забезпечення, запровадити варіативні програми і гнучкі режими перебування дітей у дошкільних закладах; урізноманітнити освітні й виховні послуги.

Основоположна ланка системи освіти — загальноосвітня школа. Шкіл — 20,8 тис. (у 5,9 тис. міських шкіл навчалася 6,8 млн учнів, у сільських школах — 4,7 млн). Політика останніх десятиріч у сільському господарстві призвела до різкої реструктуризації шкіл. Якщо в 1965 році частка початкових шкіл становила 36,8 %, неповних середніх — 42,2, середніх — 21,6 %, то в 1990 — відповідно 15,2; 35,3; 49,5 %. Закриття початкових шкіл негативно вплинуло на процес збереження та відновлення малих сільських населених пунктів.

Основні проблеми. Демократизація українського суспільства ставила вимогу вільного розвитку культур і мов усіх національних груп, що проживають в Україні, при цьому пріоритетна роль відво-

дилась українській мові як державній. У республіці діяло 15,3 тис. (79,6 %) україномовних шкіл, 4,3 тис. (20,6 %) — російськомовних, 93 школи з румунською, 59 — з угорською, 14 — з молдавською, 2 — з польською мовами навчання. Функціонувало близько 1000 факультативних груп із вивчення болгарської, кримськотатарської, новогрецької, єврейської та інших мов.

Діюча мережа шкіл не повною мірою забезпечувала конституційне право громадян України на здобуття повноцінної освіти і навчання національними мовами за місцем проживання. Майже в половині сільських населених пунктів не було будь-якої школи. У містах 21 % учнів навчався в другу зміну. Школи відчували нестачу спортивних залів, меблів, сучасного обладнання, комп'ютерної техніки, навчальної, художньої, методичної літератури. Кожна третя сільська школа не була забезпечена водопроводом, центральним опаленням, більше половини не мали каналізації.

Далеко не повною мірою задовольнялися потреби учнів у поглибленому вивченні основ наук. Повільно зростала чисельність учнів, які навчалися українською мовою. Їх було лише 50,4 %, що не відповідало національному складу населення.

На перебудову школи не були спрямовані навчальні плани, програми, підручники. Потребувало істотного переосмислення і вдосконалення методичне забезпечення навчального процесу. Основним його недоліком була безальтернативність, слабка орієнтація на задоволення індивідуальних запитів, інтересів і нахилів учнів. Кризовий стан поліграфічної бази згубно позначався на випуску програм, підручників, навчальних та методичних посібників, особливо варіативних. Понад 60 % підручників видавалися не в Україні, а в Москві. Звичайно ж, прибуток від них осідав у московських банках. Занепокоєння викликав низький рівень загальноосвітньої підготовки учнів, зокрема з мов, історії, математики та інших шкільних дисциплін. Низькою була також комп'ютерна грамотність школярів.

Передбачалося змінити шкільну мережу, здійснивши її диференціацію; розширити мережу ліцеїв, гімназій, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, спеціалізованих шкіл; відкрити приватні, кооперативні школи, альтернативні державним; на виконання Державної програми розвитку української та інших національних мов здійснювати заходи щодо збільшення кількості шкіл і класів з українською мовою навчання, створювати умови для задоволення мовних

потреб інших народів, які компактно проживають в Україні; вдосконалювати зміст загальноосвітньої підготовки; оновити програмно-методичні комплекси; забезпечити диференціацію і різнорівневий підхід до викладання шкільних дисциплін; скоротити обов'язкове навантаження учнів, розширити шкільний компонент освіти, ввести додаткові спецкурси, факультативи, курси за вибором учнів, запровадити профільне навчання; у змісті освіти повніше відбивати регіональні особливості, історичні, культурні традиції українського народу; визначити державні стандарти змісту, обсягу знань та рівня їх опанування.

Система державної допомоги і підтримки дитинства налічувала 706 інтернатних закладів 26 типів, понад 40 будинків сімейного типу, в яких навчалася, виховувалося і лікувалося понад 154 тис. дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків.

Основні проблеми: необхідність удосконалення мережі шкіл-інтернатів, особливо санаторного типу для хворих дітей та дітей-інвалідів; зменшення дефіциту учнівських місць, який становив 13,5 тис.; поліпшення матеріально-технічної бази, бо майже 200 закладів потребували капітального ремонту; впровадження досконалої, диференційованої, технічно забезпеченої діагностики аномальних дітей; забезпечення закладів сурдо- і тифлотехнічними засобами корекції вад розвитку дітей; забезпечення закладів комп'ютерною технікою.

Передбачалося: подальше вдосконалення мережі інтернатних закладів, особливо з поглибленим вивченням окремих дисциплін; удосконалення змісту освіти; наближення форм виховання дітей-сиріт до сімейних умов; відкриття Республіканського науково-методичного центру допомоги дітям і підліткам з відхиленнями у розвитку.

Система професійно-технічної освіти об'єднувала 1246 професійно-технічних училищ, які щорічно готували за замовленнями підприємств майже 380 тис. кваліфікованих робітників. Кожен четвертий із них володів двома-трьома суміжними професіями, 40 % — професіями широкого профілю. Почали працювати близько 50 вищих професійних училищ (ліцеїв), училищ-радгоспів та інших нових типів професійних навчально-виховних закладів. Обсяг учнівського виробництва у навчальних майстернях і господарствах становив щорічно понад 60 млн карбованців.

Основні проблеми. Професійно-технічна освіта переживала складний період. Рівень кваліфікації частини випускників не відповідав технологічним потребам виробництва, новим соціальним потребам.

Більшість нормативних документів, що гарантували соціально-економічну стабільність і законодавчий захист навчально-виховних закладів, втратили чинність. Припинилася регулярна фінансова і матеріально-технічна допомога підприємств, яка становила майже половину централізованого державного забезпечення. З 1987 року не розпочато будівництва жодного нового комплексу ПТУ. Обсяг капіталовкладень зменшився вдвічі. Водночас лише 22 % навчальних закладів розміщені в пристосованих приміщеннях. Значна частина обладнання навчальних майстерень морально і фізично застаріла, третина верстатного парку використовувалася 20 і більше років.

Негативно позначилися на роботі ПТУ, які здійснювали регіональну чи міжрегіональну підготовку кадрів, переведення їх фінансування на обласні і районні бюджети. Необгрунтовано скорочувалася мережа училищ, їх приміщення використовувались не за призначенням. Незадовільним було науково-методичне, інформаційне забезпечення училищ, з них звільнялись кваліфіковані інженерно-педагогічні кадри. У нових соціальних умовах змінювалася структура професій і зайнятість робітників, що зумовлювало зменшення замовлень з боку підприємств і організацій на підготовку робітничих кадрів. Зростала потреба в перепідготовці вивільнюваних робітників, у підвищенні рівня кваліфікації випускників, їх конкурентоспроможності.

Передбачалося вдосконалення мережі закладів ПТО, розвитку нових типів за рівнями, термінами і формами професійної підготовки; підготовка робітників за зменшеним переліком професій широкого профілю з урахуванням потреб регіонів; збільшення у 2-3 рази підготовки кадрів для невиробничої сфери; розвиток народних ремесел і промислів; підготовка робітників для обслуговування нової техніки; задоволення потреб громадян в оволодінні робітничими професіями згідно з новими соціальними умовами.

Позашкільне виховання здійснювали 2110 закладів освіти з охопленням контингенту 1,9 млн учнів. За останні 5 років кількість таких закладів зросла на 95, а учнів у них — на 240 тис.

Основні проблеми: навчально-матеріальна база закладів перебуває у незадовільному стані, понад 70 % з них функціонують у пристосованих приміщеннях, 436 закладів — у арендованих, 274 заклади потребують термінового капітального ремонту; лише 3,8 % установ цього типу мають майстерні, 9,5 — навчально-дослідні ділянки, 7 % — криті басейни; лише кожний другий вихованець навчається в

гуртках за інтересами на базі установи, інші — за її межами; повільно розвивається мережа позашкільних закладів за рахунок будівництва нових об'єктів (у 1990 році на ці цілі використано лише 36 % капіталовкладень); відсутні стандартні розробки будівництва позашкільних установ, характерних для України; ускладнюється через брак коштів забезпечення гурткової і клубної роботи технічним, туристським та спортивним обладнанням, обчислювальною технікою, музичними інструментами, меблями; діяльності позашкільних закладів властиві формалізм, репродуктивність, одноманітність форм і методів роботи, що відчужує від них підлітків старшого віку; зміст, засоби і форми організації позакласної і позашкільної роботи не сприяють зацікавленості до знань, не розвивають потягу до творчого самоствердження особистості; програмно-методичне забезпечення позашкільних закладів потребує наукового обґрунтування.

Передбачалося: розвиток більш гнучкої мережі позашкільних закладів відповідно до регіональних особливостей; посилення уваги до виховання творчо обдарованої учнівської молоді, залучення до цього діячів науки, культури, техніки, мистецтва, спорту, батьків і громадськості.

Педагогічна освіта здійснювалася у 29 педінститутах з одним філіалом, 51 педучилищі та 6 індустріально-педагогічних коледжах і технікумах. Фахівці для різних типів навчально-виховних закладів освіти у педінститутах готуються з 19, у педучилищах — з 5 та індустріально-педагогічних коледжах і технікумах — з 12 основних спеціальностей.

Масштаби підготовки педагогічних кадрів у педінститутах за останні 20 років зросли в 1,7 раза при зменшенні кількості вузів з 32 до 29, у педучилищах — у 2,2 раза при збільшенні їх кількості з 44 до 51. Водночас система педагогічної освіти характеризується найгіршою матеріально-технічною базою серед інших вузів республіки.

Основні проблеми: слабким, таким, що не відповідає вимогам соціального поступу, залишається формування високої загальної і професійної культури вчителя, його готовності до педагогічної творчості; використовуються переважно репродуктивні підходи до навчального процесу, повільно запроваджуються нові форми і методи навчання студентів; незадовільною є ситуація із забезпеченням навчальних закладів необхідною навчально-методичною літературою, особливо україномовною; незадовільно позначається на якості підготовки спеціалістів відсутність системи довготривалої

професійної орієнтації і профвідбору абітурієнтів до педагогічних навчальних закладів; інтенсивний процес оновлення загальноосвітньої школи потребує кардинальних змін у змісті і методах підготовки вчителя; більшість педагогічних навчальних закладів не забезпечує підготовку вчителя для роботи в умовах інтеграції шкільних курсів і диференційованої школи; спостерігається недостатній рівень психолого-педагогічної підготовки студентів; педагогічні навчальні заклади відчують потребу у наукових розробках з питань поліпшення якості підготовки спеціалістів за денною і заочною формами навчання.

Передбачалося проведення структурних змін у системі педагогічної освіти, спрямованих на розвиток різних її форм, зокрема на створення мережі педагогічних університетів, педагогічних коледжів; завершення формування навчальних комплексів "школа — педучилище (коледж) — педінститут (педагогічний університет)" і республіканської системи навчально-методичних об'єднань; визначення нового змісту педагогічної освіти і розробка навчальних планів нового покоління для підготовки педагогічних кадрів до роботи у різних типах навчально-виховних закладів на базі середньої школи, середньої педагогічної освіти, вищої непедагогічної освіти; розгортання експериментальної роботи щодо пошуку нових форм і змісту підготовки педагогів з широким використанням комп'ютерної техніки.

Кадрове забезпечення закладів освіти в тогочасних соціальних умовах мало набути нового змісту. У навчально-виховних закладах працювало 880 тис. педагогічних та інженерно-педагогічних працівників, у тому числі в школах — 540 тис., професійно-технічних училищах — 72 тис., дошкільних установах — 262 тис., у позашкільних установах — 6 тис. Майже всі викладачі профтехучилищ мали вищу освіту. Вчителі основ наук з вищою освітою становили 97,6 %, початкових класів — 55,5, музики, співів, малювання, креслення, фізичного виховання і праці — 69,9 %. Щорічно навчально-виховні заклади поповнювали 32 тис. молодих спеціалістів.

Основні проблеми. Недосконалість методів прогнозування потреби в педагогічних кадрах, особливо в сільській місцевості, призвела до дефіциту вчителів, інженерно-педагогічних працівників. Не вистачало 2,5 тис. учителів, понад 4,9 тис. педпрацівників профтехучилищ. У школах вчителями 5-11-х класів працювало понад 500 вчителів із загальною середньою освітою. У дошкільних закладах майже 7 тис. вихователів працювали без відповідної педагогічної

освіти. У профтехучилищах 15 заступників директорів, 177 старших майстрів, 95 викладачів не мали вищої освіти. Потребувала докорінного вдосконалення післявузівська безперервна освіта педагогічних кадрів.

У перехідний період становлення нових соціальних відносин передбачався значний кадровий дефіцит за рахунок переходу кваліфікованих кадрів до кооперативних і спільних підприємств, альтернативних закладів освіти, інших галузей. Лише у 1990 році з профтехучилищ з цих причин вибуло понад 7 тис. інженерно-педагогічних працівників.

Передбачалося розробити концепцію безперервної післядипломної освіти педагогічних кадрів, їхньої перепідготовки, стимулювання постійного прагнення до оновлення і поповнення знань з урахуванням результатів підвищення кваліфікації та атестації, здійснення підготовки та розподілу молодих педагогів на основі укладання тристоронніх угод; розробити заходи щодо соціального захисту педагогічних та інженерно-педагогічних кадрів (підвищення зарплати, забезпечення муніципальним житлом, встановлення пільг на комунальні послуги, одержання продуктів харчування, медичне обслуговування та оздоровлення) та підготувати відповідні документи.

Отже, проблеми всіх складових системи освіти і виховання, підпорядкованих Міністерству народної освіти, були висвітлені в підрозділах *"Передбачалося"* покладені в основу програми міністра на найближчі 100 днів і на віддалену перспективу. Вони були розроблені за моєю участю аналітичною групою, очолюваною першим заступником міністра В. Ю. Тараненком, і увійшли повністю в програму розвитку освіти Української РСР на перехідний період (1991-1995 роки). 19 червня 1991 року цю програму затверджено рішенням Колегії і надіслано органам управління освітою для практичного виконання. До плану заходів на виконання цієї програми увійшли такі підрозділи:

- законодавчий захист і правове забезпечення системи освіти;
- фінансове і матеріально-технічне забезпечення системи освіти;
- соціальний захист учасників навчально-виховного процесу;
- кадрове забезпечення системи освіти;
- науково-методичне та інформаційне забезпечення освіти;
- удосконалення управління освітою;
- дошкільне виховання;
- загальноосвітня школа;
- загальні та спеціальні інтернатні заклади;

- професійна освіта;
- позашкільне виховання;
- педагогічна освіта;
- альтернативні типи освітніх закладів.

Узагальнюючі підрозділи програми стосувалися питань забезпечення діяльності національних закладів освіти та розвитку міжнародних і міжнаціональних зв'язків.

У політичних відносинах суспільство України структурувалося навколо двох основних політичних сил: правлячої, але вже агонізуючої Комуністичної партії і новоствореної політичної структури під всеохопною назвою Народний Рух. У першій в руках реальна влада з усіма управлінськими кермами, у другій — щодо влади — журавель у небі, але досить приваблива ідея для багатьох громадян — підтримки національної ідеї і наскрізна критика зашореного бюрократичного апарату, психологічно й економічно відірваного не лише від пересічного громадянина, а й від рядового члена партії. Комуністів підтримував керівний істеблшмент держави заради милості керувати всім і вся, рухівців — інтелігенція, не байдужа до підтримки національної самостійності та економічної незалежності України, часто-густо інертна або ворожа до партійних ідеологів з їхнім набридливим пресингом. Була ще й третя, зовнішньо прихована політична сила, байдужа до політичної боротьби, але з очікуваннями і творенням рівноваги у суспільстві, з намаганнями вийти з політичного конфлікту без кровопролиття. Вона не схилялася до тенденційного вияву своїх політичних уподобань, а тим більше до розпаду антагоністичних пристрастей, а тому не бралась до уваги професійними політиками. Але вона визнавала і у вирішальну хвилину визначила основоположну і єдино можливу і справедливую лінію історичного поступу України — її незалежність і самостійність. У цю групу входила переважна більшість інтелігенції, зокрема й освітньої галузі. За політичними переконаннями я належав до останньої, тому відчував неабиякий пресинг з боку комуністів і рухівців. Вони бажали мати в особі міністра народної освіти свого відвертого і політично тенденційного прихильника.

Напередодні голосування у Верховній Раді щодо вручення мені міністерського портфеля я дав інтерв'ю "Літературній газеті", в якому серед інших питань визначився в тому, що освітня галузь має бути поза політикою та ідеологією. Позбавити її політичних протистоянь означало зберегти як культурно і науково відтворюючу силу

суспільства. На той час моє політичне кредо влаштувало обидві політичні сили, бо вони були заклопотані своїми внутрішніми організаційними справами і їм було не до освіти. Тому я набрав необхідну кількість голосів і обійняв посаду. Але саме в освітній галузі зосереджувались принадли для політиків чинники, за допомогою яких можна було набирати політичні дивіденди. Для рухівців — негайна українізація школи і якщо вона не відбувається — винні комуністи, для комуністів — збереження статусу освітньої галузі як зосередження комуністичного виховання молоді, якщо воно гальмується — винні рухівці. Вигравали рухівці, бо національне виховання ще не набило оскоми, було справою новою, незвичною і для вчителів принадлишою, ніж комуністичне, бо говорилося про нього багато, а комуністичні обрії зникали у далекоюсяжній імлі.

Керівництво освітою здійснював від комуністів відділ науки ЦК Компартії України, від Руху зі мною мали справу поети, освітяни-депутати, деякі керівники освіти із західних областей України. Усі спішно домовилися щодо українізації Донбасу. Я просив у цю справу не втручатися, бо управлінці освітою Донецької і Луганської областей усвідомлювали необхідність виконання Закону про мови, відкривали українські класи, готувалися відкрити в перспективі українські школи. Тут принцип "не зашкодь" був на часі, але революціонери — люди нетерплячі, тому діяли без жодних принципів. Група поетів спішно виїхала до Донецька і розпочала акцію "перша українська гімназія". Міністерство у цій акції участі не брало, тому відразу було віднесене керівництвом Руху до табору "червоних". "Червоні" ж викликали міністра на Політбюро ЦК з приводу трагічної для них ситуації: один із закордонних просвітницьких центрів презентував міністерству 3 тис. примірників Біблії, і заступник міністра І. С. Хоменко розпорядилась надіслати їх у шкільні бібліотеки. Такого ще в історії української радянської освіти не було. Жаж! Біблія в шкільних бібліотеках! Усі учні і вчителі стануть віруючими, а це системою комуністичного виховання не передбачалося. Політбюро "червоних" перекидає міністерство до табору "жовто-блакитних", бо над їхнім штабом на площі Перемоги майорів жовто-блакитний прапор — основний символ України, яким ще не була увінчана Верховна Рада. Одне слово, Міністерство народної освіти і її перший керівник постали в іпостасі "свій серед чужих і чужий серед своїх". Для комуністів я — руховець, для рухівців — комуніст. Хто я насправді? Належність до комуністів засвідчувалася

партійним квитком, однак я був противником вбачати у представниках Руху моїх класових ворогів — це було б глибокою неправдою. Віддай я партійний квиток, вийди з партії комуністів, як це зробив її лідер Л. Кравчук, для моєї душі навіть у разі повної підтримки мене Рухом було б також неправдою, бо комуністична ідея рівності, братерства, правдивості, взаємодопомоги, моральності, запозичена з християнського віровчення, якій я вірно прислуговував, перебуваючи в Комуністичній партії, була чи не єдиною окрасою мого духовного ества. До того ж зрадників довго не шанують, а, як правило, проклинають.

На посаді міністра народної освіти я чесно ніс хрест незрозумілої політичним угрупованням переконаності: служити Україні і її народові професіоналізмом. Але, як правило, професіонал поза політикою — найзліший ворог політиків і особливо політиканів. Їх було тоді на всіх рівнях достатньо, та й ніколи не бракувало. І зараз їх — хоч гатку гати! Набрешуть людям, наговорять, а здійснити обіцяне — кишка тонка або ж клепки не вистачає.

Розповім про одну трагікомічну ситуацію, яких траплялося й переживалося чимало. Стоїмо якимось ми з міністром вищої і середньої спеціальної освіти В. Д. Пархоменком у приміщенні Верховної Ради, розмовляємо. Підходить до нас депутат І. Р. Юхновський — голова Комітету з науки і освіти, починає з нами розмову:

— Рухівці пропонують мені вийти з Комуністичної партії. Дзуськи! Партія дала мені все: освіту, кандидатський і докторський ступінь, посаду директора науково-дослідного інституту. Своїх переконань я не зраджу! З партії не вийду!

Ми були приголомшені таким одкровенням, бо відвертими друзями не були, тому обидва змовчали, тим більше що оратор подався до іншого гурту.

Через декілька днів усі газети повідомили новину: Ігор Рафаїлович вийшов з рядів КП України у зв'язку з несумісністю його поглядів з діями головного штабу партії — ЦК. Зустрічаю я вже не партійця, кажу:

— Та ви ж зовсім інше говорили декілька днів тому! Як вас розуміти?

— Розумій, як хочеш. Але й тобі, Іване, раджу це зробити.

З донбасівських часів у моєму лексиконі є не краші, літературно не вживані слова, які викидає моя нестримувана підсвідомість за наявності якихось несправедливостей. Вони з мене вилетіли. І не тому,

що депутат вийшов з партії: це його особиста справа. А тому, що кидається словами, як заманеться.

Свобода політичної діяльності у вищому законодавчому органі вимагає не пустослів'я, а виваженості і продуманості кожного слова, і не лише за трибуною, але й у різних неформальних ситуаціях. Одна з імпровізацій голови Комітету з науки і освіти завдала непоправної шкоди частині нашої молоді. Доповідаючи закон про освіту, який місяцями опрацьовували, обговорювали, шліфували працівники Міністерств народної освіти і вищої та спеціальної середньої освіти, Ігор Рафаїлович пропонує запровадити у школі обов'язкову дев'ятирічну середню освіту. Ця ідея не обговорювалась, не моделювалась у практичному здійсненні фахівцями, але з подачі голови і підтримки депутата, колишнього освітянина, заступника голови райвиконкому В. М. Руденка, була проголосована. Тисячі школярів з наступного навчального року були кинуті напризволяще. Роботи не мали, бо до 18 років було задалеко, продовжувати освіту в професійно-технічних закладах не могли через відсутність місць, зате значно збільшили статистичні дані найрізноманітніших правопорушень у державі. Через декілька років ця правова норма була скасована Верховною Радою.

Одного разу академік Юхновський впав навіть у містику. Після проведеної ним наради з освітніх питань у приміщенні Комітету він представив присутнім володаря якогось особливого пояса з великої когорти східних мистецтв типу Муна, сам став виконувати низку його вправ і своїм прислужництвом маестро примусив усіх присутніх це робити. Певно, з його боку це був вияв інтересу до незрозумілої філософії. А як на мене, це був вияв неповаги академіка до своїх колег по роботі, врешті-решт, до співгромадян своєї країни перетворенням законодавчого органу на клуб кмітливих і винахідливих східняків. І. Р. Юхновському — докторові фізико-математичних наук, професорові, академіку Національної академії наук бракувало політичного професіоналізму.

Особливий тиск на Міністерство і на мене як на міністра чинила Ірина Калинець. Народний депутат від Львівської області (волею випадку призначена обласною владою на посаду завідувача обласного відділу народної освіти) встигла завдати відчутного удару освітнім установам області, звільнивши самочинно з роботи багатьох директорів шкіл, завідувачів районних відділів освіти, вважаючи їх своїми супротивниками і відносячи до запеклих комуняк. Хіба це не диктатура, що вбирається у тогу демократії? Чим вона відмінна від

диктатури під тогою комуністичною ідеологією з огляду прав людини? Одне й те саме, якщо не гірше!

На самому початку мого проходження на нову посаду до мене дуже прихильно ставилася Ірина Онуфріївна, яка приятелювала з депутатом від Тернопільщини, випускницею Полтавського педагогічного інституту, що добре знала мене як ректора і, певно, позитивно про мене відзивалася. Коли я виходив до трибуни Верховної Ради для викладу свого бачення проблем освіти і учительства, їх доленості у житті держави і народу, ці обидві красиві жінки побажали мені успіху і божого благословення. Їхня прихильність до мене продовжувалася до часу організаційного заснування товариства "Прогрес" у Львові. Я ставився до цього позитивно, бо це давня українська громадська фундація, яка об'єднувала навколо себе інтелігенцію України і багато зробила для захисту інтересів учительства і розвою української культури. Педагогічне ж товариство ледь ниділо. Зашорене ідеологічними штампами, забюрократизоване вихідцями із колишніх партійців чи керівників освіти, воно популярністю серед учителів не користувалось.

Однак до Львова я не поїхав, бо мав клопоти з підготовкою батька до складної операції. У нього швидко розвивалась гангрена пораненої у війну ноги. Моя відсутність у Львові з боку рухівців була розцінена остаточною моєю належністю до "червоних", і через декілька днів з львівського офісу керівника освіти області Ірина Онуфріївна розпочала політичний наступ на міністра:

— Як посміли ви проігнорувати важливу подію у житті освітян України? Ви не знаєте історії свого народу! Вам байдуже учительство! Вам байдужа освіта! Ваша належність до дніпропетровського політичного угруповання (певно, моя робота викладачем філософії в Дніпропетровському сільськогосподарському інституті) характеризує вас як затятого комуняка, нездатного зрозуміти демократичні зрушення в державі.

— Ірино Онуфріївно! Порадив би вам бути скромнішою у зазіханнях на моє виховання. Таким, як ви хочете, я ніколи не буду. Мое призначення — не політиканство, а професійне забезпечення освітньої галузі у великій скруті для неї — зміні політичних орієнтацій у суспільстві. Вам також це слід робити, бо посипалися листи від освітян Львівщини про ваші особисті некомпетентні втручання в освітній процес, про порушення вами прав людини.

— Кати у суспільстві прав не мають! Лише осуд і суд!

Знову ж таки інтелігентна людина, яка зазнала багато поневірян за свої переконання, діставши владу, стає суддею часто-густо невинних людей з огляду на власні амбіції і психологічну невірноваженість, забувши про уроки власного життя, забувши про закони власної держави і закони світової спільноти, зрештою, проігнорувавши біблійні заповіді. Я знав, що Ірина Онуфріївна — глибоко віруюча людина.

На переломі ідейних та ідеологічних усталеностей людиною не керує справедливість. Людиною керує помста. У моїй особі Ірина Калинець знайшла об'єкт помсти. Можливо тому, що я не був політиком і не мав трибуни відповісти на такі приниження. Зараз переконаний: це добре, що я промовчав. Демонструючи власну невірноваженість, ігноруючи закон, не дотримуючись правил елементарного етикету, я принижував би не мого опонента, а себе.

Та не краще ставлення до мене було й з боку цековських партійців. Вони почали мене "підставляти" на всілякі мітинги, певно, з метою перевірки моїх переконань. На мітингах я мав виступати з промовами. В. І. Батішев — працівник відділу науки ЦК — передав одного разу мені доручення виступити на мітингу, організованому Рухом біля республіканського стадіону і разом зі мною прибув на мітинг. Зібрався натовп до 4 тис. чол. Критикували лідерів КПУ, ЦК, Москву з її партійними богами. Лідерові перебудови М. Горбачову теж діставалося.

Під свист розбурханої пристрастями публіки я вийшов до мікрофона. Говорив про гірку долю наших учителів і учнів, просив не заважати їм навчатися. Просив не провокувати учителів і особливо учнів на політичні акції, зокрема пікетування, демонстрації, голодовки. Змужніють — виберуть близьку своїм переконанням політичну орієнтацію. Для блага України, її народу, її культури не допустимо політизації та ідеологізації школи! Слава Україні!

Мітинг проводжав мене оплесками. Але моє гасло ще не набуло популярності серед компартійців та урядовців. Його я виголосив першим. Звичайно ж, цим викликав здивування у кабмінівського і цековського керівництва. Мовляв, як можна виголошувати націоналістичні сентенції. На це я відповів: "Все своє свідоме життя я віддав на благо України. Без ніяких застережень і власної вигоди, як і багато інших українців, мав чимало клопотів. І якщо Ви цураєтесь любові до неї і слави їй, як смієте називатись комуністами України?"

Із впевненістю можу стверджувати: якби партійні лідери України через національну ідею на останньому партз'їзді проголосили незалежність України, бодай незалежність Компартії України від КПРС, вони б довічно були національними героями. І країна не зазнала б такої катастрофи. Не вистачило голови! А приклад цього є. Це — Казахстан!

Декілька разів я зривав поїздки до Тернопільської області, плановані ЦК. Не хотів загострення політичних протистоянь. Нарешті ЦК змусив мене це зробити, організувавши нараду вчителів області. Відмовитись від спілкування з учителями у моєму становищі було неможливо. Я там повинен був виступити. Наряду проводив перший секретар обкому. Проблем з виступами перед аудиторією я ніколи не мав. Навпаки, цю справу любив і завжди отримував від цього задоволення передусім позитивною реакцією аудиторії. І на цій нараді, як мені видавалося, з виступом гараздилось. Але посипались найрізноманітніші запитання і серед них уже з відомим мені мотивом: хто я з політичного боку? Чому це я посмів говорити в пресі і на телебаченні за деполітизацію і деідеологізацію школи?

— Моя політика як міністра — зберегти всі позитивні надбання нашої освіти. Як ніколи школі (та й не тільки їй) потрібні професіонали. А за партійною належністю я — комуніст. З партії не вийшов і не вийду. Партійна належність не заважає мені бути професіоналом. Чи є в цьому залі працівники освіти, які вважають мене непрофесіоналом в освітній галузі?

Несподіване звертання до аудиторії відгукнулося мертвою тишею. Ніхто не насмівся заперечити мій професіоналізм. Це була моя перемога в цьому залі і початок моєї катастрофи на державній посаді міністра. Така поведінка міністра влаштувала ЦК Компартії України, яке було вже розхитане до краю і ось-ось мало потонути в бурхливому океані людських пристрастей із заборонаю в Україні Комуністичної партії. Зате Рух за мою тернопільську позицію відкинув мене в табір своїх злих ворогів і не мав наміру зі мною співпрацювати. Повна і тенденційно відверта конфронтація.

Невдовзі після тернопільської поїздки міністри проходили чергове голосування щодо подальшої їм довіри з боку Верховної Ради. Цю неприємну акцію відбував і я. Доповів про освітні проблеми, про загальний стан в освітній галузі. Запитання із залу, здається депутата від Львівщини Кендзьора:

— Тож все-таки: хто ви є насправді, пане міністре? Нещодавно, перебуваючи на Тернопільщині, ви оголосили себе комуністом. Чи правда це?

— Ви поставили мені дивне питання, пане депутате Верховної Ради. Справді, я є до цього часу комуністом. Ви тримаєте в руках мою об'єктивку. Хіба там написано щось інше?

І цього разу я набрав необхідну кількість голосів. Та фортуна швидко почала працювати проти мене. Я опинився перед прірвою, до якої мене підштовхували різні обставини.

Одна з них була особливою. У ній я поводив себе надто гонористо. Це був мій ва-банк на самознищення.

Відбулося підвищення зарплатні для вчителів після прийняття закону про освіту. Тут треба віддати належне академікові І. Р. Юхновському. Він чітко відстоював позицію середньої зарплати вчителів на рівні середньої у промисловій галузі. Він усіма правдами і неправдами як голова комісії намагався внести цю позицію до закону і свого домігся.

До нього не могли не прислухатися Президент України Л. М. Кравчук і Прем'єр-міністр В. П. Фокін. За Юхновським стояв Рух. Леонід Макарович вийшов з партії і йому ніяк не заважала прихильність Руху, а навпаки. Хто ж міг передбачити схилення комуніста Кравчука перед новим демократичним рухом, очолюваним І. Ф. Драчем під час їхньої телевізійної полеміки?! Та й Фокін переконався, що ера комуністів закінчилась, треба мати підтримку якоїсь вагової політичної сили. Тому активну позицію академіка щодо вчителів вони підтримували з трибуни Верховної Ради. З вуст Президента і Прем'єра прозвучало повідомлення про чергове підвищення зарплатні вчителям на 70 %. Я негайно зібрав у приміщенні Комісії Верховної Ради з питань науки і освіти перших керівників освітньої галузі — завідувачів обласних відділів народної освіти і ректорів педагогічних вузів та директорів педагогічних училищ, погодивши це з Кабміном і головою комісії. Запросив на цю нараду перших осіб Міністерства фінансів і Міністерства праці, ознайомивши їх з порядком денним. Вони на нараду не прибули, відіславши на неї навіть не заступників, а начальників відділів. А нам яке діло? Аби зарплатню збільшили.

Повторивши присутнім заяви перших осіб держави щодо батьківського піклування про вчителів, закликав зосередити увагу економічних і бухгалтерських служб на черговій нелегкій роботі, яку належало негайно виконати, бо лідери держави навіть назвали число, з якого зарплата буде підвищена.

Взяв слово представник Міністерства фінансів і сказав буквально так:

— Ніякого підвищення зарплати вчителям не буде, бо бракує коштів. Казна порожня. Я передаю вам усім думку міністра фінансів.

Шокова ситуація в аудиторії. Всі чули по радіо, телебаченню слова Президента і Прем'єр-міністра. Новину опублікували газети. І треба ж тобі — немає коштів!

— Дуже прошу вас запросити міністра до нас на нараду. Я його запрошував. Передайте йому, що при його відмові я через присутніх тут журналістів радіо, телебачення, газет як міністр розпочну із завтрашнього дня підготовку до всеукраїнської акції протесту вчителів України. Я закличу їх згідно з нашим законодавством до страйку. І це я зроблю не заради власної амбіції, а заради честі перших осіб держави.

За двадцять хвилин міністр фінансів отримав слово для виступу і запевнив присутніх, що підвищення зарплатні вчителям відбудеться згідно із заявами перших керівників держави. Так воно й сталося. Але журналісти наступного дня з апломбом, але з прихильністю до освітянського міністра відтворили цей випадок, зокрема газета "Освіта". Це відтворення, зрозуміло, було не на користь міністра. Та й поводив він себе, прямо скажемо, по-дитячому. Що зробиш. Все-таки вперше у своєму житті дістався високої влади. Не знав, правда, як нею розпорядитися. Кажуть, що Прем'єр назвав міністра так, як у студентські роки його називав декан. Але останній у це слово вкладав гуманний смисл: покепкувати над Іваном після врятування від виключення з університету. А Прем'єр, щоб правдиво оцінити Іванову поведінку як негідну для випадкової людини у міністерському кріслі. Зараз його оцінку поділяю. Разом з тим переживаю невимовні хвилини радості: декілька місяців учительство України одержувало найвищу зарплатню порівняно з іншими професіями за всю історію свого існування. Хіба це не чудо? Бути до цього причетним — одне задоволення. Але приємно, звичайно, зараз, коли пишу про це. Тоді було не до радості. Швидко поповзли чутки про скорочення Міністерства народної освіти, про утворення одного освітнього міністерства у державі. Чутки вийшли з апарату Президента і від відповідних служб Кабміну. Чекати залишалося недовго.

Апарат міністерства тримався мужньо. Щотижня на апаратних нарадах ми намагались виробити тактику підтримки освіти і освітян. З усіх кінців республіки надходили повідомлення про різке

скорочення фінансування, про байдужість до освіти державних управлінських органів на місцях. Згідно із законом про місцеве самоврядування загальноосвітня школа стала муніципальною. Бюджетні кошти в різних регіонах надходили по-різному, освіта, як правило, фінансувалася за залишковим принципом. Кошти виділялися лише на зарплатню. Повсюдно, навіть там, де вони були, коли йшлося про освіту, державні мужі оголошували: "Коштів немає!" Освітні кошти спрямовувались куди завгодно, тільки не на освіту. Нашим би вчителям тоді (і тепер не завадило б) лідера типу американської вчительки Маргарет Хелі! Американські вчителі назвали її духовною матір'ю учительських профспілок у США. Вона очолила у 1987 році Чиказьку федерацію вчителів. І коли Чиказька Рада з освіти оголосила про зниження зарплатні вчителям через відсутність бюджетних коштів, вона власним розслідуванням виявила невикористані доходи міста і не допустила погіршення матеріального становища вчителів. Щодо учительства України, то до акцій самозахисту в той час воно було непередготовленим.

Різко погіршились освітянські справи в столиці. Не тому, що в Києві не вистачало коштів. Керівний генералітет, очікуючи політичних змін у суспільстві, які, зрозуміло, відіб'ються негативно і на його керівному становищі, збайдужів до гуманітарної сфери. Та й чи до неї було тоді! Попри всі економічні негаразди, які хвилями накочувалися на всю державу, над столицею завис дамоклів меч Чорнобиля. Його відчули й освітяни: київські школи прийняли із забруднених зон велику кількість дітей. Але й київські діти були уражені значною дозою радіації. Треба було вирішувати не лише забезпечення навчального процесу, а й найрізноманітніші господарські справи. Найважливіша з них — харчування дітей.

Начальник головного управління освіти А. І. Тимчик мужньо брав на себе разом із завідувачами районних відділів освіти відповідальність і на найвищому рівні професіоналізму шукав розв'язання проблем. Ми побували з ним у багатьох київських школах і бачили перші згубні наслідки для освіти, а отже, й майбутнього України економічної несправності політиків різного рангу, їхньої відірваності від життя та від простих людей і нахабну самовпевненість у здобуванні політичного іміджу пустопорожньою, брехливо-облудною балаканиною.

За минулими зразками учительство продовжували використовувати в організації виборів, особливо у забезпеченні проходження ви-

сокопоставлених партійних і державних чиновників. Учителям треба було проводити відповідну роботу з дітьми, а ті мали тиснути на своїх батьків, аби керівний бонза набрав необхідну кількість голосів. Для цього використовувались усі шаблі керівної освітньої драбини починаючи від міністра і закінчуючи учнем школи. По Дарницькому виборчому округу № 6 до Верховної Ради балотувався В. П. Фокін, щойно призначений Головою Ради Міністрів. Керуючий справами Ради Міністрів В. Ю. Пехота дає доручення міністрові освіти організувати вибори, провівши наради-зустрічі з учителями і закликаючи їх таку ж роботу провести з учнями. Місяць я працював у виборчому окрузі, щоденно доповідаючи керуючому справами про зроблене мною. Не було б щастя, та нещастя допомогло. Із завідувачем райвно В. З. Горюновою ми відвідали кожен школу району. До дрібниць мене ознайомили з матеріальною базою кожної школи, виступав перед учителями, відповідав на десятки найрізноманітніших запитань, обіцяв директорам допомогу, використовуючи своє службове становище, тиснув на "міністра" освіти Києва А. І. Тимчика. Слава Богу, у першому турі виборці проголосували за Фокіна. А якщо б не проголосували? Того часу іншого бути не могло.

Після виборів у міністерстві відбулася зустріч з керівництвом освіти Києва — завідувачами районних відділів, здається, на початку липня. Домовилися з А. І. Тимчиком організувати цю зустріч, змодельовавши на освіті столиці освітні проблеми всієї республіки, і підтримати освітян бодай добрим словом.

На будь-яких нарадах я завжди робив конспективні записи промовців. У моїх архівах збереглися нотатки і цієї зустрічі. Відтворю найосновніші питання бодай у постановчому плані.

Тимчик А. І. — начальник головного управління освіти:

- система освіти зруйнована, хто за це відповідатиме?
- відновлювати структуру управління освітою за принципом делегування зверху вниз;
 - підтримувати навчальні заклади нового типу — гімназії, ліцеї, вищі професійно-технічні училища, наповнювати новим змістом;
 - кадрове забезпечення шкіл учителями — лише 60 % від потреби;
 - 9600 молодих учителів потребують житла;
 - виконувати закон про мови, відкривати україномовні школи і класи, укласти угоди з педагогічними інститутами, зокрема Дрогобицьким, Івано-Франківським, Вінницьким та іншими для підготовки вчителів української мови за цільовим призначенням для м. Києва;

- вирішити питання про скорочене навчання у вузах випускників педагогічних училищ;
- запровадити контрактну систему прийому на роботу, в тому числі і директорів шкіл;
- будівництво закладів освіти занепало, такого не спостерігалось в Києві з перших повоєнних років;
- капітальний і поточний ремонт в закладах освіти на нульовому рівні, деякі заклади необхідно в зв'язку з цим закрити;
- заклади освіти, зокрема дошкільні, закриваються, розпочалася боротьба між відомствами за приміщення, кожен великий начальник намагається нагріти руки на матеріальній базі освіти;
- професійно-технічну освіту необхідно фінансувати лише з республіканського бюджету, вона розпадається, потребує підтримки;
- лише 32 % випускників середніх шкіл вступають до вищих навчальних закладів, переважна більшість молоді після середньої школи не забезпечується робочими місцями.

В. З. Горюнова — завідувач Дарницького районного відділу освіти:

- для вирішення кадрового забезпечення шкіл необхідно створювати педагогічні класи в середніх школах, відкрити Київський міський педагогічний інститут чи університет;
- потрібно дбати про альтернативні навчальні заклади, створити в районах комісії альтернативних шкіл;
- розробити державні програми включення в соціальне життя підлітків, які в суспільстві нікого зараз не цікавлять;
- керівні підрозділи освіти всіх рівнів мають приділити увагу методичному забезпеченню всіх рівнів освіти;
- криза сучасної школи — в цілковитому занепаді видавничої бази, підручники застаріли, нові не видаються.

М. І. Куц — заступник завідувача Ватутінського районного відділу освіти:

- у районі дві школи для дітей з Чорнобильської зони, кошти не виділяються, харчування і лікування дітей перекладені на плечі вчителів;
- необхідно порушити перед урядом питання про налагодження лікування чорнобильських дітей у піонерських таборах.

Л. А. Краснокутська — завідувач Шевченківського районного відділу освіти:

- усі дев'ятикласники бажають продовжити навчання в школі через відсутність найновітніших спеціальностей у професійно-техніч-

ній школі, непродуманість у державі професійного становлення особистості;

- методична робота у керівних підрозділах освіти вже давно занепала в зв'язку з низькою зарплатнею інспекторів-методистів.

С. І. Смолякова — завідувач Харківського районного відділу освіти:

- катастрофічна нестача вчителів у районі. Вирішення цієї проблеми можливе за рахунок педагогічних класів і спеціального київського набору випускників середньої школи на факультети Київського педагогічного інституту ім. Драгоманова;
- не залишати поза увагою дошкільні установи, дбати про підготовку дітей до першого класу школи.

Л. П. Пешкова — завідувач Подільського районного відділу освіти:

- недостатня увага до обдарованих дітей;
- при існуючій примітивній матеріальній базі намагатися вирішувати питання про альтернативні школи — голос волаючого в пустелі;
- суспільство відвернулося від дітей, нас очікують важкі часи через їхню бездоглядність;

• 600 дітей-чорнобильців від'їжджали на відпочинок-лікування за межі області, але допомоги їм, бодай скромної, ніхто не надавав; має бути державна програма оздоровлення вражених Чорнобилем дітей.

Д. О. Бачев — завідувач Радянського районного відділу освіти:

- дбати про початкову військову підготовку учнів;
- для залучення до шкіл нового типу краших учителів необхідно вирішити питання з надбавками до їхньої зарплати.

О. Г. Саратова — завідувач Печерського районного відділу освіти:

- бюджетне фінансування призупинене, крім виплати зарплати. 3 19 млн крб. школам виділено лише 9;
- необхідно створювати школи з бюджетно-відомчим фінансуванням.

Н. О. Головешко — завідувач Московського районного відділу освіти:

- неможливо проблему українізації школи вирішувати "штурмом", бо ця державної ваги справа вимагає перманентності і глибокого психолого-педагогічного забезпечення;
- інспекторська служба знецінена і майже припинила своє існування, за останній рік не зроблено жодної інспекторської перевірки шкіл району;

- навчальному процесу в школах району не на користь двозмінне навчання;

- навіть в умовах кризи, що швидко насувається, необхідно не випускати з поля зору проблему перепідготовки вчителів і розвою їхньої конкурентоспроможності на робочих місцях;

- найбільше бід сучасна школа зазнає від гігантизму, від переповненості класів, від їх значного паралелізму;

- в освіті завжди слід експериментувати, щоб вона не відставала від потреб сучасності, створенням нових типів навчальних освітніх закладів, стиковуючи їх із середніми спеціальними і вищими навчальними закладами;

- інтернатні заклади зазнають великих поневірянь через неухагу до них, водночас не вміють себе самообслуговувати, що залежить, в основному, від керівників цих закладів — директорів.

О. І. Копічин — завідувач Мінського районного відділу освіти:

- немає механізму реалізації закону про чорнобильців;

- втілення в життя закону про мови потребує значного фінансування, усі захопилися зміною вивісок українською мовою, а додаткової зарплатні вчителям української мови, як це було для вчителів російської мови, не вистачає;

- рівнозначно треба дбати й про мови інших народів в Україні, але всі школи мають бути українськими, а не польськими, єврейськими, російськими чи татарськими;

- різко погіршилося ставлення учнів до навчання, немає механізмів зацікавленості, учні не бачать свого майбутнього, яке залежало б від рівня їхньої освіченості;

- відсутня конкуренція на вчительські посади, талант учителя знецінений, а непрацездатність і лінощі деяких учителів захищені законом, звільнити з роботи ледарів і бездар неможливо;

- потребують захисту на рівні закону керівники освіти, зокрема заврайвно, від всіляких посягань щодо обслуговування начальників і депутатів різних рівнів, бо всі вимагають, наказують, залякують.

М. О. Смірнова — завідувач Ленінського районного відділу освіти:

- виокремивши альтернативні освітні заклади, ми ввели в освіту кастовість, що обов'язково матиме негативні відлуння;

- у будь-якій загальноосвітній школі має бути декілька програм для учнівського вибору, що пом'якшить психологічні негативізми в

разі неможливості навчатися в гімназіях і ліцеях через відсутність місць;

- закриття вечірніх шкіл нічим не виправдане, водночас слід дбати про дистанційну освіту всіх рівнів;

- за нестачі узвичаєних нашою психологією підручників слід дбати про їх підготовку і тиражування, не забуваючи про близьку еру найновітніших їх зразків, зокрема електронних, які з'явилися в розвинених країнах світу.

В. О. Макушин — завідувач Ленінградського районного відділу освіти:

- необхідно експериментально відпрацьовувати нову систему управління освітою в такій квартетній структурі: прогностичній, дидактичній, комерційній, захисту дітей;

- не цуратися камерних навчальних освітніх закладів з міжнародною їх сертифікацією і державно-батьківським фінансуванням.

В. К. Марушевська — завідувач Залізничного районного відділу освіти:

- необхідне нормативне фінансування здобуття освітнього сертифіката кожним учнем;

- слід подбати про новий, науково й практично виважений госпрозрахунок;

- ефективній роботі заважає невідповідність зарплати вчителів їхнім творчим можливостям, критерії яких мають визначатися поза школою, зокрема в оцінках районних методичних об'єднань, під час вступу випускників до вищих навчальних закладів тощо;

- найважливіше для суспільства — здоров'я дітей, яке залежить також і від збалансованого харчування у дошкільних закладах і в школі.

Г. О. Дмитрієва — завідувач Жовтневого районного відділу освіти:

- матеріальна база школи не оновлюється, відсутні нормативи такої бази, що негативно впливає і впливатиме на поступ нашої держави;

- відсутність контролю за виконанням шкільних програм призведе до погіршення якості освіти;

- виховна робота згортається і під час навчання в школі, і в позаурочний час;

- на якості освіти негативно позначається подвійність у призначенні вчителів, добір яких має стати пріоритетом директора школи;

- школа і державні органи не повинні усуватися від працевлаштування учнів допоміжних шкіл.

Л. В. Обмінська — перший заступник начальника головного управління освіти:

- професійно-технічна освіта Києва тримається на ентузіазмі її працівників, державної системи профтехосвіти не існує;
- методична робота в училищах на низькому рівні, бракує підручників і дидактичних розробок;
- скорочена свого часу методична служба має відновитися створенням методичного центру профтехосвіти;
- базові підприємства припинили допомагати училищам, фінансувати сучасну матеріальну базу, тому необхідне втручання в цю справу держави;
- майстри виробничого навчання мають бути матеріально зацікавлені у роботі в училищах, їм необхідно надавати оплачувану відпустку мінімум 24 робочі дні;
- потребує вдосконалення військова підготовка учнів в училищах.

Фахівцеві не потрібно доводити, що тезисні накреслення основних думок керівників київської освіти, що виступали з промовами на нараді, відбили всі проблеми освітньої галузі в Україні. У цьому я пересвідчився, зібравши таку ж нараду завідувачів обласних відділів освіти, ректорів педагогічних вузів та директорів педагогічних училищ. Палітра проблем дещо розширилась, але вона в основному відбивала больові точки, позбутися яких можна було лише з допомогою міністерства та уряду, відділів освіти в регіонах, керівників освітніх навчальних закладів. Власне на вирішення цих проблем і була орієнтована програма діяльності міністерства у перехідний період, затверджена колегією і надіслана в управлінські освітні органи.

Високого класу фахівцями в особі заступників міністра я був захищений від усіляких випадковостей, які з неминучістю в умовах соціальних потрясінь кожної миті могли зненацька виникнути і призвести до непередбачуваних наслідків.

В. Ю. Тараненко — перший заступник, завжди спокійний, урівноважений, поміркований. Його глибоко поважали освітяни України. Пройшовши всі шаблі — від учителя до завідувача обласного відділу освіти, він брав на себе чи не найбільшу відповідальність за надзвичайно велику за обсягом і водночас найсуперечливішу складову частину освіти — загальноосвітню школу від першого до випускно-

го класу. Для нього не існувало невирішуваних проблем щодо змісту освіти, дидактики і методики, формування шкільних програм у найважчому — забезпеченні учнів і вчителів найновітнішими підручниками і методичними розробками. Головне управління загальноосвітньої школи, очолюване В. Г. Шевченком, мало стільки кваліфікованих фахівців, що можна було бути спокійним за належне організаційне і виконавське забезпечення найосновнішої з усіх підсистем освітньої галузі.

В. І. Луговий — заступник міністра, у віданні якого педагогічні вузи і педагогічні училища. Він відповідав за кадрове забезпечення шкіл, училищ і вузів, за прихід до навчальних закладів дипломованої молоді. Після виходу на пенсію В. М. Курила Володимир Іларіонович, обійнявши посаду, швидко увійшов у коло своїх функціональних обов'язків. Володіючи від природи аналітичним мисленням, чіткою логічною побудовою думок і практичних дій, маючи фізико-математичну освіту, він у керівному штабі міністерства був незамінним у підготовці документів і концепцій, програм і проектів, що стосувалися найрізноманітніших напрямів розвитку і функціонування освіти. Саме йому було доручено підготовку проекту закону про освіту, з чим він блискуче впорався. Із сангвінічними характерологічними особливостями, він завжди об'єднував навколо себе собі подібних і завдяки надзвичайній працьовитості швидко вирішував поставлені перед ним завдання. Пізніше, після закінчення докторантури і успішного захисту докторської дисертації в Інституті педагогіки і психології професійної освіти АПН України, він обійме посаду ректора в Українській Академії державного управління при Президенті України.

Начальник управління вузів К. К. Потапенко — повна протилежність за характером своєму безпосередньому начальникові, мила, добра і красива жінка з вибуховою ініціативою і з такою ж реакцією на виконання будь-якої справи — прикрашала міністерство, підтримуючи найнесподіваніші ініціативи з боку вузівських керівників і вчених. Вона ініціювала розробку вузівськими вченими нових навчальних планів і програм для підготовки вчителів за найновітнішими технологіями і методиками з традиційних і нових спеціальностей і спеціалізацій, урівноважуючи вимоги демократичних зрушень у суспільстві з можливостями ці зрушення оживляти через творчу працю вчителя.

В. О. Зайчук призначений на посаду заступника міністра з моїм приходом у міністерство. Йому підпорядковувалась професійно-технічна освіта.

Валентин Олександрович до призначення в міністерство працював заступником завідувача Київського обласного відділу народної освіти. Йому не потрібно було входити в коло обов'язків керівництва цією освітньою ланкою, оскільки він за неї відповідав у столичній області. Майстер спорту з легкої атлетики, філолог за освітою, завзятий господарник від батька-матері, він швидко виявив себе серед керівництва міністерства і обласних відділів освіти вдумливим організатором найрізноманітніших заходів і проектів — від економічних до спортивних і науково-методичних.

Начальник управління В. С. Плохій — а після його переходу на іншу роботу цю посаду обійняв Д. І. Дейкун — прекрасні знавці професійно-технічної освіти, разом з працівниками управління на високому рівні професіоналізму здійснювали аналітичну, економічну, культурно-освітню, проектну роботу в своєрідній виробничо-освітній підсистемі.

І. С. Хоменко довгий час відповідала в міністерстві за інтернатні заклади і дитячі та молодіжні організації. Міністерство разом з обласними відділами освіти, Центральним Комітетом комсомолу щорічно організувало десятки найрізноманітніших республіканських, всесоюзних та міжнародних заходів у Києві та інших містах України. Міністерство перетворювалося на організаційний штаб, до якого цілеспрямовувались рушійні керма фестивалів і з'їздів, конкурсів і ярмарків, зборів і оглядів. Одне слово, спокій міністерству та Ірині Семенівні лише снівся.

В. П. Шепотько в колах освітян був найпопулярнішим із заступників міністра. Він відав фінансами і капітальним будівництвом. Ніхто з керівників освіти ніколи не забував стежку до його кабінету, якщо бажав добра своєму закладу. У Віктора Пантелійовича була цікава риса характеру: задовольнити потреби, інтереси, бажання своїх ходоків. Не знаю, чи була бодай одна відмова з його боку прохачам. Але знаю інше: керівники освіти всіх рівнів і рангів шанували добротворного заступника як непересічний авторитет, у якого слово "ні" зникло з лексики з днем його народження.

Отже, тили мої забезпечувались надійними професіоналами. Я міг не озиратись, не боятись якихось недоробок і прорахунків. Одначе перед широким фронтом наступальних операцій революційних со-

ціальних змін я був єдиним воїном, який далеко не відповідав розхожому патріотичному гаслу працівників невидимого фронту. Відверто визнаємо: воїном не загартованим, не підготовленим до всіляких несподіванок у царині вічно зрадливої і непорядної людської психології. Що ж тут дивного? Навіть Ісус Христос пережив це від близьких побратимів-апостолів! Для добрих людей дорога іудами стелиться. Я себе відносив і відношу до людей-добротворців. Можливо, й знайдуться поодинокі випадки оцінок іншими людьми моїх дій як їм ворожих чи антигуманних. Прошу у них вибачення. Це не від злого наміру, а від якихось випадкових непорозумінь. Неповагу і зло до себе я завжди прощав. Навіть коли програвав, діставав від того вдоволення, хоч несправедливості завжди ятрили мою душу гіркотою спогадів про них. Але після потрясіння поступово "зводився на ноги" і "набирав обертів", враз забуваючи про неприємності.

Обійнявши посаду міністра, відразу звернувся до ректора педагогічного інституту професора М. І. Шкіля щодо можливості читання курсу естетики на гуманітарних факультетах. Йшлося про мою роботу в інституті на громадських засадах. Без студентів, відверто кажучи, катарсизувати бюрократичну міністерську душу було неможливо. До того ж відчувалася хисткість міністерського крісла, прихилити голову в майбутньому потрібно було недалеко від моїх гуманітарних уподобань. Педагогічний інститут був тим середовищем, де можна вгамувати педагогічні пристрасті. Місце знайшлося на кафедрі культурології. Завідувач кафедри професор М. М. Заквич з радістю зустрів мою пропозицію прислужитися кафедрі та студентам факультетів, де викладалася естетика. Отже, від студентів не відривався і зовсім з того не шкодую. Перед ними можна було виговоритися і мати з того неабияке естетичне задоволення, чого на посаді міністра бракувало.

І до цього часу працюю зі студентами-педагогами. Завідувач кафедри мав і має в моїй особі досить надійного професора, на якого можна покласти як на дисциплінованого педагога, цілком задовільного дидакта і не менш задовільного керівника кафедральних аспірантів.

Найвідчутнішого психологічного удару я зазнав від І. Ф. Драча. Можливо тому, що не сподівався на його непорядність. Все-таки вбачав у ньому поета психологічного обдарування. Відчутти в мені порядність він був зобов'язаний бодай моєю поведінкою на нараді ректорів. Та де там.

В. І. Кононенко — ректор тодішнього Івано-Франківського педагогічного інституту, — будучи на одній з нарад, зайшов до мене в кабінет. Після обговорення всіляких робочих питань він раптом сказав:

— Іване Андрійовичу, вам необхідно терміново налагодити контакти з Іваном Драчем. Над вами збираються чорні хмари.

— Дякую, Віталію Івановичу, за пораду. Чорні хмари над моєю головою юрмляться з часу, як обійняв посаду. Однак вашою порадою не скористаюсь. Щодо освіти нового мені Іван Федорович нічого не скаже, не порадить. А до політики моє ставлення відоме: вона не повинна переступати шкільний поріг. Необхідність Руху як початку багатопартійності я визнаю. Втручання ж його керівництва у шкільні справи, особливо в Донецьку, не поділяю. Організатором поїздки письменників і поетів до донецької української гімназії був вождь Руху І. Драч. Національні переконання наскокам не формуються. Потрібен час, витримка, поступове впровадження Закону про мови, бодай у терміни, зазначені в ньому.

— Ви робите найзгубнішу для вас помилку. Підніміть трубку, домовтеся про зустріч. Поговоріть. Зніміть протиріччя.

Я не подзвонив. Однак за декілька днів після цієї розмови отримав від Руху за підписом І. Ф. Драча запрошення на перший з'їзд української інтелігенції. Голова Руху пропонував мені виступити на з'їзді з промовою.

Повноважень делегата з'їзду я не мав, бо ніде не обирався. Але відмовитися від запрошення не міг. Все ж таки моя рідна українська інтелігенція. Маю до неї безпосередню причетність. І чому б не виступити. Все-таки напередодні Всеукраїнського референдуму про незалежність України. Яким словом зустрічатиме інтелігенція історичного значення референдум, який уперше в історії народу мав засвідчити віковичне прагнення українців до політичної самостійності і незалежності?

Великий зал будинку кіно переповнили делегати з'їзду. Я таких форумів пережив багато, зокрема й XXVII з'їзд КПРС. І завжди відчував на них відчуженість не лише від оточуючих, але навіть від себе. Щось у цих форумах мені було чужим, надуманим, неорганічним. Все це для когось, для чогось, тільки не для справи. І я ніколи не розумів тих моїх колег, які будь-що, навіть поступаючись совістю, прагнули потрапити на з'їздівський олімп. Один з моїх заступників у Полтавському обласному товаристві "Знання", в якому я впродовж

перебування на посаді ректора на громадських засадах виконував обов'язки голови, Г. С. Бардик називав з'їзди пустопорожніми словесними базарами. Черепковим базаром він чомусь називав Сорочинський ярмарок і всілякими відмовками пручався від поїздки до великої сорочинської жабокряківки. Мені цей доброї душі чоловік запам'ятався ще й тим, що перед відходом у вічність плакав гіркими слізьми за скоєний ним гріх перед своєю совістю. Обіймаючи посаду завідувача ідеологічного відділу обкому КПРС, він очолював виселення черниць Хресто-Воздвиженського монастиря. І переживав, бідолаха, все життя муки совісті за той болючий, вражаючий крик нещасних жінок, яким навіть у вірі поза миром не давали спокійно відбувати послушництво, і, долаючи їх спротив, насильно вкидали роздягнених у військові вантажівки для розселення у діючих жіночих монастирях України.

Я не сподівався на щось інше щодо цілей і від цього з'їзду інтелігенції. Вже чітко окреслювалась позиція демократів, близька за змістом украї обмежених комуністів: діставшись влади, діяти їхніми методами. Знову погрози, знову примус, знову жорстокість, знову помста. У цьому розумінні завжди діяв і діятиме один принцип: є у революції початок, немає в революції кінця. У президії Іван Драч, Олесь Гончар і ще багато видатних людей України.

На початку роботи з'їзду, примостившись у першому ряді, випадково почув розмову депутатів-демократів Л. П. Скорик, І. О. Калинець, А. Л. Зінченка. Йшлося про непідтримку з'їздом референдуму. Вухам своїм не повірив. Не може цього бути! Наскільки ж треба не знати психології свого народу, щоб так мислити. Наскільки ж не знати історії становлення демократичної думки, щоб так зраджувати сподівання багатьох представників української інтелігенції, піддаваних остракізму за національне вільнодумство.

Почуте мною перед початком з'їзду пройшло рефреном у багатьох ораторів, але особливо наполегливою в цьому була Л. П. Скорик. Я виступав після неї.

Мій виступ був "бажаним" на з'їзді. Оголошуючи перерву, ведучий з'їзду І. Ф. Драч повідомив, що після перерви виступатиме присутній у залі міністр народної освіти. Головуючий боявся, певно, щоб освітній міністр не "згиняв" після оголошення перерви. Мене таке повідомлення насторожило, але не настільки, щоб збентежити. Себе я відчував серед делегатів стороннім, бо інші міністри були запрошені до президії. Та тим тривожитись не було підстав, бо моя

"червона" належність була для рухівців кісткою в горлі. Спокійно пережив перерву, зустрівся з полтавцями, знайомими киянами. Усі, як і я, були запрошені, виборів делегатів від регіонів не було. Одначе з'їзду це не зашкодило, оскільки присутність сама собою підтверджувала делегатські повноваження. Ніхто ж після оголошення порядку денного із залу не вийшов і заперечень не виголосив.

Свій виступ я побудував на освітніх проблемах і різкому запереченні пропозиції Л. П. Скорик на референдум не виходити і людям не радити це робити, бо комуністи зроблять усе, щоб результати референдуму заперечували самостійність України. Мовляв, фальсифікація наслідків голосування тут очевидна.

— Шановна Ларисо Павлівно, ви глибоко помиляєтесь. Народ України вийде на референдум і проголосує за самостійність України. Слава Україні!

Зал сприйняв закінчення мого виступу оплесками і задоволений цим, я спустився з трибуни. Йдучи вже залом, почув викрики групи людей із задніх рядів. Звучало дуже модне тоді слово "Ганьба!". Але ніяк не міг второпати, чому "Ганьба Зязюну!". Все ж таки він — за "самостійну Україну!" бодай словами, виголошеними з трибуни.

З думим, поставленим голосом чоловіка з групи "Ганьба" артистично виголосив:

— Ти скажи, пане міністре, про твій терор щодо чесних директорів шкіл! Ти щоденно надсилаєш накази про їхнє увільнення з посад! Ти русифікуєш школу!

І понеслося-поїхало. Я невимушено піднявся на трибуну. У залі назрівав відьомський шабаш і знову ж звучало популярне "Геть з трибуни!".

Щось зле я почув до моєї персони від Олесь Гончара.

— Ви скажіть, скажіть, чому так зле витійствуєте!

Справді, не знаєш, звідки лихо покотить. Знав би, соломку слав би! Олесь Гончар не раз бував у Полтаві, зустрічався зі студентами і викладачами інституту. Ми багато разів мали теплі розмови у присутності Ф. Т. Моргуна. Він був у дружніх стосунках з видатним письменником. На якомусь форумі в Миргороді я організував присутнім письменникам концерт моєї "Калини". Розчулений Олесь Гончар мене розцілував, дякуючи за відродження української народної культури. А тут на тобі! Він сумнівається у правдивості та істинності моїх дій на посаді міністра. Та ще коли йдеться про русифікацію України і директорський терор. Думаю, що Олесь Гончар

не пов'язував мою особистість міністра з особистістю ректора Полтавського педагогічного інституту. Списую це на вік і глибоку тодішню його хворобливість. Це, думаю, бачили всі учасники з'їзду, відчуваючи останні зустрічі з цією непересічною постаттю в царині української духовності.

Трохи вгамованій залі я сказав, що терор з боку міністра до директорів зараз неможливий, бо Закон про місцеве самоврядування зняв з міністерства функції добору і розстановки кадрів у школах республіки. Та й до цього закону директорськими кадрами шкіл опікувалися місцеві освітянські управлінські органи. А щодо русифікації, то міністерство робить усе від нього залежне, щоб кожна школа в Україні була українською і найшвидше впровадила державну мову в освітніх послугах з наданням можливості вільного вивчення і розвою рідних мов усіх народів і народностей.

Під вигуки провокаторів, організовані керівництвом з'їзду, сів на своє місце, діждався його закінчення і понівечений душевно доплівся до своєї оселі. Родина мені широко співчувала, бо спостерігала за цим спектаклем на екрані телевізора. Я ж не міг зрозуміти двох речей: навіщо цей сценарій і чому нічим залишався у цій ситуації голова з'їзду Іван Драч?

Зрозумів я це через два дні, коли в газетах була опублікована резолюція з'їзду, в якій Кабінету Міністрів пропонувалося увільнити міністра народної освіти за повний розвал освітньої галузі. Щодо другого, я також зрозумів, що і непересічні таланти іноді не мають у своїй душі основного — совісті. Без неї — трагедія таланту і народу, ним репрезентованого.

З того часу я лише раз мимовільно бачився з Іваном Федоровичем на зустрічі Президента Л. Д. Кучми з ученими в палаці профспілок, привітався з ним і почув від нього таке:

— Не переживай за з'їздівські недоречності. Вони від мене не залежали.

— Буває!

Так розійшлися ми в житейському морі несподіваних психологічних катаклізмів з видатним поетом України І. Ф. Драчем, не узгодивши своїх можливостей на благо розвою української культури. Випадок непоодинокий, але повчальний. Як педагог засвідчую: Іуда в кожному з нас не перестає житись духом і плоттю до того часу, допоки серце наше не **"отініється"** благородством совісті, яка і у

важкі хвилини утримує нас на хвилі людяності і невіддатливості спокуси зради близької за духом та ідеалами людини.

Чутки про об'єднання міністерств вищої та середньої спеціальної освіти і народної освіти набували зримих окреслень. Ми вже навіть знали прізвище міністра новоутворюваного міністерства освіти. Дав згоду виконувати обов'язки міністра, ходили чутки, П. М. Таланчук — ректор Політехнічного інституту. Рухівська верхівка сподівалася в особі нового міністра мати слухняного виконавця і провідника ідей керівного центру "справжньої" демократії. Петро Михайлович всіяко допомагав Рухові в перші роки його становлення як політичного об'єднання. З'їзди, наради рухівців відбувалися в Політехнічному інституті під патронатом ректора.

Я дав завдання першому заступникові підготувати листа Президентові Л. М. Кравчуку про невчасність і шкідливість такого об'єднання. Основна мотивація нашої позиції зводилась до того, що в перехідний період реформування керівної структури освіти призведе до втрати набутого досвіду керівництва надзвичайно великою за обсягом і дуже суперечливою соціальною сферою, в якій прямо чи опосередковано була задіяна кожна десята людина. При об'єднанні постраждає передусім загальна і професійно-технічна освіта, не кажучи вже про дошкільну. Першості набуде вища. Так воно було й до цього. В історії радянської освіти вища школа не підготувала жодного документа про її залежність від загальної середньої освіти. У самій вищій школі відбулася глибока диференціація за ознакою багатий — бідний. Найбіднішими в країні стали педагогічні інститути, хоч, власне, вони й тримали вищу освіту на своїх плечах. Їх перекинули в підпорядкування Міністерству народної освіти і повністю відлучили від університетів, технічних та інших вузів. Їх фінансування порівняно з іншими вузами було залишковим.

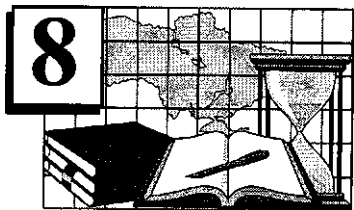
Без учителя вищі педагогічні заклади неспроможні виконувати навчальні програми і наукові проекти. Однак вчитель був допоміжною силою в освітній системі, часто-густо зайвою, коли йшлося про його соціальний статус, соціальний захист і матеріальну винагороду за його працю. У листі Президентові про це йшлося. Наголошувалося, що в єдиному для всіх освітніх підсистем Міністерстві освіти вчитель залишиться без уваги з боку держави, а середня освіта — база для вищої — зазнає відчутних втрат. І ми в нашому Міністерстві народної освіти це вже відчували, особливо після введення в дію За-

кону про місцеве самоврядування, за яким фінансування школи передавалось місцевим органам управління.

Звичайно ж, апаратники Президента, у віданні яких була освіта, на нашого листа не зреагували. Ейфорія швидких перемог заповонила голови й душі тодішніх новоспечених державних мужів. Запамо-рочення владою відкинуло здоровий глузд, а властивий розумним головам нашого народу принцип "нічого не відкидай від досягнутого, а лише додавай" почав продуктивно спрацьовувати не для суспільного блага, а для власного самозбагачення можновладців.

У листопаді 1992 року вийшов Указ Президента про ліквідацію двох освітніх міністерств — народної освіти і вищої та спеціальної середньої освіти та створення на їх основі нового під назвою Міністерство освіти. Міністром призначено П. М. Таланчука.

Час, відведений на влаштування міністерських справ, ми використали для влаштування на роботу міністерських працівників та на власне працевлаштування. Для мене високі злеті кар'єри закінчилися: треба було все починати спочатку.

ПЕРШІ КРОКИ З АКАДЕМІЄЮ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

Як правило, після ліквідації міністерств міністри пробивалися до Прем'єр-міністра за новою посадою. Мені чомусь здалося становище прохача принизливим. Та й, відверто кажучи, крім педагогічної роботи я не бачив іншої, яка приносила б мені естетичне задоволення.

В Інституті педагогіки без керівника залишилася лабораторія естетичного виховання. Цілковита відповідність моему науковому інтересу тематики цієї лабораторії змусила звернутися до директора М. Д. Ярмаченка з пропозицією моєї участі у конкурсі на посаду завідувача. Спасибі дирекції і вченій раді, не відмовили, провели за конкурсом і я мав кусень хліба, не жирний, та все ж любий. А ректор педагогічного інституту М. І. Шкіль, також йому велике спасибі, підтримав мене у конкурсі на посаду професора кафедри культурології на половину посадового окладу. І я ще раз переконався у справедливості народної мудрості "що б не сталося — на краще".

За деякий час з моєї голови вилетіли істеблішментські позови високого олімпу. Простота і узвичаєні норми наукового працівника не вимагали великих зусиль для пристосування до них. Відтак швидко і напрочуд легко увійшовши у коло своїх обов'язків, вписався в психологію наукового гурту і відчував справжню насолоду від великої свободи бути самим собою. Вперше за прожиті роки.

Найвищою нагородою за міністерські поневіряння стало мені помешкання для моєї сім'ї — біля Дніпра, про що мріяв з дитинства, у межах паркової зони Києва, на пагорбі правого берега, біля вічно молоді і довічно святої Лаври. Зі студентських років теплить мою душу й донині, а особливо тепер, біля Лаври, прочитане мною, законспектоване і закарбоване в душі моїй: "Пройдіте Россію із кінця в кінець, посетите все ея обители: ни в одной із них не услыши-

те такого дивнаго пенія, какимъ оглашается Киево-Печерская Лавра въ навечеріе дня Успенія Богоматери" (*Вознесенский И.* Церковное пеніе юго-западной Руси по ирмолаямъ XVII века. — Киевъ, 1890. — С. 18-19). Дивина лаврського співу вражає слухачів і донині. Послухайте й переконаєтесь!

Ще одна обставина стала свідченням великої ворожості української душі до інакомислення та іншого способу поведінки чи політичного віросповідання.

Обіймаючи посаду міністра, я декілька разів звертався з листами до Президента і Кабінету Міністрів про створення в Україні Академії педагогічних наук. Разом з М. Д. Ярмаченком і М. І. Шкілем як академіки АПН СРСР ми визначили коло засновників Академії, заручившись їх згодою і подавши список до уряду і адміністрації Президента.

4 березня 1992 року Президент України Л. М. Кравчук видав Указ про утворення Академії як вищої галузевої наукової установи. На виконання Указу Президента Кабінет Міністрів 16 червня прийняв спеціальну постанову, якою визначив дійсними членами-засновниками Академії групу вчених. Серед цієї групи не було двох дійсних членів АПН СРСР від України — О. Р. Мазуркевича і мене.

Звичайно, мене вразило таке ставлення урядових чиновників, здавалося, до зовсім позапартійного дійства. Але знову ж таки спрацювали примхливості політиканства типу "я начальник — ти дурень". М. Д. Ярмаченко, призначений президентом-організатором Академії, сказав мені, що я і Олександр Романович вилучені зі списку засновників за вказівкою М. Г. Жулинського — державного радника з питань гуманітарної політики головної колегії Державної думи, пізніше віце-прем'єр-міністра з питань гуманітарної політики. Довелося апелювати до зборів академіків-засновників, і нас, колишніх академіків АПН СРСР, обрали членами Академії. Політики принизили — академіки приниження спростували. Головне — я став об'єктом помсти колишній компартійній системі, яка багато завдала лиха вітчизняній культурі та її творцям. Та я був таким самим гвинтиком, як і Микола Григорович. Ми обоє чинили опір закручуванню гайок, але волею обставин, зумовлених нашим політичним і культурним невіглаством та амбіційним захистом власних позицій, стали якщо не ворогами, то наближеними до них противниками.

Час ставив крапки над "і", але залишилася гіркота, спричинена нашою особистою необачністю. Я продовжую служити, будучи

абсолютним пролетарем, українській культурі. Чимало з тих, хто амбіційно торував шлях із комуністичної ери до демократичної, обіцяючи рай земний своїм виборцям, стали мільйонерами, обікравши у прямому і переносному розумінні свій народ, примушуючи його знову шукати революціонерів не кращого гатунку за пережитих. Є у революції початок... Та бракує революціонерів зі здоровим глуздом...

І знову дивосвіт бібліотечного затишку занурив мене у роки студентської юності. Начебто й не було прожитих років, напруженої праці, недоспаних ночей, нездійснених мрій. Начебто й не було слави, що принесла більше прикростей, ніж радості. Один заздрих, другий тишком шкодив, третій язика розпускав, очищаючи чорне піднебіння... Сховавшись від усього того, відчував себе пацієнтом фешенебельного курорту.

Та душа ятрилась відчуженістю від людей, від справи, яку добре міг зробити лише я. І ніхто інший. Щось у мені було закладене природою, що кликало невгамовністю внутрішньої потреби до рішучої дії зробити для когось добротворне й величне, підняти когось до вершин людськості, які я вперше відчув від батька при його поверненні з війни, коли з розпростертими руками летів у небесну височінь і повертався у дужі батькові обійми.

Чекати довелося недовго. їдучи маршрутним автобусом до фунікулера, щоб піднятись у приміщення Президії на Трьохсвятительській, зустрівся з М. В. Фоменком. Він обіймав ще посаду завідувача відділу науки і культури у Кабінеті Міністрів. Після міністерської епопеї я з ним не зустрічався. Розговорилися. Слово за словом дійшли до посадових обов'язків, до проблем, які переживаємо.

— Давно хочу поговорити з вами, Іване Андрійовичу, та все за турботами розмова відкладається. М. Д. Ярмаченко просить увільнити його від обов'язків директора Інституту педагогіки і виконувати обов'язки лише президента. Чому б вам не обійняти цю посаду?

— Дякую за пропозицію, Михаїле Володимировичу. Та я філософ, більше цікавлюсь абстракціями, теорією. Шкільної практики добре не знаю, тому категорично відмовляюсь.

— Тоді, можливо б, розпочали організацію нового інституту — професійної освіти. Начебто Президія Академії схильна до його відкриття.

- З радістю. Готовий приступити із сьогоднішнього дня.
- Домовились.

Через годину віце-президент Академії Л. О. Каніщенко сказав мені по секрету, що буцімто на наступному засіданні Президії головуватиметься пропозиція про відкриття наукового інституту професійної освіти і він рекомендуватиме мене його директором.

Я подякував за довір'я і став чекати кращих часів. Через півмісяця Президія Академії заснувала новий Інститут педагогіки і психології професійної освіти, а мене на один рік затвердила директором-організатором інституту.

Заступником директора з наукової роботи новоствореного інституту Президія затвердила доктора педагогічних наук, професора, члена-кореспондента АПН України Н. Г. Ничкало, вченим секретарем — кандидата педагогічних наук Г. М. Цибульську.

Розпочалася захоплююча, часто-густо з непередбачуваними інтригами гра у створення нового наукового закладу, який, крім назви на папері затвердженої постанови Президії, нічого не мав. Головне — не було приміщення, його необхідно було орендувати. Нове випробування на мою вже посивілу голову лягло багатьма, здавалось, невіршуваними проблемами. Та час і добрі люди допомагають здолати круті підйоми високої гори, щоб з її вершини оглянути казкові обшири мрійливих обривів, як правило, недосяжних, але завжди сподіваних і бажаних. І, звичайно ж, поетично осмислених: "І нема тому почину, і краю немає..."

Інститут педагогіки з приміщення по вул. Леніна, 10 перебазувався у школу-інтернат № 24 на Нивках у зв'язку з капітальним ремонтом будинку. Президія розмістилась на вул. Трьохсвятительській. Ми розпочали пошуки приміщення по всьому місту. Нашою основною базою став індустріально-педагогічний коледж, де розміщувались дві дослідні лабораторії професійно-технічної освіти, передані у підпорядкування нашому інституту. Дві лабораторії передав Інститут психології (профорієнтації і профвідбору), лабораторія педагогічної освіти відійшла до нас з Інституту педагогіки. Ще дві лабораторії з проблем дослідження педагогіки вищої школи та ПТО розміщувались у м. Львові.

Для існування інституту, для його реєстрації в органах влади необхідне було приміщення. Його нам пообіцяв надати ректор Інституту легкої промисловості професор Д. Б. Головка. Він добре знав Н. Г. Ничкало, якоюсь мірою і мене, бо працював секретарем Київського міськкому партії з ідеології у час мого полтавського ректорства. Виділені ним дві просторі кімнати нас влаштували як

офісні для дирекції. Відразу ж надав нам дозвіл на реєстрацію. Поряд з інститутом у школі-гімназії ім. Т. Г. Шевченка її директор А. П. Черниш виділив велику кімнату для двох психологічних лабораторій, а на лівобережжі директор педагогічного училища К. І. Волинець надала нам цілий поверх для розміщення інших лабораторій, вже існуючих і тих, що були ще у наших задумах.

Н. Г. Ничкало довелося підключити своїх впливових друзів з адміністрації Президента для реєстрації інституту в Печерській районній адміністрації. Ми відчували чиясь впливову руку, яка випереджала нас на якусь мить і викидала перед нами трішки сміття для заплутування в його лабіринтах нашого, як нам видавалося, цілком порядного і законом передбачуваного ходу.

Нас опоненти характеризували не в світлих фарбах, тому ми отримували "від воріт поворот". Першим відчутним ударом по нашому самолюбству була відмова у приміщеннях Д. Б. Головка. З Н. Г. Ничкало я зайшов до кабінету ректора заручитись його підтримкою ремонту виділених нам приміщень, за який ми перерахували будівельній організації значні кошти. Дмитро Богданович з властивою йому інтелігентністю і делікатністю повідомив нас, що інституту бракує приміщень і що він злегковажив, пообіцявши нам розмістити дирекцію інституту. Я сприйняв це з належним ректорові співчуттям, абсолютно не шкодуючи за перший інститутський провал, бо переживав і не такі життєві кривди. Але до такого повороту подій не була підготовлена моя заступниця. Її психологічний стан відбився блідістю обличчя, що мене стривожило. Але найбільше мене вразив її по-особливому привабливий жіночий плач. Так! Вона плакала, як мале дитя. Її сльози я бачив у першій і останній раз. Засвідчую, що ця жінка надзвичайно великої мужності, сміливості, правдивості і витримки. А тут не витримала. Заспокоївшись, злегка схлипуючи, сказала:

— Дмитре Богдановичу! Плачу не тому, що шкодую за втрачені сподівання. Причина тут інша. Я вас вважала по духу близькою мені людиною і завжди відносила до гурту моїх друзів. Уперше в житті я маю зраду з кола друзів.

Не попрощавшись, вона швидко вийшла з кабінету. Ми почувалися ніяково, особливо ректор. Мені нічого не залишалось, як втішати його від такого несподіваного для нього закінчення нашої зустрічі. Потиснувши один одному руки, ми розійшлися. Але часто-гу-

сто, зустрічаючись у театрах, на нарадах, іноді і на вулицях, вітаючись, подаючи один одному руки, ми з неминучістю подумки повертаємось до вразливої психології жіночого плачу, викликаного нашою чоловічою зрадливістю.

Подібна ситуація трапилась і під час відвідання мною директора педагогічного училища К. І. Волинець. Зайшли ми до неї з професором В. К. Майбородою. Бачу в очах Катерини Іванівни якийсь неспокій.

— Чи бува не маєте якоїсь про нас невтішної інформації? — запитую.

— Маємо, Іване Андрійовичу, маємо! Одначе наша домовленість залишається в силі, — сказала директриса.

І треба віддати їй належне за дотримання обіцяного. Хоч ми й не дійшли згоди щодо розміщення лабораторій в училищі, все ж Катерина Іванівна не звернула уваги на "високі чини", яким не до вподоби було функціонування нового інституту, передусім з "незручним" начальством. Про це я сказав Катерині Іванівні у присутності чималого зібрання людей, поздоровляючи її з блискучим захистом кандидатської дисертації на спеціалізованій вченій раді нашого інституту.

Мої сподівання щодо розміщення інституту теплились добрим ставленням до нас Міністерства освіти в особі міністра П. М. Таланчука і його першого заступника В. О. Зайчука. Указ Президента про створення Академії педагогічних наук зобов'язував Міністерство освіти забезпечити підрозділи Академії приміщеннями. В. О. Зайчук порадив мені подивитися приміщення гуртожитку СПТУ № 24, очолюване М. М. Тищенко, моїм добрим приятелем студентських років, кращим солістом Київського університету, студентом історико-філософського факультету, з яким ми брали участь у десятках концертів. Коли я був міністром, Михайло Михайлович очолював методичну службу ПТО.

Ознайомлення з гуртожитком повернуло мене у світ 20-х років, коли А. С. Макаренко потрапив зі своїми вихованцями до розваленого і розкраденого маєтку братів Трепке у Ковалівці. Подібне було перед моїми очима. Розвалене, розкрадене, без вікон і дверей, без умивальників і унітазів, без батарей опалення, без паркету і електричного освітлення приміщення гуртожитку навіювало страх за непередбачувано жорстоку психологію моїх співвітчизників, побратимів по освіті. Оксамитова революція вселила в них дух вседозволеності. За декілька тижнів вони розікрали все, що піддавалось кінській силі, вивезли на дачі чи загнали під могорич.

З великим задоволенням директор уклав зі мною угоду про передачу інституту трьох поверхів на 15 років на умовах наймання площею 1500 м². На другий день за гарний могорич майстри училища зварили мені троє ґратованих вхідних дверей на поверхи. І знову я став виконробом. Розпочався капітальний ремонт приміщень за тимчасовими, нашвидкуруч складеними кошторисами. Я ризикував великими для мене неприємностями у випадку всіляких фінансових перевірок, але сподівався також на революцію, на зайнятість контрольно-ревізійних служб різними революційними витворами розкрадання державного майна. Знаючи про тимчасовий характер революційної анархістської вакханалії, особисто замовив кошторисну документацію у проектному інституті, зустрівшись із його директором, заступниками, безпосередніми виконавцями проекту. Через п'ять місяців документація була в моїх руках і кожен карбованець витрат контролювався мною особисто у чіткій регламентації кошторису. Цим я себе врятував від звільнення з посади директора після частих перевірок працівниками контрольно-ревізійного управління, які були переконані, що я обов'язково щось поцупив із державної кишені. Дзуськи! Святим правилом мого життя було і є — не красти, не зазіхати на бюджетні кошти і придбання на них.

Звичайно, капітальний ремонт завжди здійснювався за окремим фінансуванням і ніхто з керівників не мав права перекидати кошти з інших статей. Усе, що в мене надходило на 12 статтю — придбання інвентарю, різноманітних технічних засобів, перекидалося мною на капітальний ремонт. Думалось: якось викручусь. Під виглядом капітального ремонту придбав паркан для училища, бо подвір'я наскрізь просвічувалось і стало для мешканців кварталу прохідним двором. Не забув купити і п'ять гаражів на залізобетонному комбінаті ім. Ковальської, сам організував їх перевезення і встановлення, за що директору училища довелося сплачувати штрафи, бо не було рішення райвиконкому на будівництво гаражів. Адже це вже було капітальне будівництво.

Рівно через рік усі лабораторії були переведені у прекрасно відремонтовані приміщення, кожен завідувач лабораторії мав кабінет. Кожний науковий співробітник — робоче місце. Прекрасні бібліотечні зали уможлилювали нормальну роботу науковців. Бібліотекарі за міжбібліотечним абонементом задовольняли запити дослідників необхідною літературою.

Передбачаючи відрядження науковців львівського центру до Києва, захисти дисертацій іногородніми здобувачами на нашій

спеціалізованій раді, я відвів секцію для влаштування готелю, купивши меблі, доставшись меблевих фірм і магазинів Києва і Коломиї. Н. Г. Ничкало блискавичною навалою на тернопільську фірму з виробництва люстр напередодні Нового року зуміла перерахувати значні кошти і вивезти вчасно з фірми необхідний нам інвентар. Одне слово, виконуючи наукові обов'язки, ми всі разом створили інститут, в якому приємно перебувати, працювати, зустрічатися з колегами — інститутськими і зарубіжними. Запропоноване нами перепланування корисних площ за згодою дирекції училища дозволило оформити декілька залів для засідань, зокрема й для захисту докторських і кандидатських дисертацій.

Управлінці Академії мені широко співчували, бо інститут був не близько від центру, на вул. Максима Берлінського, на Сирці, біля Бабиного Яру. Усі знали злигодні професійно-технічної освіти, які ми успадкували. Про ремонт я не розповсюджувався, але на входини гостей запросив чимало. Німа сцена з гоголівського "Ревізора" перейшла у ширі, захоплюючи поздоровлення. Всі визнали народження нового інституту, а його приміщення — найкраще підготовленими для роботи науковців. Не порадив нашим успіхам М. М. Тищенко. Він у розквіті років раптово відійшов у вічність, але ми йому широко вдячні за всіляку допомогу у становленні інституту. Велике йому від усіх нас визнання і вічна пам'ять.

Училище очолив Д. В. Гоменюк — молодий, красивий чоловік, з освітою Київського педагогічного інституту ім. М. Горького. Навколо нього закрутилося, завихрилося академічне і виробниче життя будівельного училища. Та так, що через рік воно стало невпізнаним. Перекрито дахи навчального корпусу і ґуртожитків, підведено теплові комунікації, зроблено ремонті вестибюлів і навчальних кабінетів. Навчально-виховний процес набув для кожного учня і викладача не лише обов'язковості, а й необхідності на рівні особистісного інтересу. І це в умовах економічної скрути. Щоправда, у рік п'ятиріччя нашого інституту училище перестало функціонувати. Рішенням Кабінету Міністрів його закрили, учнів перевели до інших училищ, а приміщення передали для розміщення структурних підрозділів Академії педагогічних наук.

15 грудня 1998 року, у день річних зборів Академії, ми запросили в Український дім членів Академії (вечірньої години, звичайно) відзначити разом з колективом інституту наше п'ятиріччя. Нам було приємно почути поздоровлення від наших аспірантів і докторантів,

кандидатів і докторів наук, що захистилися на нашій спеціалізованій раді, від ректорів вузів і директорів навчальних закладів. Виставка наукових праць співробітників інституту, прекрасний академічний концерт з участю ансамблю танцю України ім. П. Вірського прикрасили наш вечір. Художній керівник ансамблю танцю М. М. Вантух — випускник одного з професійно-технічних училищ Львова, дійсний член Академії мистецтв, лауреат Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка — поздоровляючи нас з першим ювілеєм, відзначив, що для незалежної України наукове осмислення проблем професійної освіти набуває державної значущості. Україна в цивілізований світ має увійти з людьми освіченими, конкурентоспроможними на ринку праці, науки і технологій.

Нас привітали журналісти в усіх випусках освітніх газет. Наведу уривки з газети "Освіта" за № 73 від 9-16 грудня. Її редактор О. Коноваленко, шанований в освітньому просторі України журналіст, присвятила інституту дві газетні шпальти. Ось загальний портрет інституту у баченні головного редактора.

Інститут посідає провідне місце в системі АПН України, є одним з перших, хто розпочав ґрунтовно вивчати питання педагогіки і психології професійної освіти. За ці п'ять років науковими працівниками інституту, докторантами та аспірантами опубліковано понад 2000 друкованих праць, у тому числі майже двісті монографій, підручників, навчальних та методичних посібників з питань педагогічної майстерності, порівняльної педагогіки, історії, теорії, дидактики та методики професійної освіти. Проведено ряд міжнародних наукових конференцій. Інститут став одним з фундаторів Центрально-Східноєвропейського клубу професійної освіти. В Інституті за цей період захищено більше 40 докторських та близько 100 кандидатських дисертацій.

Сьогодні в Інституті діє 12 наукових лабораторій, в яких працюють 133 наукові співробітники, з них 22 доктори наук, 70 кандидатів наук, а також 5 дійсних членів АПН України. Саме в цьому інституті плідно працювала й завершила багаторічну творчу діяльність видатний науковець у галузі професійно-технічної школи і методики математики в загальноосвітній і професійній школі О. С. Дубинчук, спадщина якої вшановується, вивчається й творчо використовується.

Тематика наукових робіт якісно характеризує складний багатогранний організм інституту, який діє і розвивається навіть у нинішніх

кризових умовах, її розроблено з урахуванням основних напрямів досліджень з педагогіки і психології, затверджених загальними зборами АПН України, та потреб науково-методичного забезпечення реалізації завдань реформування науки, вищої школи та професійно-технічної освіти відповідно до Закону "Про освіту" та Указів Президента України "Про основні напрями реформування вищої освіти в Україні" від 12 вересня 1995 року та "Про основні напрями реформування професійно-технічної освіти в Україні" від 8 травня 1996 року.

Науково-дослідні роботи здійснюються за дев'ятьма напрямами:

- теоретико-методологічні основи педагогічних і психологічних наук;
- історія професійної освіти;
- розвиток професійної освіти в зарубіжних країнах;
- педагогіка і психологія вищої школи;
- наукові основи безперервної педагогічної освіти;
- педагогіка і психологія мистецької освіти;
- удосконалення змісту і педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу в закладах профтехосвіти;
- становлення особистості професіонала в системі безперервної освіти;
- психологічні основи профорієнтаційної і переорієнтаційної роботи з молоддю.

До плану науково-дослідних робіт на 1998 рік увійшло 23 теми, з них 7 нових.

З кожним роком посилюється увага до дослідження проблем філософії освіти, історії професійно-технічної та вищої освіти в Україні, наукових основ безперервної професійної освіти, концептуальних засад психолого-педагогічної підготовки вчителів у сучасних умовах, дидактичних основ інтеграції змісту, форм і методів навчання у вищій школі та професійно-технічних закладах освіти, формування педагогічної майстерності, вдосконалення професійної підготовки і функціональної грамотності майбутніх робітників, гуманізації навчально-виховного процесу в закладах профтехосвіти, інтегрування знань із загальноосвітніх, загальнотехнічних предметів та предметів професійно-технічного циклу, національного виховання учнівської і студентської молоді, формування правосвідомості учнів профтехучилищ, психологічних умов наступності у підготовці учнівської молоді до професійної праці, психології професійного становлення і розвитку особистості в системі професійної освіти та

впровадження нових педагогічних технологій у професійних навчальних закладах різних рівнів акредитації, організаційно-педагогічних засад управління підготовкою кваліфікованих робітничих кадрів в умовах ринку, порівняльної педагогіки.

Безумовно, названі дослідження перебувають на різному рівні й етапі виконання: одні лише започатковано, інші дістають подальший розвиток відповідно до розроблених концепцій, програм і методик. Із кожної визначеної теми є певні результати. Так, за результатами досліджень у 1997 році опубліковано 347 наукових праць, у тому числі 4 монографії, 27 підручників та навчальних посібників, 6 навчальних програм і концепцій, 19 методичних посібників і методичних рекомендацій, 7 збірників наукових праць. Більшість із них спрямована на науково-методичне забезпечення діяльності професійно-технічних закладів освіти, вищих закладів освіти різних рівнів акредитації, а також закладів післядипломної освіти.

Наведемо лише окремі з них:

Педагогічна майстерність: Підруч. / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; За ред. І. А. Зязюна. — К.: Вища шк., 1997;

Краса педагогічної дії: Навч. посіб. / І. А. Зязюн, Г. М. Сагач. — К.: Укр.-фін. ін-т менеджменту і бізнесу, 1997;

Технологія вишивки: Підруч. / В. О. Радкевич, Г. М. Пашенко; За ред. Н. Г. Ничкало. — К.: Вища шк., 1997;

Фізика-9: Підручник для загальноосвітніх шкіл, шкіл і класів гуманітарного профілю / С. У. Гончаренко. — К.: Освіта, 1997.

Цінні монографії підготовлено С. О. Сисоевою (Підготовка вчителя до формування творчої особистості учня), Л. П. Пуховською (Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжність), Г. П. Васяновичем (Морально-правова відповідальність вчителя: теоретико-методологічний аспект) та ін.

Що ж сприяє такій плідній науковій діяльності попри всі труднощі й негаразди, які сьогодні існують у всіх сферах життєдіяльності нашого суспільства, а відповідно й академічних інститутів?

Передусім це унікальний науковий колектив, що сформувався за досить короткий час. Це творчий неспокій заступника директора з наукової роботи Н. Г. Ничкало, академіка-секретаря Відділення педагогіки і психології професійно-технічної освіти АПН України, доктора педагогічних наук, професора, дійсного члена АПН України; завідувачів лабораторій, докторів наук О. П. Рудницької, С. О. Сисоевої, Б. О. Федоришина, кандидатів наук М. М. Солдатенка, І. М. Мельни-

кової, Г. С. Дегтярьової, Я. М. Кміта, Ю. Ц. Жидецького, Н. М. Заячківської, П. С. Перепелиці, а також керівників Львівського науково-практичного центру Я. Г. Камінецького — кандидата економічних наук, члена-кореспондента АПН України, П. І. Сікорського — кандидата педагогічних наук.

Особливих слів подяки за самовіддану організаційно-наукову діяльність заслуговує вчений секретар інституту Г. М. Цибульська.

До цього слід додати й те, що інститут має широкий науковий актив у всіх регіонах України. При інституті діють 11 науково-практичних центрів і лабораторій (на громадських засадах) та 21 експериментальний майданчик із конкретних тем дослідження. Для здійснення досліджень на здобуття наукових ступенів кандидата і доктора педагогічних і психологічних наук до лабораторій Інституту прикріплюються викладачі та інші працівники університетів, інститутів, коледжів, профтехучилищ та інших навчальних закладів. Науковими кореспондентами вчена рада (за поданням лабораторій) обирає талановитих практичних працівників, педагогів, які поєднують повсякденну роботу з навчання і виховання молоді з постійним науковим пошуком.

Такі широкі зв'язки і постійні контакти інституту з науково-педагогічною громадськістю України, а також неослабна увага до координації наукових досліджень з проблем педагогіки і психології професійної освіти сприяють охопленню широкого спектра актуальних проблем освітянського сьогодення.

Інститут уклав угоди про співпрацю з Українським вільним університетом у м. Мюнхені, Державним інститутом професійної освіти (Німеччина), Люблінським університетом (Польща), Радомською Політехнікою (Польща). В інституті проходили стажування і захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук чотири громадяни Польщі.

День відзначення п'ятиріччя нашого інституту для мене був особливим ще й тим, що на річних академічних зборах я виступив з доповіддю "Освіта і вчитель у контексті українського державотворення". Доповідь далася мені нелегко, бо хотілося сказати про найважливіше, особливо про загрозу нашому суспільству від негативізмів у загальноосвітній школі, які зумовлюються передусім неувагою держави до вчителя, байдужістю до його соціального статусу і соціального захисту. Наведу повністю виголошену мною доповідь. Кожен член Академії мав також матеріали до доповіді на 48 сторінок тексту.

Конституція незалежної України, прийнята влітку 1996 року, чітко окреслила демократичні свободи громадян нашої держави в царині розвою їхньої духовності через послуги освітньої галузі. Однак сьогодні мусимо констатувати наявність значної неузгодженості між конституційною нормою і життєвою реальністю. І це закономірно, бо Конституція будь-якої країни, зокрема й нашої, за принципом лонгітюдності (продовженості в часі) випереджає початок її прийняття на десятки, а часто-густо й на сотні років.

Освіта є життєвою необхідністю кожної людини. Лише завдяки їй уможливується суспільне відтворення Людини на культурному, науковому, економічному, технологічному, ідеологічному, політичному, мистецькому, релігійному та інших рівнях. Через Людину, через її безпосередню участь у соціальному відтворенні відбувається поступ держави і її народу. Тож не дивно, що науковці освітньої галузі в багатьох країнах світу констатують вияв основоположної закономірності: *державою-лідером у світі буде та, яка створить найбільш ефективну систему шкіл, коледжів, ліцеїв, гімназій, щоб максимально розвинути інтелектуальний і морально-почуттєвий потенціал своїх громадян.*

Хотілось би, бодай у думках, перенестись у той дивосвіт майбутнього, в якому Україна завдяки найпередовішим освітнім технологіям перебуватиме у суз'ї найрозвиненіших країн світу: економічно стабільних, культурно неповторних, психологічно незбагнених, щасливих матеріальним і духовним благополуччям своїх громадян. Щоб це сталося, нам, науковцям освіти, потрібно уважно і прискіпливо, правдиво і ситуаційно незалежно аналізувати стан справ в освіті, допомагати політикам і урядові орієнтуватися у світових ставленнях до освіти, її оцінках, її впливовості на національний прогрес.

Порадіємо з того, що за роки незалежності України усі ми є очевидцями вагомих позитивних зрушень у царині розвою нашої духовності, зокрема у поверненні до вжитку і соціального відтворення історичних надбань національної культури в галузі історії, літератури, мистецтвознавства, педагогіки.

Завершується рік української педагогіки, проголошений Кабінетом Міністрів. Педагогічні ідеї всесвітньо відомих українських педагогів Олександра Духновича, Костянтина Ушинського, Бориса Грінченка, Івана Стешенка, Григорія Вашенка, Антона Макаренка, Леоніда Булаховського, Тетяни Бугайко, Василя Сухомлинського зорієнтовані педагогічною громадськістю держави передусім на по-

шук і впровадження нових освітньо-виховних технологій в освітній галузі, починаючи з родини та дитячого садочка і закінчуючи післядипломною неперервною освітою. У цей рік прозвучали заклики науковців педагогічної сфери до української інтелігенції сповідувати об'єднанче, а не конфронтуюче начало в українському духовному поступі.

Радіє око від рясного ужинку наукових, науково-методичних та методичних видань, які розпочали своє існування за 2-3 останні роки. Практично зі всіх шкільних навчальних предметів є методичні журнали. Освітні журнали мають також і обласні центри. Одного слід побажати: щоб ці журнали дійшли до кожного вчителя. Вони допоможуть готуватися вчителям до щорічного конкурсу "Учитель року", започаткованого Указом Президента України у п'яти номінаціях.

Слід зазначити ще одну важливу особливість часу, в якому ми живемо і намагаємось допомогти нашій освіті не відстати бодай від постановки питання про високе освітнє ціледосягнення. Більшість науковців Академії педагогічних наук нині беруть активну участь у написанні підручників нового покоління для загальноосвітніх шкіл, закладів ПТО, вузів. Уперше в історії української освіти ведеться масштабна робота над створенням вітчизняних підручників з усіх шкільних предметів. Авторами 80 % з них є наукові співробітники АПН, зокрема Інституту педагогіки.

Однаке в перехідний період кожен з нас не може не відчувати, а аналізуючи — не бачити освітніх проблем, невирішення яких заважає постійному поступу держави. Нехай постановка цих проблем в академічній доповіді не сприйметься вами, шановні члени Академії і гості, як критиканство чи психорефлексивний нігілізм.

У матеріалах до доповіді наведено результати соціологічних досліджень, різні статистичні дані, аналіз яких приводить до невтішних висновків. У всіх освітніх ланках стан справ залишає бажати кращого, але особливо вирізняється негативними, а часто-густо кризовими виявами середня школа. І це не лише думка працівників школи, а й працівників вищих закладів освіти різних рівнів акредитації. Можна передбачити у зв'язку з цим подальше зниження якісного рівня підготовки випускників шкіл, оскільки становище у школах не поліпшується. З неминучістю це вплине на якісну визначеність абітурієнтів вищої школи, а отже, і на якість навчання студентів у вузах. Ми можемо очікувати різке зниження рівня загальної

професійної освіти. Ця загроза пов'язана з цілою низкою чинників. Передусім слід вказати на ті з них, що мають соціальну спрямованість, тобто падіння престижу навчання і відсутність на сьогодні засобів, які стримали б це падіння, що за умов поглиблення економічної кризи набирає швидкості. За таких обставин бодай нинішній рівень освіти не відновиться, а про зростання годі й говорити.

Слід враховувати відносно низький загальноосвітній рівень населення порівняно з потребами суспільства з тим, якого досягли на Заході в розвинених країнах, на котрі ми орієнтуємося. Очевидно, що зниження культурно-освітнього рівня населення призведе до негативних наслідків у моралі, професійній кваліфікації працюючих, до зниження результативності праці та інших негативних явищ, зокрема і порушення правопорядку в суспільстві.

Спостерігається різке погіршення умов організації і проведення навчально-виховного процесу, що зумовлюється недостатнім фінансуванням освіти і передусім праці педагогічних працівників і обслуговуючого персоналу. У закладах освіти, що фінансуються з державного бюджету, заборгованість із заробітної плати з нарахуваннями на 27 листопада 1998 року за 1996-1997 роки і за 10 місяців 1998 року становить понад 172 млн грн. Заборгованість зі стипендій — 81 млн грн. Місцевий бюджет заборгував освіті із зарплати 426,4 млн грн.

Зовсім не фінансується забезпечення матеріальної бази освітньої галузі. Негативні наслідки цього: скорочення будівництва нових навчальних закладів і неповне відновлення матеріально-технічної бази існуючих; нестача спортивних споруд, фізкультурних залів, басейнів; скорочення фонду шкільних і студентських бібліотек в умовах недостатньої і неякісної навчально-інформаційної бази; погіршення шкільного харчування; сповільнення процесу комп'ютеризації навчання. Згідно з Законом "Про освіту" бюджетне фінансування галузі передбачено в межах 10 % національного доходу. Фактичні ж витрати протягом останніх років становлять у 1996 році — 4,98 %, у 1997 р. — 4,22, у 1998 р. — 4,17 %. У проекті Державного бюджету на 1999 рік фінансування освіти передбачається у розмірі 3,5 % національного доходу.

Становище ускладнюється тим, що погіршення фінансування освіти відбувається на тлі загального погіршення матеріального добробуту населення, обмеження можливостей промислових підприємств, які раніше суттєво допомагали освіті, особливо школі. Основними спонсорами школи стали батьки. Більшості з них сучасна

школа стала важким тягарем на вкрай збіднений сімейний бюджет. Це викликає чи не найнебажаніше протиріччя в системі освіти між сім'єю і школою.

З огляду на це спостерігається різке зниження в нашому суспільстві престижу вчителя. Не сприяє досягненню повноцінного соціального статусу також і суперечливість професійної ролі вчителя. Вчитель водночас є джерелом знання і компетенції, повноважним представником різних поколінь, класів, етносів і сегментів культури; персональним (демонстративним) носієм набутих зразків поведінки. Крім того, вчитель є носієм батьківських функцій, особливо в молодших класах, використовуючи владу захисту, заохочення, підтримки учнів.

Проте влада вчителя ніколи не визначалася чітко і однозначно. Більше того, будь-яке застосування владного примусу, крім названого, не знаходить схвалення. Перетворення ж *авторитету влади у владу авторитету* потребує особистісного таланту і зусиль, які не кожному вчителю під силу.

У зв'язку з низьким соціальним статусом учителя цю професію обирає не найталановитіша частина молоді. До того ж учителі мають справу з фізично і соціально незрілим контингентом населення, що потребує особливих умінь, вольових зусиль і душевних якостей. Тому не дивно, що, за даними досліджень вітчизняних та зарубіжних учених, чверть, третина, а в окремих випадках 40 % випускників педагогічних навчальних закладів не мають позитивної мотивації до своєї професії.

Престиж учительства в наш час залежить також від способу організації системи освіти: вона є чи в майбутньому ставатиме державною, приватною чи змішаною. У першому випадку він визначається характером державної політики у сфері освіти, у другому — ставленням до вчителів інвесторів та споживачів освітніх послуг, у третьому — їх певним поєднанням.

За умов одночасного існування державного і приватного шкільного сектора (останній в Україні становить усього 0,87 % — 180 шкіл; у багатьох країнах 25-30 %) престиж вчителів приватних шкіл вищий. У них, як правило, високий рівень педагогічної майстерності, вища матеріальна винагорода, кращі організація і умови праці, більша самостійність у здійсненні професійних обов'язків. У приватних школах значно менша наповнюваність класів, вони мають значно кращу матеріально-технічну базу.

Соціальний статус учителя зумовлений подвійним виміром: він є працівником певної соціальної структури (чим є кожна школа окремо) і великої соціальної групи у системі соціальної стратифікації даного суспільства.

У першому випадку соціальний статус вчителя визначається ставленням до нього різних інституцій: професійних груп інших соціальних структур; держави з її освітньою політикою, церкви, громадської думки тощо.

Соціальна роль учителя визначається, як правило, нечітко й суперечливо. Вчитель є носієм батьківського авторитету і джерелом знань, компетенції і цінностей, ретранслятором набутого історичного та культурного досвіду і представником соціальної влади у її стосунках з підростаючим поколінням, а також репрезентантом дорослих у цих же стосунках.

Посередницька функція — найбільш вагомий складник цієї професії. Посередництво виявляється передусім у сфері культурно-інформаційній. Тому школа є одним із важливих елементів соціальної комунікації між поколіннями, досвідом, професіями, видами соціальної діяльності, мовами, соціальним часом — минулим, сучасним, майбутнім.

Кожна з соціальних груп має свої особливі очікування і висуває щодо школи і вчителя специфічні вимоги. Армії потрібні солдати, державі — законослухняні громадяни, церкві — активні віруючі, сім'ї — "справжні" батьки, промисловості — кваліфіковані кадри, науці — талановиті вчені, мистецтву — обдаровані художники та обізнані споживачі та ін. Звідси випливає, що, по-перше, вчитель має бути персоніфікованим зразком кожної з цих функціональних моделей поведінки; по-друге, має домогтися їх засвоєння, успадкування внутрішнім сприйманням школярів в особистий досвід. Одне слово, *у порівняльному цілепокладанні важливішої, відповідальнішої, необхіднішої, важчої служби в державі за учительську не існує. Учитель у державі — службовець Першого Рангу.*

Одна з важливіших функцій держави для забезпечення свого процвітання і поступу — створити вчителю належні умови для виконання ним його найпершого обов'язку: відтворення найвагоміших національних досягнень в історичному поступі держави — культурних, економічних, ідеологічних, політичних, мистецьких тощо. Таке уможливлення зреалізовується в єдиному соціальному утворенні, яке живить і репрезентує державу та є її єдиним критерієм — в людині.

Тому учительську службу слід прирівняти до державної з відповідним державним оцінюванням. Оплата учительської праці не може поділятися на державно і місцево бюджетну. *Учительська праця повинна фінансуватися лише з державного бюджету.*

Для поступу держави, розвитку її найнеобхідніших складників потрібні таланти, непересічні, непорівнювані особистості, що опановують на високому рівні набуток культури і науки, поза якими прогрес суспільства унеможливується.

"Учительская газета" за 14 січня 1992 року в статті Григорія Фріша "Чи повинна освіта бути платною?" виокремлює таку цитату: "Американці переконані, що майбутнє країни, 90 % її національного доходу забезпечують 5 % обдарованих, які виявляються з усієї маси учнів".

Для пошуку цих талантів передусім у розвинених країнах світу вища освіта надається переважній більшості випускників середніх шкіл. У США цей показник становить 60 %, у Німеччині — 58, у Японії і Південній Кореї — до 70. В Україні — 36 %. Недавеки той час, коли першою країною в світі з обов'язковою вищою освітою стане Японія. Вона й зараз на передових освітніх позиціях. Саме освіті завдячує Японія економічними, технологічними і культурними досягненнями.

У США на матеріалах Національного Центру освітньої статистики та Національного Інституту освіти головний департамент освіти Америки видає щорічну аналітичну доповідь "Умови освіти". Подібні доповіді подають і незалежні комісії.

У 1983 році, коли в колишній імперії під назвою СРСР розпочалися нападки засобів масових комунікацій на освіту за відсутність демократії у школах і вузах, в Америці, мабуть, від надлишку демократії в освіті з'являється доповідь комісії Джона Гарднера — ректора Каліфорнійського університету під досить категоричною назвою: "Нація на грані ризику. Необхідні реформи освіти". Доповідь розпочинається більш ніж виразно: "Підвалини освіти нашого суспільства підточує дедалі зростаюча хвиля посередності". Цю інформацію я запозичив з відомої американської книги, переклад якої з'явився у наших бібліотеках у 1991 році. Її назва: "Суд над системою освіти: стратегія на майбутнє" (М., 1991. — С. 260).

Страх посередності для американців постав шокуючою перспективою. Вони вперше усвідомили, що за час існування американської нації прийшло покоління з нижчим освітнім рівнем за попереднє.

Цитата з книги: "Якщо ми хочемо досягти успіху в реанімації освіти, її оживленні, щоб вона відповідала сучасним вимогам, керівникам ділових кіл, уряду і суспільству необхідно укласти угоду про постійний аналіз і поліпшення освітніх цілей і технологій. Вони мають діяти, а не відстоювати позицію. Це та думка, яка часто-густо залишається поза увагою в кабінетах нарад, які впливають на якість освіти. Багато діячів більше турбуються про надійні політичні позиції, ніж про складні питання освіти та її відповідність швидкоплинним суспільним потребам".

Того ж 1983 року подібно до доповіді Джона Гарднера подає доповідь Американська Національна Академія наук під назвою "Середні школи і зміни на робочому ринку". Основна теза доповіді: "Учням, які поповнюватимуть ряди робочої сили, необхідні такі самі знання, як тим, хто вступає до коледжів". Порівняйте цю тезу (1983 рік) і тезу президента США у 1997 році.

У посланні Білла Клінтона американському народові від 4 лютого 1997 року під назвою "Освіта — це проблема національної безпеки", яке подано у IV розділі матеріалів до доповіді, йдеться про майбутнє американської нації. Американський президент пропонує Америці до 2000 року зробити обов'язковою 14-річну освіту для кожного молодого американця. Іншими словами, дати обов'язкову академічну підготовку кожному випускникові середньої школи на рівні вузу першого і другого рівнів акредитації у нашому сучасному розумінні структурування вищої школи.

Це послання є засторогою для української нації. Без високого рівня освіти в її академічному розгортанні Україна і надалі залишиться меншовартісною, нерозвиненою державою, придатною лише на роль прислужниці типу "Кушать подано!" в театрі майбутніх економічних міжнародних відносин.

Цивілізований світ тримається на трьох китах — освіті, праці, капіталі. Два останні перебувають у прямій залежності від першого. Лише він здатний допомогти нам позбутися рабських пуг. Спробуємо це довести.

Усунення в останні роки бар'єрів у світовій торгівлі призвело до зростання взаємозалежності держав. Виробники товарів і послуг діють сьогодні в межах глобального ринку, в якому конкуренція не знає національних кордонів. Конкурентоспроможність виробників є основою піднесення добробуту держав в умовах динамічної еконо-

міки. Вирішальну роль у цьому процесі відіграють освіта і професійний розвиток виробників. Високий освітній і професійний рівень підготовки робочої сили дозволяє країнам опановувати технології, необхідні для забезпечення виготовлення більш якісної продукції і зниження виробничих витрат, перебудовувати структуру виробництва згідно з вимогами нових ринків і споживачів. *Протягом останніх десятиріч професійна освіта взагалі і професійно-технічна зокрема посіла найважливіше місце у навчально-освітніх стратегіях розвинених країн світу.* Про це ще у 1991 році оголосив Світовий банк.

Цілком очевидно, що в постійно змінюваних умовах зазнає змін і система праці. Нові напрями господарської діяльності і нові технології знецінюють деякі професії. Тому практично неможливо передбачити зміст знань та їх обсяг на середньо- і довгострокову перспективу. А це ставить органи освіти перед вибором. Зокрема постає питання: яким повинен бути зміст освіти, щоб підготувати модель навчального процесу до такого невизначеного майбутнього? *Враховуючи нестійкість, зумовлену мінливими економічними умовами, найкращим засобом підготовки людини до праці є ґрунтовна початкова і академічна середня освіта.*

Академічна освіта в її сьогоденному розумінні активізує виробничу працю окремих індивідів і розширює їхні здібності до навчання, даючи навички швидкого засвоєння нового матеріалу, використання математичних концепцій для розв'язування завдань і самовираження думок усно і письмово. Без наукових знань не можна зрозуміти природного оточення та штучно створеного світу техніки. Поліпшення якості середньої освіти, особливо викладання природничо-наукових та фізико-математичних дисциплін і мов — завдання великого масштабу для всіх країн світу. Успішне його розв'язання стане істотним внеском в економічний і соціальний розвиток.

Важливою метою освіти є озброєння учнів глибокими знаннями сучасної техніки і виробничих процесів. Навчальні програми з математики і природничих дисциплін, основна мета яких — використання знань у місцевих умовах, покликані забезпечити рентабельність у досягненні цієї мети. У багатьох країнах розробка таких програм набула виняткової важливості. Відомо, що в програмах звертається увага і на набір гуманітарних дисциплін, мета яких — прилучити учнів до надбань вітчизняної і світової культури.

Якщо проаналізувати політику професійної підготовки провідних підприємств Німеччини, Франції, Англії, можна дійти висновку, що вона має багато цілей. Та найважливіша з них — оволодіння її корпоративною культурою, зміцнення і розвиток. Тут ідеться не про підрахунок витрат, прибутку чи підвищення благонадійності і мотивації робітників, а про відповідне технологічне, психологічне та культурне ставлення робітника до техніки, яке значно продовжує її якісну роботу, про міжлюдські відносини, що сприяють виробництву, тощо. Мультинаціональні підприємства, що процвітають, витрачають на професійну підготовку 10 % свого фонду заробітної плати.

Державна та корпоративна професійна підготовка у розвинених європейських країнах — це, звичайно, і засвоєння найсучасніших технологій. Коли норвезькі нафтові компанії вирішили почати бурити свердловини у відкритому морі, вони підписали контракт на підготовку інженерів з рядом мультинаціональних нафтових корпорацій та провідними вузами, які вже опанували ці технології.

На обширі світових освітньо-професійних стандартів наша освіта не втратила світової значущості і поступово розгортаються її міжнародні зв'язки з освітніми центрами Сходу і Заходу. Це стосується і академічних університетів, і новостворених — політехнічних, медичних, педагогічних.

Не здають позицій у здобутих результатах і дивують своїми досягненнями зарубіжних гостей і експертів вітчизняні загальноосвітні школи, особливо авторські. Чимало з цих шкіл очолюють члени нашої Академії. Йдеться передусім про освітні заклади О. А. Захаренка, М. П. Гузика, А. І. Сологуба, В. М. Хайруліної, М. І. Чембержі. Прекрасним прикладом високого наукового і методично-практичного рівня позашкільного виховання є республіканський екологічний центр із його обласними підструктурами Міністерства освіти України, очолюваний кандидатом педагогічних наук В. В. Вербицьким. На цей центр розпочалося наполегливе полювання різних мисливців легкої здобичі. І тут треба віддати належне міністрові освіти М. З. Згуровському, працівникам Кабінету Міністрів за їхню стійку позицію захистити позашкільний виховний заклад України світового значення.

Можна навести чимало прикладів високого рівня підготовки робітничих кадрів вітчизняними навчальними закладами ПТО, що відповідає світовим стандартам і запитам нашої держави у пере-

хідний період до ринкових умов. Можна відзначити Переяслав-Хмельницьке ПТУ № 24 (директор М. П. Соустенко), Вінницьке ВПУ № 4 (директор О. Д. Дмитренко), Львівське ВПУ № 20 (директор К. В. Шалота — кандидат технічних наук), Грицівське ВХПУ № 19 (директор В. О. Радкевич — член-кореспондент АПН України, кандидат педагогічних наук).

Аналіз роботи навчальних закладів переконує, що вчитель — єдина сила в українському суспільстві, яка має підтримати в школі академізм, відповідний високим світовим стандартам. І саме цим відшукати оті 5 % обдарованих, які принесуть Україні 90 % національного доходу! Академізм учителя — протиположність егалітаризму, який на практиці означає панування посередності. За переконанням Сьєрна К'еркегора, посередність "незадоволена навіть найменшою відмінністю від неї".

У сучасній українській школі спостерігається різке зниження академічних критеріїв. Це поки що незагоєна рана вітчизняної освіти, яка пошестю заповнює вищі навчальні заклади. Адже вони й існують для того, щоб підтримувати і розвивати академічні показники школи, запрограмовані в її випускниках. Перед нашими очима підривається здоров'я вищої освіти України. Це заважає їй стати врівень з академізмом престижних вузів Заходу, зокрема Європи і США. Академічні цілі і високі академічні критерії у вузах можливі лише за умови їх функціонування у загальноосвітній школі і вузах I та II рівнів акредитації. Вони цілком і повністю зумовлюються академічною підготовкою вчителів.

Спостереження і опитування показують, що найбільше учні поважають, як правило, хороших учителів-предметників. Це зайвий раз підкреслює, що в основі учнівської, як, доречно зауважити, і студентської оцінки своїх старших наставників лежать критерії академічного професіоналізму і компетенції. Інколи ця риса поєднується з товариськими взаєминами, але вони тут — додатковий фактор. Ті вчителі, які високо оцінюють свою професію, серед визначальних факторів оцінки і самооцінки висувають саме предмет викладання (72,2 %).

Ідеальний вчитель — висококласний предметник, який уміє налагодити товариські стосунки з класом або його переважною більшістю, володіє особистою харизмою (владною авторитету) і змінює її демократичною організацією владного примусу, дозволяє учням висловлювати свої думки і позиції, але вміє подолати незгоду і опозицію

в інтересах групової консолідації і ефективної колективної діяльності.

Розуміючи важливість учительської праці, її необхідність і незамінність у розбудові і зміцненні Української держави і її суверенітету, Президент України у квітні 1996 року дав доручення Міністерству освіти і Академії педагогічних наук розробити комплексну загальнодержавну програму "Учитель". Група науковців-педагогів подала таку програму та запропонувала заходи щодо її реалізації для обговорення і затвердження на спільному засіданні Колегії Міністерства освіти і Президії АПН України, яке відбулося у жовтні 1997 року.

Важлива складова цієї програми — прогнозування державної потреби у педагогічних кадрах і формування та створення умов для безперервності у здобутті педагогічними кадрами найвищого освітньо-кваліфікаційного рівня ("спеціаліст — магістр"). Зокрема програма передбачає розробку та апробацію теоретичної моделі поліваріантного прогнозування потреби держави в педагогічних кадрах.

Зараз у школах України залучено до роботи 14375 пенсіонерів і 2254 особи без фахової освіти. Це — річний випуск учителів вищими навчальними закладами за державним замовленням. Загальний обсяг держзамовлення у 1998 році залишився на рівні 1997 року і становить для денної форми навчання 14,2 тис. осіб, заочної — 3,9 тис.

Прогнозування вимагає врахування багатьох показників, які щорічно змінюються і залежать від соціальних, будемо говорити, об'єктивних причин. Після прийняття Закону "Про мови в Українській РСР" розрахункова потреба в учительських кадрах до 2005 року базувалася на зростанні кількості населення, збільшенні чисельності дошкільних закладів, зменшенні наповнюваності груп і класів, переході на навчання дітей 6-річного віку, поділі класів на підгрупи, збільшенні класів і груп з українською мовою навчання, виході вчителів на пенсію, природному впливі тощо. Планувалося щорічно випускати 16-17 тис. учителів у закладах I—II рівнів акредитації, 22 тис. (з них 20 у — педуніверситетах і педінститутах) у закладах III—IV рівнів, решта — у класичних університетах.

Починаючи з 1991 р. і в наступні роки відбулися непередбачувані події. Прогресує загальний процес зuboжіння населення країни. Різко зменшується кількість новонароджених, закриваються, об'єднуються, переілюструються дошкільні установи. Не виправдав сподівань перехід шкіл на навчання з 6-річного віку, а в сільській

місцевості він фактично припинився. Зменшується кількість класів, скорочується чисельність учителів. Стабільною залишається кількість пенсіонерів у зв'язку з їх важким матеріальним становищем.

Прогнозована потреба у педагогічних кадрах виявилася нереальною. Відсутність протягом тривалого часу державного механізму розподілу й використання вчителів-початківців, які здобули освіту за державні кошти, фактично звела нанівець діяльність вищої педагогічної школи.

Крім того, окремі вищі заклади освіти непедагогічного профілю, а також інститути вдосконалення вчителів дістали ліцензії на підготовку педагогів.

Нині склалася така ситуація, коли випуски вищих педагогічних закладів освіти, починаючи з 1997 року і в найближчий час перевищуватимуть реальну потребу в педагогічних кадрах з окремих спеціальностей. Особливо це стосується спеціальностей "Дошкільне виховання" та "Початкове навчання".

Враховуючи це, державне замовлення нашим педагогічним закладам освіти III і IV рівнів акредитації на підготовку педагогічних кадрів починаючи з 1997 року за денною і заочною формами навчання визначалося виходячи як із прогнозованої потреби у цих кадрах закладів освіти до 2005 року, так і з урахуванням заявлених потреб Міністерством освіти Автономної Республіки Крим, управлінь освіти обласних та Київської і Севастопольської міських держадміністрацій.

Одним із шляхів здобуття педагогічної професії та перекваліфікації працюючих педагогів є запровадження у 15 педагогічних університетах та інститутах і в 12 педагогічних коледжах та училищах за всіма педагогічними спеціальностями нової форми навчання — екстернату.

Як ніяка інша педагогічна професія вимагає науково обгрунтованої селекції. Вона розпочинається на допрофесійному рівні різними видами профорієнтаційної роботи з молоддю ще в роки навчання в школі. Методику такої підготовки розробили і використовують чимало педагогічних інститутів та педагогічних університетів. Родоначальником цієї необхідної справи для якісної підготовки учителів в Україні був Одеський педагогічний інститут ім. К. Д. Ушинського. Професор цього інституту Р. І. Хмельюк на початку 70-х років першою в Україні досягла практичних результатів на допрофесійному рівні підготовки майбутніх учителів.

Ідею ушинців підхопили Полтава, Херсон, Миколаїв, Харків, Київ, Ніжин, Дрогобич та інші міста України з розміщеними у них педагогічними навчальними закладами.

Цікаву роботу проводять зараз Криворізький педагогічний інститут, створивши у 1993 році обласний ліцей-інтернат для сільської молоді, та Харківський педагогічний університет, що відкрив ліцей для сільських хлопців.

Однак й дотепер багато проблем професійної орієнтації на педагогічні професії не вирішено. Вступ до вузів і сьогодні здійснюється виключно за показниками успішності. Значна кількість вступників до педагогічних закладів освіти професійно не зорієнтовані, вони обирають професію, мотивуючи тим, що "в умовах масового безробіття вчителю завжди знайдеться місце". Хоч практика показує інше — місць немає. Особливо коли йдеться про розподіл випускників. Збільшується кількість платних місць на різних факультетах, де питання професійної придатності часто-густо взагалі не порушуються — були б внесені кошти.

На жаль, ще немає механізму відбору на педагогічні професії, завдяки якому особи, явно непридатні до педагогічної професії, не допускались би до педагогічної діяльності.

Набуває гостроти питання щодо навчально-методичного забезпечення професійної діяльності вчителя. Підручники і посібники — найбільш проблемна сфера сьогоденної школи. Прагнення до плюралізму в освітній галузі, декларування права на вільний вибір предметів призвели до хаосу у цій дуже важливій сфері шкільного життя. Вчителі сьогодні важко розібратися в потоці різноманітних посібників та підручників, що заповнили школи. Він не завжди має реальну можливість порівняти ці посібники, щоб обрати найбільш вдалі. Вже сьогодні непомірна дорожнеча підручників і посібників, подвійні накрутки книготорговців унеможливають їх придбання вчителями і учнями.

Зростання соціальної значущості академічної і професійної підготовки вчителів, здатних радикально поліпшити розвиток і виховання підростаючих поколінь, ставить перед вищою педагогічною школою низку соціально значущих завдань. Першочерговим з них є виховна робота з молоддю.

Ситуація, в якій опинилося молоде покоління України, надзвичайно тривожна. У неоднозначний період змін різко загострилися проблеми дитинства. Несприятливі економічні процеси, нестабіль-

ність життя дорослих змушує їх більше боротися за виживання, ніж за права, здоров'я, повноцінний розвиток та відпочинок-оздоровлення дітей. Завмерла виховна та оздоровча робота в багатьох школах за місцем проживання дітей. Руйнуються, здаються в оренду або переходять у комерційну власність гордість та надбання нашої країни — дитячі позашкільні установи, бази відпочинку, оздоровчі табори.

І якщо раніше в мікросоціумі налічувалось до 10-15 суб'єктів, котрі тією чи іншою мірою працювали з дітьми, підлітками та молоддю з організації їхнього дозвілля, то сьогодні їх практично немає. Дитячі організації розпалися. Бездіяльність та байдужість дорослих загострили проблеми дитинства. Негативне дуже швидко поширюється у дитячому та молодіжному середовищі, чому значною мірою сприяють преса, радіо, телебачення та інші засоби масової інформації.

Соціально-психологічний аналіз проблем дитинства свідчить, що, як і дорослі, наші діти страждають від браку спілкування, відсутності сфери соціально значущої діяльності. їм притаманний синдром безпорадності, розгубленості, неприкаяності. Втрата романтики і творчості, вузькість кругозору, бідність фантазії, жорстокість, конфліктність та відчуженість, гострий дефіцит ігрової розвивальної діяльності, зростання злочинності, дитяча бездоглядність, проституція — все це вияви сучасної кризи дитинства.

І ми повинні чесно зізнатися, що вища педагогічна школа та педагогічна наука мають борг перед дітьми і молоддю, адже питання підготовки спеціалістів до виховної роботи з дітьми мало кого турбують.

Певна річ, недоліки у підготовці випускників педагогічних закладів до виховної та розвивальної роботи з дітьми, учнівською молоддю є своєрідним відзеркаленням складних процесів у житті вищої педагогічної школи як своєрідної та специфічної ланки в системі освіти. І не секрет, що в багатьох навчальних закладах країни з навчальних предметів фактично вилучений предмет "Педагогіка", натомість введений у трансформованому невдалому варіанті 36-годинний курс "Основи педагогіки та психології". У педагогічних вищих навчальних закладах вилучається історія педагогіки. Парадоксальним виглядає закриття кафедр педагогіки в гуманітарних вузах і їх відкриття у технічних. Для технічних вузів це добре, для гуманітарних — трагічно.

Учительська професія вимагає практичної участі кожного вчителя в педагогічній дії. Розпочинається ця дія з педагогічної практики. Ознайомлення із сучасними навчальними планами, які претендують на рівень міжнародних стандартів, свідчить, що час на педагогічну практику виділяється лише на четвертих та п'ятих курсах. Усі інші види практики ("безперервна", суспільно-корисна, літня виховна, в педагогічних загонах та ін.) вже давно забуті.

Якщо ж говорити про міжнародний досвід, європейський зокрема, то практиці майбутнього вчителя у навчальних планах приділяється значна увага. Вже з першого курсу 50 %, а з окремих педагогічних спеціальностей — 60 % навчального часу виділяється на практику. На кафедрах педагогіки обов'язково обіймають посади 50 % методистів-практиків.

На фронтонах багатьох педагогічних закладів зарясніли вивіски: університет. Переконливо і романтично! Та чи завжди зміна вивіски відповідає справжньому змісту підготовки вчителів? Часом втрачаються ті добрі традиції, які роками вироблялись у педагогічних інститутах, і особливо практична підготовка вчителя до здійснення магічної педагогічної дії. У створених педагогічних університетах спостерігається посилення теоретичного абстрагування, що призводить до відриву студентів від реалій повсякденного життя школи. Формується установка на "вищість" теоретичних абстракцій над потребами практики. Значно збільшується серед тих, хто навчається, кількість осіб з невизначеною професійною спрямованістю. Такі студенти ідеально адаптуються до пізнавального конструктивізму і зовсім випускають з уваги найосновніше для вчителя — формування професійно необхідних якостей, постійний саморозвиток власної педагогічної майстерності.

Не враховуються деякі психологічні фактори і в такому важливому напрямі реформування освіти, як впровадження багаторівневої системи освіти. Вона, безумовно, варта уваги. Але чи доцільно руйнувати водночас налагоджену систему, вводячи такі форми, які у світі піддаються сумніву? І це стосується передусім педагогічної освіти.

У більшості країн, де функціонує багаторівнева підготовка (дореально наголосити, що багаторівневість у вітчизняній педагогічній освіті існувала завжди), критикується предметний принцип кваліфікації типу бакалавр-магістр біології, хімії, математики, історії тощо. Він не сприяє професійному розвитку вчителів. На наших реформа-

торів освіти ці історичні слова настільки магічно подіяли, що вони не взяли на себе труд навіть заглянути у Словник іншомовних слів. Цитую: "Бакалавр (лат. *Baccalaureus*, від *bacca.laurea.tus* — старший студент, клерк, землероб-орендар, з кельт.) — 1. Перший вчений ступінь у ряді країн. 2. Особа, яка одержала диплом про закінчення середньої освіти (у Франції). Магістр (від лат. *magister* — начальник, вчитель) — 1. У Стародавньому Римі титул деяких службовців. 2. У Візантії високий придворний титул. 3. У Західній Європі голова середньовічного духовно-лицарського ордену. 4. У деяких країнах другий за бакалавром вчений ступінь. 5. У Західній Європі за середньовіччя викладач гуманітарних наук".

Нам також слід визначитись за відомим принципом — що є що? На моє переконання, якщо вже так хочеться екзотики, бакалавр і магістр мають відбивати рівень науковості вчителя певної спеціальності. Тоді і для вчителя, і для учнів набуває логічної завершеності така дефініція: вчитель фізики — бакалавр, вчитель фізики — магістр. І взагалі, бакалавр і магістр — категорії, які повинні функціонувати лише в сфері учительського професіоналізму. Для решти спеціальностей цілком достатньо для визначення рівня професіоналізму — молодший спеціаліст і спеціаліст.

Проблема, яка сьогодні стоїть на порядку денному наших зборів, — важлива для нашого суспільства і досить широка за змістовним наповненням. Доповідач запропонував вам додаткову інформацію як "Матеріали для доповіді". Замість висновків дозвольте виокремити кілька власних пропозицій.

1. Історичний аналіз освіти в Україні засвідчує пріоритетність таких освітніх цінностей: викладання ключових (базових) предметів для всіх дітей; дотримання принципу високого академізму у викладанні всіх шкільних предметів; забезпечення рівного доступу до освіти незалежно від національного, соціального стану, віросповідання, статі; передача учням культурних цінностей в їх історичному розвитку; вироблення відповідальної соціальної поведінки; пошук талантів та їх підтримання; підготовка до праці всієї школи.

У різні десятиріччя робилися акценти на кожній з цілей, але жодної з них не було досягнуто. Слід і надалі не відступатися від історичних освітніх позитивів та впроваджувати найновітніші досягнення національної та світової освіти.

2. В еру всезростаючої технічної і технологічної складності, підвищення міждержавної конкуренції, створення міждержавних економічних альянсів і єдиної міждержавної валюти, поглиблення кризових

станів, загострення політичних і міжконфесійних відносин в Україні повинно налагоджуватись постійне міцне партнерство між школами і державою, якій вони слугують. Державній освіті необхідно повернути традиційне відчуття честі, достоїнства і значущості в суспільстві.

Україна прагне до лідерства у світовому просторі. Ґрунтуватися це прагнення може лише на такому знанні, яке відповідає світовим стандартам і випереджає їх, яке зумовлює реалістичну політику дії і зреалізує її практично. Або ж ми за таку освіту, яка дозволяє з гідністю прийняти виклик часу, або ж залишимося на світовій арені міждержавних стосунків державою меншовагтисною, знедоленою кріпацьким прислужництвом іншим державам та іншим народам.

3. Школа має подолати різноманітність освітніх програм і навчальних планів, яка призвела до занепаду освітньої галузі навіть у високорозвинених країнах, зокрема у США. Різноманітні освітні програми і навчальні плани у школі повинні консолідуватись на міжпредметному рівні на засадах інтеграції для підвищення продуктивності, ефективності і академізму освіти. Перші наукові узагальнення з цього приводу започатковані в нашій Академії членом-кореспондентом В. Р. Ільченко з Полтавського обласного інституту післядипломної освіти педагогічних працівників. Є цікаві і подивугідні результати цього експерименту, які вимагають практичної підтримки експериментальним тиражуванням і дидактичною апробацією.

4. Освіта в Україні як демократичній державі повинна орієнтуватись насамперед не на потреби господарчі, а на потреби людей, враховуючи у такий спосіб і проблеми господарчі. Це означає, що ми повинні оцінювати всі явища, події, факти освіти з огляду на розвиток людини і суспільства. Головне в людині — її духовність на засадах національної культури. Йдеться про найважливіше в ній, що в історичному аспекті є вічним і непорушним. Адже в кожного народу є віками відшліфовані культурні цінності, здобутки, що формують неповторність, оригінальність і велич національного духу людини. Донедавна національне трактувалось як націоналістичне у найгіршому розумінні цього слова, що спричинило непоправні втрати, які продовжують негативно впливати на розвиток нормальної людської психології, яка позанаціональною ніколи не була і бути не може. Найвагомим виміром національної неповторності людини є народна культура як основа її духовності.

Здобутки народної культури ще не стали окрасою і неповторністю свідомості і переконань нашої молоді. Народна культура у збідненому вигляді торує дорогу до "філософії серця" (Г. С. Сковорода) наших співвітчизників. На її заваді — примітивний "маскульт", тиражування і торгівля яким досягла в Україні небачених розмірів. Як правило, "маскульт" пливе до нашої держави з близького і далекого зарубіжжя і не підконтрольний міністерствам і відомствам, які мають дбати про здорову мораль суспільства в цілому. У багатьох країнах світу діє "поліція моралі", яка разом з громадськістю не дозволяє спотворювати дитячі душі агресивністю, жорстокістю, відчуженістю, порнографією, втратою романтики і творчих поривань. Збори педагогічної Академії повинні звернутися до керівництва нашої держави з пропозицією позбутися небаченого ніколи в історії нашого народу великого нашестя духовного примітивізму, який знищує історичні набутки наших предків. Разом з тим наша Академія спроможна започаткувати разом з міністерствами освіти і молоді, внутрішніх справ, різними громадськими спілками, зокрема учителів, жінок України, релігійними конфесіями і різними дитячими фондами, зокрема фондом Добра письменника Віктора Добрика-Кармазіна Всеукраїнський хід за чистоту дитячої моралі.

5. Які б реформи не відбувалися в освіті, які б не пропонувалися ідеї щодо її змісту, щодо найновітніших технологій і світових її стандартів, вони завжди будуть недостатніми, бо найважливішою ланкою поліпшення якості освіти був і залишається вчитель. В Україні якість підготовки вчителя знижується. З освіти в останні роки пішли найкращі вчителі. Чимало з тих, що залишилися в школі, не відповідають високим академічним вимогам, які ставить перед школою сучасна вища освіта. Вона від цього потерпає найбільше. А відтак потерпає поступ нашої держави: економічний, технологічний, політичний, ідеологічний, культурний. Дві причини зумовлюють вплив учителів зі школи — матеріальна і моральна (ідеологічна).

Учитель переходить на іншу роботу. Викладання у школі непрестижне. Переповнені класи, погіршується дисципліна, зникає інтерес молоді до навчання. Учительська професія не захоплює здібних юнаків і дівчат. Вони можуть мати більший заробіток, кращі умови праці, користуватися повагою суспільства, працюючи в іншому державному чи особливо приватному закладі. Учитель незадоволений низьким соціальним статусом своєї професії і школи — найважливішого державного інституту соціального відтворення.

Шлях до вдосконалення освіти — піднесення академічного і професійного рівня вчителів, створення нормальних умов праці для них і оплати цієї праці за якісними показниками. *Учительське розуміння стану сьогоденної освіти — це критичне поєднання максимальної необхідності та мінімальної можливості.*

6. Дедалі частіше з'являються повідомлення про зміну в традиційній системі відбору кандидатів до педагогічних вузів, про ранню вчительську професіоналізацію у стінах школи. Це зафіксовано і в програмі "Учитель", виконаній за дорученням Президента України. Однак ця програма не може пробитися до силових міністерств нашої держави. Її проігнорували Міністерство фінансів і Міністерство праці. Надіслана до Уряду, програма повернулася у Міністерство освіти, набувши статусу відомчої. Вважаємо, що програма має бути державною. На її основі необхідно ініціювати Закон про вчителя. Українська держава з пророчим майбутнім високорозвиненої доможеться цього в єдиному випадку: якщо її підвалини триматиме освіта, що відповідає найвищим світовим стандартам. В цьому й полягає єдина політика в освітній галузі. Інші види політик повинні зупинятися перед порогом школи усіх її видів і рівнів.

7. На особливу увагу заслуговує вчитель сільської школи. Україна була й залишиться світовою аграрною державою. Її основне багатство — непорівнюваний еталонно на планеті Земля чорнозем. Майбутнє аграрної індустрії держави — в руках наших співгромадян із середньою освітою сільської школи і вищою освітою сільськогосподарських і технічних вузів України і вузів світу. Сільська школа, як правило, малокомплектна. Трапляються випадки, коли в таких школах більше вчителів, ніж учнів. Вихід з цього — в реалізації ідеї підготовки вчителів відомої в Європі Вальдорфської школи. Після одержання диплома спеціаліста випускник, який добре володіє однією-двома іноземними мовами, а також музичним інструментом, хоровим диригуванням, навчається ще три роки у вузі за спеціальною програмою, опановуючи методику викладання всіх предметів з першого по сьомий клас. Один чи з дружиною (бажано такого ж рівня підготовки) приїздить у сільську школу, веде всі предмети, отримує, за рішенням уряду, подвійну зарплату і ошасливує учнів і батьків рівнем своєї академічної і методичної підготовки, не забуваючи при цьому про щастя і добробут власної сім'ї.

Шановні члени Академії, добродії! Моя рефлексія ще не вичерпана. Але пора і честь знати. Дякую за увагу!

ПІСЛЯМОВА

Роздуми над власним життям — найнеобхідніший засіб психолого-педагогічного дослідження. Попри неповторність різних життєвих ситуацій, притаманних кожній людині, є й об'єднуюче у них вихідне начало — людська спільнота, в якій людина формується, розвивається, досягає вершин творчої зрілості і творчих злетів, і знову ж таки на благо людської спільноти.

Мій народе, моя Україно! Жодне із творінь людських на Ваших теренах не посміє життям своїм Вас зрадити чи Вас проігнорувати, бо народжені вони для єдиного: Вас віншувати. Як батька-матір, як рід свій великий, як рідну Землю, як свою єдину Батьківщину!

Не вина тих, що не вміють це робити або не хочуть, то їх велика біда і особиста трагедія — не навчені, не виховані, не облагороджені великою метою Добра і Любові, Істини і Краси.

Ці життєдайні начала і кінцеві результати людського життя перебувають у руках Учителя. У житті суспільства, у його поступі немає важливішої відтворюючої сили за вчительську. Волею випадку можновладці всіх часів і народів, які чомусь завжди приписували собі функції великих учителів і великих керманців, відходили і відходять у небуття. Про них відразу забувають. І лише Ви, Учителю, залишаєтесь вічно сповідуваною і вічно живою Цінністю, непідвладною Часу і меркантильним дріб'язковостям миттєвості. Може тому Ви не завжди маєте підтримку, належний соціальний статус і захист.

Коли в особі державного лідера поєднується мудрість і майстерність Учителя, мужність і відповідальність Батька, сердечність і чесність Матері, Держава і її Народ досягають визнання і розквіту. Передусім через те, що освіті надається першочергового значення як єдиного засобу включення творчих можливостей кожної Людини в

налагодження економічного і культурного розвитку Держави. З цього починали всі розвинені країни світу. До цього прагнули кращі уми України в різні історичні періоди її розвитку.

Педагогіка Добра в усіх складниках українського державотворення, зокрема економічному, політичному, ідеологічному, культурному, зумовлюється Освітою і Вихованням молоді.

Зрозуміймо, нарешті, що іншого шляху не було і не буде. І хто намагається пропонувати інші шляхи для утвердження незалежності України, той веде її народ до великих непередбачуваних трагедій. Годі трагедій! Україна і її народ Божим велінням давно вже заслуговують на Щастя.

ЗМІСТ

Передмова.....	3
1. Моє село — центр світу, моя сільська школа — всесвітня академія.....	6
2. Перша професія. Перше кохання. Перша трагедія.....	17
3. Найпрекрасніша пора — студентські роки. Поезія Київського університету.....	31
4. Трудові асистентські будні.....	47
5. Аспірантура: перші кроки наукового становлення. Педагогіка — моє життя.....	63
6. Перша і остання спроба керівництва вузом.....	93
7. Міністр народної освіти у роки становлення незалежної України.....	234
8. Перші кроки з Академією педагогічних наук України.....	276
Післямова.....	307

The life of any person is full of surprises and exceptional contradictions, considered to be the stimuli of life activity. At his own example the author demonstrates the influence of educational system, and, particularly, of a teacher on the development of a gifted personality whose personal spiritual values are great contribution to the historical national treasure and are the only criterion of man's being in this world of God.

The book will be of great interest to the teachers, students and lecturers of higher educational institutions, that are deeply concerned in culture and "the philosophy of heart" of their own nation.

Наукове видання
Зязюн Іван Андрійович
**ПЕДАГОГІКА ДОБРА:
ідеали і реалії**
Науково-методичний посібник

Scientific edition
Zyazyun, Ivan A.
**PEDAGOGICS OF GOOD:
ideals and reality**
Scientific and methods manual

Редактор *Н. М. Труш*
Коректори: *О. І. Гоменюк, С. А. Доценко*
Комп'ютерна верстка *А. Б. Нефедов*
Оформлення обкладинки *О. А. Линник*

Реєстраційне свідоцтво ДК № 8 від 23.02.2000

Підп. до друку 03.10.2000. Формат 60 x 84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 18,2. Обл.-вид. арк. 19,3. Тираж 7000 пр. Зам. № 0-281.

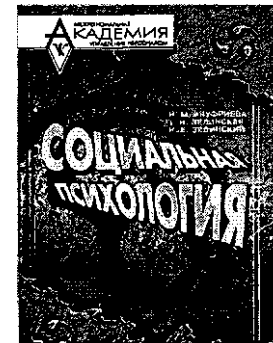
Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

Акціонерне товариство закритого типу "Книга"
04655 МСП Київ-53, вул. Артема, 25

В И Д А В А Й j *mm*

А
А
Г
МІЖРЕГОНАЛЬНА
КАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

ПРОПОНУЄ

Ануфриева Н. М., Зелинская Т. Н.,
Зелинский Н. Е.
Социальная психология:
Курс лекций. — 3-е изд., перераб. и доп.
К.: МАУП, 2000. — 136 с.

Цель предлагаемого курса лекций — помочь будущим менеджерам и бизнесменам приобрести необходимые знания в области социальной психологии — науки, одной из основных задач которой является изучение закономерностей общения, поведения и взаимодействия людей.

Коломінський Н. Л.
**Психологія
менеджменту в освіті:**
Монографія. —
К.: МАУП, 2000. — 286 с.

У монографії подано результати багаторічного дослідження автора з актуальних соціально-психологічних проблем управління закладами та установами освіти.

Значну увагу приділено розробці та застосуванню особистісно-діяльнісного підходу до аналізу соціально-психологічних механізмів менеджменту в освіті.

На основі особистісно-діяльнісного підходу визначено соціально-психологічні резерви удосконалення управлінської діяльності та післядипломної освіти менеджшв.!

(044) 264-91-84 — Бібліотечно-інформаційний центр